

กระทรวงศึกษาธิการ
หนังสืออ่านเพิ่มเติมชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น

เรื่อง

เสด็จประพาสต้น

ในรัชกาลที่ ๕

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
และพระนิพนธ์สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ

พิมพ์ครั้งที่ ๑๕,๐๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๕๒๒

ปกกระดาษราคาเล่มละ ๑๒.๐๐ บาท

(ห้ามขายเกินกว่าราคาที่กำหนดไว้)

จัดพิมพ์โดยองค์การค้ำของคุรุสภา

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว

๕๒ ถนนลาดพร้าว บางกะปิ กรุงเทพมหานคร

มีลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

คำนำ

ในการพิมพ์เรื่องเสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ ๕
พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว กับ พระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ขึ้นเป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ น
หม่อมเจ้าหญิงสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงทำเชิงอรรถ
เพิ่มเติมจากที่คณะกรรมการกรมศิลปากรได้ทำไว้ เพื่อให้
อ่านเข้าใจยิ่งขึ้น กรมวิชาการขอขอบพระทัยไว้ ณ โอกาส
นี้ และหวังว่าจะเป็นประโยชน์แก่การศึกษาในชั้นนี้ตาม
สมควร

กรมวิชาการ

คำนำ

เรื่องเสด็จประพาสต้นนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายไว้เมื่อพิมพ์ครั้งแรก มีความว่า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอัธยาศัยโปรดในการเสด็จประพาสตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาเสด็จประพาสแทบทุกปี เสด็จไปตามหัวเมืองน้อยใหญ่ ในพระราชอาณาเขตบ้าง เสด็จไปถึงต่างประเทศบ้าง ได้เคยเสด็จตามมณฑลหัวเมืองในพระราชอาณาเขตทั่วทุกมณฑลเว้นแต่มณฑลพายัพ มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลอุดร และมณฑลอีสานเท่านั้น ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ทางคมนาคมถึงมณฑลเหล่านั้นจะไปยังกันดารนัก เปลืองเวลาและลำบากแก่ผู้อื่นจึงรออยู่มิได้เสด็จจนตลอดรัชกาล

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองใหญ่่น้อยในพระราชอาณาเขตนั้น บางคราวก็เสด็จไปเพื่อทรงตรวจจัดการปกครอง จัดการรับเสด็จเป็นทางราชการ บางคราวก็เสด็จไปเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ ไม่โปรดให้จัดการรับเสด็จเป็นทางราชการที่เรียกว่า “เสด็จประพาสต้น” อยู่ในการเสด็จเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ

แต่โปรดให้จัดการที่เสด็จไปให้ง่ายยิ่ง กว่าเสด็จ ไป ประพาสเพื่อ
 สำนวณพระราชอิริยาบถอย่างสามัญ คือไม่ให้มีท้องตราสั่งหัวเมือง
 ให้จัดทำที่ประทับแรม ณ ที่ใด ๆ สุดแต่พอพระราชหฤทัยที่จะ
 ประทับที่ไหนก็ประทับที่นั่น บางทีก็ทรงเรือเล็กหรือเสด็จโดยสาร
 รถไฟไป มิให้ใครรู้จักพระองค์ การเสด็จประพาสต้นเริ่มมีครั้ง
 แรกเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) รายการเสด็จ
 ประพาสต้นครั้งนั้น นายทรงอาณภาพได้เขียนจดหมายเล่าเรื่อง
 ประพาสต้นไว้โดยพิสดารดังที่พิมพ์ไว้ในตอนต้นสมุดเล่มนี้

เหตุที่จะเรียกว่าประพาสต้นนั้น เกิดแต่เมื่อเสด็จในคราว
 นี้ เวลาจะประพาสมิให้ใครรู้ว่าเสด็จไป ทรงเรือมากแง ๔ แฉว
 ลำ ๑ เรือนี้ลำเดียวไม่พอบรรทุกเครื่องครัว จึงทรงซื้อเรือมาก
 ประทุน ๔ แฉวที่แม่น้ำอ้อมแขวงจังหวัดราชบุรีลำ ๑ โปรดให้
 เจ้าหมื่นเสมอใจราชเป็นผู้คุมเครื่องครัวไปในเรือนั้น เจ้าหมื่น
 เสมอใจราชชื่ออัน จึงทรงดำรัสเรียกเรือลำนั้นว่า “เรือตาอัน”
 เรียกเร็ว ๆ เสียงเป็น “เรือต้น” เหมือนในบทเห่ซึ่งว่า

“พระเสด็จโดยแดนชล ทรงเรือต้นงามเจิดฉาย” พึงดูก็
 เพราะดี แต่เรือมากประทุนลำนั้นใช้อยู่ได้หน่อยหนึ่ง เปลี่ยน
 เป็นเรือมากแง ๔ แฉวอีกลำ ๑ จึงโปรดให้เอาชื่อเรือต้นมาใช้
 เรียกเรือมากแง ๔ แฉวลำที่เป็นเรือพระที่นั่งทรง อาศัยเหตุนี้
 ถ้าเสด็จประพาสโดยกระบวนเรือพระที่นั่งมากแง ๔ แฉว โดย

พระราชประสงค์จะมีให้ผู้ใดทราบว่าจะตั้งไป จึงเรียกการเสด็จ
ประพาสเช่นนี้ว่า “ประพาสต้น” คำว่า “ต้น” ยังมีที่ใช้
อนุโลมต่อมา จนถึงเครื่องแต่งพระองค์ในเวลาทรงเครื่องอย่าง
คนสามัญเสด็จไปประพาสมิให้ผู้ใดเห็นแปลกประหลาดผิดกับคน
สามัญ คำนี้เรียกว่า “ทรงเครื่องต้น” ต่อมาโปรดให้ปลูก
เรือนฝากระดานอย่างไทย เช่นพลเรือนอยู่กันเป็นสามัญ ชั้นที่
ในพระราชวังดุสิต ก็พระราชทานนามเรือนนี้ว่า “เรือนต้น”
ดังนี้

การเสด็จประพาสต้นเมื่อราว ร.ศ. ๑๒๓ เป็นการสนุก
ยิ่งกว่าเคยเสด็จไปสำราญพระราชอิริยาบถแต่ก่อนมา ที่จริงอาจ
กล่าวว่า เป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองได้อีกสถาน ๑
เพราะเสด็จเที่ยวประพาสปะปนไปกับหมู่ราษฎรเช่นนั้น ได้ทรง
ทราบคำราษฎรกราบทูลปรารภกิจสุขทุกข์ ซึ่งไม่สามารถจะทรง
ทราบได้โดยทางอื่นก็มาก ด้วยเหตุทั้งปวงนี้ต่อมาอีก ๒ ปี ถึง
ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) จึงเสด็จประพาสต้นอีกครั้ง ๑
เสด็จประพาสต้นคราวนี้หาปรากฏมาแต่ก่อนว่า มีผู้หนึ่งผู้ใดได้
เขียนจดหมายเหตุไว้เหมือนเมื่อคราวเสด็จประพาสต้นครั้งแรกไม่
จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๗ พระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ
ทรงพระปรารภจะใคร่พิมพ์หนังสือ ประทานตอบแทนผู้ถวาย
รศน้ำสงกรานต์ คริสต์ปรีกษาสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้า

นิทานภคต กรมขุนอุทองเขตขัตติยนารี-สมเด็จพระนุญน้อยพระธิดา
ทรงค้นหนังสือเก่าซึ่งได้ทรงเก็บรวบรวมไว้ พบสำเนาจดหมาย
เหตุเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์โดยดำรัสให้องค์หญิงน้อยทรงเขียน
ไว้ในเวลาสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ เป็น
ตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายในอยู่ในเวลาเมื่อเสด็จประพาสคราว
นั้น จึงประทานสำเนามายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร
และมีรับสั่งมาว่าหนังสือเรื่องนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรง
พระราชนิพนธ์ไว้ถึง ๑๗ ปีแล้ว ผู้ซึ่งยังไม่ทราบเรื่องเสด็จ
ครั้งนี้มีมากด้วยกัน ถ้าแห่งใดควรจะทำคำอธิบายหมายเลขให้
เข้าใจความยิ่งขึ้นได้ ก็ให้กรรมการช่วยทำคำอธิบายหมายเลขด้วย
จึงได้จัดการทำถวายตามพระประสงค์ทุกประการ

กรมศิลปากร

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๘

บอกพระนามและชื่อที่ได้ใช้คำพรางไว้

ในจดหมายนายทรงอานุภาพ

นายอัมภาวุธ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัมภาวุธ เกชาวุธ กรมหลวง
นครราชสีมา

นายทรงอานุภาพ คือ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ

นายวงศ์ตะวัน คือ เจ้าพระยาสุรวงศ์วัจนศักดิ์ (โต บุนนาค)

หลวงรัตนาวุธ คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖

ท่านมหาสม คือ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

เจ้านายที่ไปตาม- คือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมลามาตย์พระ-

เสด็จ ๒ พระองค์ อัครราชเทวี กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวง
ศรีรัตนโกสินทร

ขุนสวรรควินิต คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

นายมานพ คือ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

หมื่นสรรพกิจ คือ หลวงกรมสรรพสาตรศุภกิจ

ต้องตระเตรียมหาผู้คนเสบียงอาหารลงเรือ ได้เรือ ๖ แจวลำ
หนึ่งจะไปด้วยกันกับนายอัมภารุท หวังใจว่านายอัมภารุทจะไม่
ไปเจ็บไข้ลงกลางทางอย่างเมื่อไปตามเสด็จเมืองชวาด้วยกัน
คราวนั้น

ขอจบจดหมายฉบับนี้เพียงนี้ที่ ค่ายกำลังจักเรือแพ่วนวายน
แล้วจึงจะจดหมายบอกข่าวคราวมาให้ทราบต่อไป

นายทรงอำนาจ หุ้มแพร

จดหมายฉบับที่ ๒

วัดโชติทายการาม คลองดำเนินสะดวก

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประกิจ

ฉันได้ออกมาในจดหมายฉบับก่อนว่า จะจดหมายส่ง
ข่าวคราวการเสด็จประพาสมาให้ทราบเนื่องๆ วันนี้ประทับแรม
อยู่ที่วัดโชติทายการาม คลองดำเนินสะดวก ฉันมีเวลาว่าง
อยู่บ้างจึงได้เขียนจดหมายฉบับนี้ฝากเข้ามาให้ หวังใจว่าจะไม่
ไปหายสูญเสียกลางทาง

เสด็จออกจากบางปะอิน เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ.
๑๒๓ ล่องมาตามลำแม่น้ำ เรือฉันมาล่องหน้า ทราบว่าเสด็จ
ประทับวัดปรมัยยิกาวาสครั้งหนึ่ง แล้วเลยประพาสสวนสะท้อน
ของนายบุตร ที่แม่น้ำอ้อม แขวงเมืองนนทบุรี ว่ามีสะท้อน
อย่างดี ๆ ที่สวนนั้นมาก กำลังสะท้อนออกผล เจ้าของสวน
เชิญเสด็จเก็บสะท้อน ทราบว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัย และ
ทรงพระกรุณาแก่เจ้าของสวนมาก เวลาเย็นเสด็จมาประทับแรม
ที่หน้าวัดเขมา จอดเรือพระที่นั่งเข้ากับ สะพานหน้าวัดอย่างเรา
ไปเที่ยวกัน ใช้ศาลาน้ำหน้าวัดเป็นท้องพระโรง ไม่มีพลับพลา

ฝ่าเลื่อนอย่างไ้ เจ้าพนักงานเจ้าของห้องที่ก็ดูเหมือนจะไม่รู้ตัว
ว่าจะเสด็จมาประทับแรมที่นั่น การล้อมวง* กงกำจักกันตามแต่
จะทำได้ ฤทธิสนุกติ จนเวลา ๒ หุ่่มเศษกรมหลวงนเรศวร
เสนาบดีกระทรวงนครบาลจึงเสด็จไปถึง ได้ยินรับสั่งว่า “อาสน์
แข็ง** ๆ กันไม่รู้ พอรูกรีบมาจะต้องนั่งอยู่ยงรุ่ง”

วันที่ ๑๕ เวลาเช้า ออกกระบวนล่องลงมาเข้าคลอง
บางกอกใหญ่และคลองภาษีเจริญ ฉนั้นมากระบวนหน้าตามเคย
ประจวบเวลาหัวน้ำลง เมื่อพ้นหนองแขมเจอเรือไฟที่ไปก่อน
ติดขวางคลองอยู่ลำหนึ่ง ฉนั้นจึงปล่อยเรือไฟที่จูงเรือให้คอย
ตามเรือไฟลำหน้า ส่วนตัวฉนั้นเองให้คนแจวเรือล่องเลยไปจอก
คอยเรือไฟที่น้ำลึกบ้านกระทุ่มแบน รอๆ อยู่เท่าใดๆ ก็ไม่

* การล้อมวง — การรักษาความปลอดภัยด้วยเจ้านายชั้นสูงด้วย
วิธีกวตั้นคนที่จะเข้าออกในบริเวณที่ประทับ ส่วนกงกำ ที่ตอนนั้น
เป็นคำชนิดที่เรียกในภาษาโบราณว่า อุทานสร้อยบท คำเช่นนี้มีอยู่มาก
เสมอในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕

** “อาสน์แข็ง” — หมายถึงการที่ผู้ใหญ่หว่านผู้น้อยในความรับผิดชอบ
ของตนว่าอยู่ในที่ลำบาก ดังเช่นที่ปรากฏในเรื่องนิทานบทกลอน
ต่าง ๆ เป็นต้นว่าสังข์ทองที่กล่าวถึงพระอินทร์ว่า “ทิพยอาสน์เคยอ่อน
แต่ก่อนมา กระค้ำงค้ำคิลาประหลาดใจ จะมีเหตุมันแน่นในแกนกิน
อมรินทร์เร่งกิดสงสัย จึงสอดส่องทิพยเนตรทุกทุกภัย ก็แจ้งใจในนางรงนา
ถ้ามันมิไปช่วยจะม้วยมอด...”

เห็นเรือไฟตามออกมา น้ำก็แห้งจกลงไปทุกที พอแน่ใจว่า
เรือไฟคงกติกเสียดกลางคลองแล้ว ก็พอนึกขึ้นได้ว่าคราวมอ
เสียบึงอาหารอยู่ในเรือไฟหมดทั้งนั้น และขุนายอัมฆาฐรู้จะทำ
จะออกหิว จึงชวนกันขึ้นบก เดินไปเที่ยวซื้อข้าวแกงกินที่ตลาด
บ้านกระท่อมแบน ไปเจอคนผัดหมี่ดี คุยว่ารู้จักคุ้นเคยกับเจ้าคุณ
เทศา ผ่านมาเป็นท้องแหวะกินหมี่เสมอ ซื้อเสียบึงอาหารได้พอกัน
แล้ว ไต่ยีนเสียงละครที่โรงบ่อน นายอัมฆาฐเกิดอยากดูละคร
พากันไปดูไปเจอเจ้าของละครเจ้ากรรม รู้จักว่าฉันเป็นหุ้มแพร
มหาดเล็ก ต้องรับหนิพากันมาลงเรือ แต่กระนั้นก็ไม่พิน พอ
ประเดี้ยวเจ้าหมี่เจ้าหมาพากันมารุมมาตัม พิธีแตกเพราะนาย
อัมฆาฐทีเดียว ถ้านายอัมฆาฐไม่พาไปดูละคร ก็คงจะไถ่ฉัง
กินข้าวแกงกันในตลาดให้สนุก นี่กลับต้องกินสารับกับก้อนแล้ว
ตอบแทนเขาแทบไม่ไหว

จอตระกบรวนเสด็จอยู่จนค่ำ กลางคืนน้ำขึ้น เรือไฟ
พวกล่วงหน้าหลุดออกมาได้ที่ล่อล้าสองล้า ตามดูก็ไม่ได้ความ
ว่ากระบวนเสด็จอยู่ที่ไหน จนยามกว่าจึงได้ความจากเรือล้าหนึ่ง

---

* หุ้มแพร — เป็นยศข้าราชการกรมมหาดเล็กในสมัยก่อนเทียบ
เท่านายร้อยเอก

ว่าประทับแรมอยู่ที่หน้าวัดหนองแขม ฉันทก็เลยจอกนอนคอย
เสด็จอยู่ที่กระท่อมแบบนั้นเอง ครั้นรุ่งเช้าวันที่ ๑๖ ออกเรือล่อง
หน้ามาคอยเสด็จอยู่ที่ปากคลองดำเนินสะดวก พอประมาณ ๔
โมงเช้ากระบวนเสด็จมาถึง เลยเข้าคลองต่อมาน้ำกำลังท่วมทุ่ง
ท่วมคันคลองเจิ่งทั้งสองข้าง แล่นเรือได้สะดวก พอบ่ายสัก ๓
โมงก็มาถึงหลักหก หยุดกระบวนประทับแรมที่วัดโชติทายการาม

เวลาบ่ายทรงเรือเล็กพายไปประพาสทุ่ง คือไร่น้ำท่วม
เจ้าของไร่น้ำกำลังเก็บเอาหอมกระเทียมขึ้น ผึ่งตาม นอกชาน บ้าน
เรือนตลอดจนบนหลังคา เพราะไม่มีที่ดิน น้ำท่วมเป็นทะเลหมก
ไปถึงบ้านแห่งหนึ่งเจ้าของเป็นผู้หญิง กำลังตากหอมกระเทียม
พอเห็นเรือก็ร้องเชื้อเชิญให้แวะที่บ้าน เห็นได้ว่าแก่ไม่รู้จักรว่า
ใครเป็นใคร คงเข้าใจว่าพวกขุนนางที่ตามเสด็จ ครั้นเสด็จ
ขึ้นเรือนแล้วเพียงต้อนรับยายผิงยังไม่พอใจ ยังเข้าไปยกหม้อ
ข้าวกับกระเบาะไม้ใส่ชามกะลา มีผักกาดผักหนาม ปลาเค็ม น้ำพริก
กับอะไรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเก่าหาไว้สำหรับแกกินเองในเวลาเย็น
มาตังจะเลี้ยงอีก

ใครเคยตามเสด็จ ประพาสไปเวทมาแต่ก่อนย่อมเข้าใจ
ที่ว่า ถ้ามีช่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับ ราษฎร

อย่างนี้แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี พอย้ายฝั่ง
เชิญพวกเราก็ตีเข้าล้อมสำหรับกับพระเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ว่ากันคน
ละคำสองคำ เจ้าเจ๊กชวตลูกยายฝั่งอายุราวสัก ๒๐ ปีมาช่วย
ยกสำหรับกับก้อน ขณะเมื่อพวกเรากินเลี้ยง เจ๊กชวตมันนั่งดูๆ
พระเจ้าอยู่หัวประเดี๋ยวเอ่ยขึ้นว่า “คล้ายนักคล้ายนักขอรับ”
ถามว่าคล้ายอะไร มันบอกว่าคล้ายรูปที่เขาตั้งไว้ตามเครื่องบูชา
พอประเดี๋ยวก็ลุกขึ้นนั่งของๆ เอาผ้าปูกราบพระเจ้าอยู่หัวบอกว่า
“แน่ละขอรับไม่ผิดละเหมือนนัก” ยายฝั่งยายแพ่งเลยรู้ว่าพระเจ้า
อยู่หัว แต่ก็ได้พระราชทานมากอยู่ เห็นจะหลายสิบเท่าราคา
สำหรับกับข้าวที่ยายฝั่งเลี้ยง

เสด็จเที่ยววันทั้งวันชอบกลดี ที่จะสนุกมาก ตั้งแต่เสด็จ
ออกจากบางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวทรงสบายขึ้นมาก

นายทรงอาณุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๓

เมืองราชบุรี

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประคิษฐ์

วันนี้ฉันเหนื่อยเหลือทน ไม่ได้คิดว่าจะเขียนจดหมายฉบับนี้ ตั้งใจว่าจะนอน แต่เหตุใดไม่ทราบนอนไม่หลับ มาคิดขึ้นได้ว่าพรุ่งนี้จะตามเสด็จลงไปเมืองสมุทรสงคราม อยู่ทางรถไฟ จะส่งจดหมายมาถึงพ่อประคิษฐ์ยาก จึงลุกขึ้นนั่งเขียนจดหมายฉบับนี้ในเวลาเห็นจะราวสักสองยาม ถ้าเขียนวิปาสคาลาเคลื่อนอย่างใดบ้าง ขออภัยโทษเถิดอย่าถือเลย

ในจดหมายฉบับก่อนได้บอกข่าวตามเสด็จมาถึงวัดโชติทายการาม ครั้น ณ วันที่ ๑๗ เวลาเช้า กระบวนเสด็จออกจากที่ประทับแรมมาถึงเมืองราชบุรีราวเวลาเที่ยง จอดเรือพระที่นั่งประทับที่หน้าบ้านเทศา พอจอดเรือแพก้นเรียบร้อย ฉันไปฟังราชการที่พลับพลาได้ข่าวว่ารับสั่งให้เตรียมรถไฟพิเศษ จะเสด็จไหนในบ่ายวันนั้นไม่ทราบ เป็นแต่ได้รับคำสั่งว่าให้ฉันไปตาม

เสด็จด้วย จนกระทั่งออกรถไฟแล่นลงไปข้างใต้ จึงเข้าใจว่า
 เห็นจะเสด็จเมืองเพชรบุรี นั้งไปสักครู่หนึ่งก็ไต่ทราบความจริง
 ถึงคาคว่าจะเสด็จเมืองเพชรบุรี นัยว่าจะจุ ไปไม่ให้ผู้ใดทราบ
 ด้วยมีพระราช ประสงค์จะใคร่ ทอดพระเนตร บ้านเมืองในเวลา
 เป็นปกติ ไม่ได้จัดการตระเตรียมอย่างหนึ่งอย่างใดไว้รับเสด็จ
 แต่อย่างไร เมื่อรถไฟไปถึงสะพานบ้านปากท่อหยุดรถหลักรถ
 เมืองเพชร พบเจ้าพระยาสุรพันธ์ยืนยิ้มคอยรับเสด็จอยู่ที่สะพาน
 คูเป็นทีประหลาดใจกันมาก ด้วยการที่เสด็จก็สักกันเป็นปัจจุบัน
 ทันท่วง และได้กำชับเจ้าพนักงานรถไฟมิให้บอกไปเมืองเพชร
 ว่าจะเสด็จ เหตุใดความนี้จึงรู้ไปถึงเจ้าพระยาสุรพันธ์ ถึง
 ล่วงหน้ามารับเสด็จอยู่ได้เป็นครั้งทาง ใคร ๆ ชักใช้ไต่ถาม
 เจ้าพระยาสุรพันธ์ ว่าทำไมจึงได้รู้ว่าจะเสด็จ ท่านก็ยิ้มเยาะบอก
 แต่ว่าคอยสืบอยู่จึงไต่ทราบ ทำให้เกิดฉงนสนเท่ห์แปลกกันไป
 ต่าง ๆ จนท่านผู้ที่เป็นต้นรับสั่งเรื่องเสด็จวันนี้จะออกตกใจเกรง
 ความผิดว่าจะไม่ปัดขาวเสด็จได้มิดชิดตามพระราชประสงค์ ต่อ
 มีรับสั่งชักใช้ จึงไต่ความจากเจ้าพระยาสุรพันธ์กราบทูลว่า บ่าว
 มาอยู่ที่สะพานรถไฟ ไต่ทราบจากนายสะพานว่าได้รับโทรเลข
 ส่งไปจากเมืองราชบุรี ว่าจะมีรถไฟพิเศษไปเมืองเพชรบุรีในบ่าย
 วันนั้น บ่าววิ่งไปบอกเจ้าพระยาสุรพันธ์ เจ้าพระยาสุรพันธ์นึกว่า

รถไฟพิเศษนี้ บางทีจะเกี่ยวกับการเสด็จสักอย่างใดอย่างหนึ่ง
จึงรีบขึ้นรถบ่ามาจากเมืองเพชร ภาคว่าถ้าไม่พบเสด็จใน
รถไฟพิเศษก็จะเลยมาเฝ้าฟังราชการที่เมืองราชบุรี มิได้สั่งให้
ตระเตรียมการรับเสด็จไว้อย่างหนึ่งอย่างใดในเมืองเพชร ได้
ความดังนี้ คุณสมกับกิริยาเจ้าพระยาสุรพันธ์เมื่อได้ทราบว่าจะ
เสด็จเมืองเพชรจริง ๆ คุณท่านตกใจจนวาย จะไปโทรเลขสั่งโน่น
สั่งนี่จนต้องกุมตัว และต้องสั่งเจ้าพนักงานมิให้รับโทรเลขของ
เจ้าพระยาสุรพันธ์ไปส่ง และมีให้บอกข่าวเสด็จล่วงหน้าไปเมือง
เพชรบุรีเป็นอันขาด เมื่อไปถึงเมืองเพชรบุรีสังเกตดูก็เห็นได้
ว่า ไม่มีการรู้ว่าจะเสด็จจริง ผู้คนเป็นปกติตามธรรมเนียม
เมือง / ต่อทรงพระดำเนินไปตามถนนเป็นนาน เจ้าเมืองกรม-
การจึงวิ่งกระหืดกระหอบมาที่ละคนสองคน ใส่เสื้อกลางทาง
บ้าง สวมถุงเท้ากันบ้าง มาแต่ด้วยสลีปเปอร์บ้าง วิ่งกันไขว่ไป
ทั้งเมืองดูก็สนุกดี ประทับเสวยที่เมืองเพชรแล้วเสด็จรถไฟ
พิเศษกลับมาแรมเมืองราชบุรี

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม วันนี้ประจวบเป็นวันกำหนดบวช
นาคบุตรพระแสนทองฟ้า เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาดแล้วเลย
เสด็จไปทอดพระเนตรแห่บวชนาคที่วัดสัตนาท การแห่นั้นก็แห่
อย่างนาคราชฎร มีกลองยาวเถิดเทิงตามแบบที่เคยเห็นกัน ถ้า

จะว่าก็ไม่น่าสนุก แต่บังเอิญในเวลาเกิดเหตุก็อยู่ในลานวัด มี
 อ้ายบ้าคน ๑ ซึ่งพระเลี้ยงไว้ในใต้ถุนกุฏิออกสนุกขึ้นมาอย่างไร
 กรากออกมาช่วยรำ ใครจะห้ามก็ไม่ฟัง เจ้าพนักงานจะไปได้
 ก็มีรับสั่งว่าช่างมันเถิด อ้ายบ้ารำไปรำมาประเดี๋ยวแลบลิ้น
 หลอกแล้วก็ออกเดินไปเสียจากวัด ใครจะไปเรียกให้มารำอีก
 ก็ไม่รำ

เวลาบ่ายวันนั้นทรงเรือมาต ๔ แจว เรือไฟเล็กลากล่องน้ำ
 ไปประพาสในแม่น้ำอ้อม เรือลำเดียวอยู่ข้างจะยักเยียด จึงมี
 พระราชประสงค์จะหาซื้อเรือ ๔ แจวสำหรับตามเรือมาตพระที่นั่ง
 สักลำหนึ่งช่วยกันเสาะหาไปตามทางไปเห็นที่บ้านแห่ง ๑ จึงแวะ
 เข้าไปตามซื้อ ได้ความว่าเป็นเรือของกำนันเหม็น แต่เป็นเรือ
 ขำรุดหาได้ซื้อไม่ ที่เรียกว่ากำนันเหม็นนั้น ที่จริงแจะซื้ออะไร
 ก็ไม่ทราบแต่บ้านเรือนของแกเหม็นเต็มที จึงสมมติกันว่าแกควร
 จะซื้อเหม็น ข้อนี้นฉันเห็นเป็นคติระวังอย่าให้บ้านเรือนสกปรก
 ถ้าเสด็จประพาสไปแวะพบจะได้รับสมมติชื่อว่า หลวงเหม็น
 พระเหม็นอะไรก็จะเป็นได้ ไปจนถึงวัดเพลงจึงซื้อเรือมาต
 ประทุน ๔ แจวได้ลำ ๑ พระราชทานชื่อว่าเรือต้นไต้ยืนรับสั่งถาม
 ให้แปลกันว่าเรือต้นแปลว่ากระไร บางท่านแปลว่าเรือเครื่องต้น
 บางท่านแปลว่าเรือทรงอย่างในเห่เรือว่า “ทรงเรือต้นงามเจิด-

นาย” ดังนั้น แต่บางท่านก็แปลเอาต้น ๆ ว่าหลวงนายศักดิ์เป็น
 คนคุมเครื่องมหาดเล็กตามเสด็จ หลวงนายศักดิ์ชื่ออัน รับสั่ง
 เรียกว่า ทาอัน ทาอัน เสมอ คำว่าเรือต้นนี้ก็จะแปลว่าเรือ
 ทาอันนั่นเอง แปลชื่อเรือต้นกันเป็นหลายอย่างดังนี้ อย่างไรก็ตาม
 จะถูกฉันก็ไม่ทราบแน่ แต่วันนี้ กว่าจะเสด็จกลับมาถึงเมือง
 ราชบุรีเกือบยาม ๑ ด้วยต้องทวนน้ำเชี่ยวมาก เหนื่อยบอบมา
 ตามกัน เริ่มเรียกการประพาสวันนั้นว่าประพาสต้น เลยเป็นมูลเหตุ
 ที่เรียกการประพาสไปรเวทในวันหลัง ๆ ว่าประพาสต้นต่อมา

วันที่ ๑๔ เสด็จเรือมาดแจวประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันออก
 นั้นไปตามเสด็จไม่ทัน ต่อเวลาค่ำจึงไปที่พลับพลา ได้ยินโจษ
 กันเป็นปัญหาขึ้นอย่าง ๑ ว่า ในเมืองไทยทุกวันนี้ก็มีรถไฟไปมา
 ได้รวดเร็ว ถ้าจะไปเที่ยวกันในทางรถไฟสักวันหนึ่งสองวันไม่มี
 อะไรไปเลยมีแต่เงินติดกระเป๋าไป อย่างผู้ดี ๆ เช่นนี้จะไปเที่ยว
 ได้หรือไม่ บางคนว่าไปได้ บางคนว่ามีนายวงศ์ตระวันเย็นต้น
 ซึ่งเคยไปอยู่เมืองนอกเมืองนาเห็นว่าจะไปไม่ได้ ชักข้อด้วย
 ไม่มีไฮเตลที่พักเป็นต้น ความทั้งนี้ทราบถึงพระกรรม จึงตกลง
 ว่าควรจะทดลองดูให้เห็นจริงในเที่ยวนี้ พรุ่งนี้จะเสด็จที่แห่ง
 ไใดแห่งหนึ่งด้วยรถไฟ แล้วและกลับทางเรือจนถึงพลับพลาแรม
 ไม่มีอันใดไปนอกจากเงิน ลองดูสักทีจะมีติดขัดอย่างใดบ้าง

ฉันได้รับคำสั่งให้ไปตามเสด็จด้วย มานึกดูก็ชอบกล ถ้าเป็น
คนเลวจะขัดข้องอันใดมี เทียวซื้อข้าวแกงตามตลาดหรือเทียว
ขอเขากินก็ได้ ส่วนที่อยู่ที่พักจะไปอาศัยบ้านเรือนเขา หรือ
แม้ที่สุดจะไปอาศัยนอนตามวัดก็ไม่เห็นจะขัดข้อง เขาเทียวกัน
เช่นนั้นลงไป แต่นี่ท่านเป็นเจ้าเป็นนายเป็นผู้ลากมากดี ซึ่ง
รังเกียจกับข้าวของกินที่เขาวางเร่ขายไว้ตามตลาด และรังเกียจ
ความโสโครก จะไปหาที่พักอาศัยให้สมควรดูก็เป็นการยากที่
จะหาได้ แต่อย่างไรคงจะได้เห็นกันในวันพรุ่งนี้

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม เสด็จอาศัยรถไฟไปยังกรุงเทพ ฯ
ที่ใช้คำว่าเสด็จอาศัยในที่นี้ เพราะเสด็จรถไฟชั้นที่ ๓
ประทับปะปนไปกับราษฎร ไม่ให้ใครรู้งานใครเป็นใคร เพื่อ
จะใคร่ทรงทราบว่ราษฎรอาศัยไปมากน้อยอย่างไร เจ้าพนักงาน
รถไฟก็เหลือคมี้อาศัยรู้พระราชประสงค์ ที่จริงแสร้งแต่แกล้ง
ทำเฉย มาเรียกตักเก็ดตรวจพวกเราเหมือนกับราษฎรทั้งปวง ทำ
ไม่ให้เกิดกน้อย่างไร ต่อผู้ใดสังเกตจริง ๆ จึงจะพอเห็นได้ว่า
หน้าแกออกจะซีด ๆ และเมื่อไปเรียกตักเก็ดพระเจ้าอยู่หัวมือไม้
แกล้งน้ตักปกติ

เรื่องทดลองเดินทางด้วย ไม่มีอะไรนอกจากเงินตามที่ได้
ปรึกษากันเมื่อคืนนั้นนั่น เป็นตกลงว่าจะเสด็จรถไฟไปลงที่

โพธาราม หาส่วยเย็นที่นั่นแล้วจะหาเรือล่องกลับลงมาเมือง
ราชบุรี ได้แบ่งหน้าที่ ผู้ที่ ไปเป็น พนักงานพาหนะ พวก ๑
พนักงานครัวพวก ๑ ต่างมีหน้าที่ที่จะต้องจัดทำกรที่เกี่ยวกับ
แผนกนั้น ๆ ให้ตลอดไป

รถไฟไปวันนี้ไม่สะดวกด้วย น้ำพัดสะพานที่บ้าน กล้วยเซ
ไป รถไฟข้ามไม่ได้ต้องไปหยุดรถให้คนโดยสารลงเดินไต่ทาง
ไปขึ้นรถพ่วงใหม่ปากสะพานข้างโน้น ฝนก็ตกออกจะลำบากบ้าง
เล็กน้อย แต่ก็มิมีประโยชน์อยู่บ้างที่เป็นเหตุให้เจ้าพนักงานกอง
เสบียงได้เห็นปลาทุสตกจากเอามาแต่เมืองเพชรบุรี กระจาดหนึ่ง
จะเอาไปขายที่ไหนไม่ทราบ ว่าซื้อตกลงได้ปลาทุสนั้นมาเป็น
เสบียงสำหรับเวลาเย็น เป็นที่อุ่นใจว่าอาหารเย็นวันนี้จะไม่ผิด
เคื่อง ครั้นไปถึงโพธารามต่างกองต่างแยกกันเที่ยวทำการตาม
หน้าที่ที่กะไว้ พวกกองพาหนะก็เที่ยวหาเช่าเรือและหาที่อาศัย
ชุมนุมเลี้ยงกันเวลาเย็น พวกกองครัวก็เที่ยวซื้อหาอาหาร
เครื่องภาชนะใช้สอยต่าง ๆ คือ หม้อข้าวและถ้วยชามรามไห
เป็นต้น ได้พร้อมแล้วก็หุงข้าวต้มแกงตามลำพังฝีมือพวกที่ไป
ตามเสด็จสำเร็จได้เลี้ยงกันพอเวลาพลบค่ำ ที่คาดหมายไปว่าจะ
ได้กินสนุกยิ่งกว่าอร่อยเป็นการคาดผิดทั้งสิ้น อาหารวันนี้อร่อย
เหลือเกิน คุณเหมือนจะกินอ้มจนเกือบเดินไม่ไหวแทบทุกคน

เวลาสัก ๒ หุ่มนอกเรือที่เข้าเขา ๓ ลำ ล่องลงมาจาก
โพธาราม เรือเหล่านี้เป็นเรือประทุน ๒ แจว ที่เขาบรรทุก
ของสวนขึ้นไปขาย เสร็จแล้วจ้างเจ้าของเขาแจวลงมาส่ง

ได้บอกมาข้างต้นว่า การเสด็จนั้นไม่ได้ตั้งใจจะให้
ใครรู้ว่าใครเป็นใคร แต่มาเกิดกลแตกขึ้นเมื่อขาล่องเรือลงมา
ในประทุนเรือลำพระที่นั่ง เจ้าของเขามีพระบรมรูปเข้าครอบ
คิไวที่เครื่องบูชา ไปรับสั่งตามยายเมียเจ้าของเรือว่ารูปใคร
ยายนั้นกราบทูลว่า พระรูปเจ้าชีวิต รับสั่งถามต่อไปว่า แกได้
เคยเห็นเจ้าชีวิตหรือไม่ แกกราบทูลว่าได้เคยเห็น ๓ คน รับสั่ง
ถามว่าได้เห็นที่ไหนบ้าง แกกราบทูลว่า “ได้เห็นในบางกอก
๒ คน กับมาเห็นวันนี้อีกหนึ่งคน ๑” ล่องมาถึงเมืองราชบุรีเวลา
๔ หุ่มน เขียนมาถึงนี้ออกหวานอนเต็มที ขอยุติเรื่องราวตอนนี้
แต่เพียงนี้

นายทรงอำนาจภาพ

จดหมายฉบับที่ ๔

เมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประคิษฐ์

ในจดหมายฉบับที่ฉันส่งไปจากเมืองราชบุรี ได้เล่าถึง
เรื่องที่เราทำครัวด้วยกันที่โพธาราม บรรดาผู้ที่ได้ไป
ในวันนั้น ตั้งแต่พระเจ้าอยู่หัวเป็นต้นลงมาพากันเห็นคุณในการ
ที่ทำครัวด้วยกันในเวลาเที่ยวหาความสบายเช่นนั้น ว่าเป็นเหตุ
ให้เจริญอาหารดีกว่าบริโภคอาหารซึ่งถูกทำเป็นอันมาก จึงตก
ลงกระการให้มีเครื่องครัวด้วยกันติดไปในเวลาเสด็จประพาสต้น
ก็มีหม้อข้าวเตาไฟ ถ้วยชามและเครื่องครัวบรรทุกไปในเรือ
มหาตเล็ก กำหนดว่าไปถึงตลาดจะมีที่ซื้อหาเสบียงอาหารได้
แห่งใด จะแวะซื้อเสบียงอาหารและไปหาที่ทำครัวด้วยกัน
ในระหว่างทางทุกโอกาสที่จะมีจะทำได้ ส่วนพวกที่ตามเสด็จนั้น
ก็แบ่งหน้าที่กันตามถนัด ใครทำกับข้าวของกินเป็นก็มีหน้าที่เป็น
หน้าเตาสำหรับทำกับข้าวของกิน ที่หุงข้าวก็เป็นพนักงานหุงข้าว
ส่วนตัวฉันนั้นอยู่ในพวกที่ทำอะไรไม่เป็น แต่ท่านไม่ยอมให้

กินเปล่า จึงต้องรับหน้าที่เป็น กองล้างชามกับ คุณ หลวง
 รัตนาวุธ นายอัมภวูธและท่านมหาสม รวมสี่คนด้วยกัน
 ที่จริงนายวงศ์ทะวันก็ทำอะไรไม่เป็น ควรจะมาล้างกองล้างชาม
 ด้วยกัน แต่เขาอาย คุณเหมือนจะเห็นว่า การล้างถ้วยชามนั้น
 เป็นหน้าที่เลวทรามนัก สู้ไปอาสาพวกหน้าตาให้เขาใช้สอย
 ขอดเกล็ดปลาและสับหั่นไปตามเพลง ที่จริงหน้าที่กองล้างชาม
 นั้นเป็นการประณีตมาก เมื่อฉันเล่าให้ฟัง พ่อประคิษฐก็ควรจะ
 เห็นได้ว่าไม่ใช่การเลวเลย คือในกองนี้มีสับ แปรง ผ้าสำหรับ
 เช็ด และส้อมสำหรับฟอก จักลงไว้ในหีบ ซึ่งเที่ยวซื้อเอา
 ตามตลาดเหมือนกับหีบปักนิกเป็นเครื่องมือสำหรับตัว เมื่อเสร็จ
 ไปถึงที่ใดซึ่งกะว่าจะเป็นที่ทำครัวและเลี้ยงอาหาร หน้าที่
 ของพนักงานกองล้างชาม ในเบื้องต้นจะต้องเที่ยวตรวจหาว่า
 สถานที่ใดควรจะเป็นที่เลี้ยงและเป็นที่ทำครัวได้ ยกตัวอย่าง
 ดังว่าจะทำครัวเลี้ยงกันที่วัดแห่งใดแห่งหนึ่ง พอจอกเรือเข้าไป
 พนักงานกองล้างชามก็ต้องขึ้นก่อน ไปเที่ยวหาที่ว่าจะควรใช้
 การเปรียญหรือศาลาน้ำจะเหมาะก็ เมื่อตกลงสมมติที่แล้ว กอง
 ล้างชามจะต้องเที่ยวหาโอ่งอ่างและน้ำสำหรับใช้ให้พ่อการ กระ-
 บวนเที่ยวกันคว่ำเหล่านี้อาบจะถูกหมากัดก็หลายครั้ง บางที

ก็ไปทกร่อง บางทีหัวโคนชายคา มือนั้นทราย ต้องการความ
 กล้าหาญอยู่บ้าง ครั้นได้ทีแล้วต้องลงมือล้างด้วยขามฟอก
 ค่ายสบูให้สะอาดหมดคาว และเรียบเรียงไว้จ่ายแก่พวกหน้า
 เตาให้ทันต้องการใส่กับข้าว ล้างขามเสร็จแล้วคราวนี้ต้องปู
 เสื่อปูพรมทั้งกระโถนคนที และยกกับข้าวไปเรียบเรียง เสร็จ
 แล้วพนักงานล้างขามยังมีหน้าที่ที่จะต้องเชื่อเชิญบริษัทให้
 พร้อมกันมาบริโภคอาหารจึงเป็นเสร็จธุระ ที่ฉันพรรณนามา
 ถึงหน้าที่กองล้างขามนี้อยู่ข้างจะยืดยาว แต่ถ้าไม่พรรณนาให้
 เข้าใจ พ่อประคิษฐก็จะเห็นว่าหน้าที่ของฉันเลวทราม เพราะ
 ที่จริงชื่อกองล้างขามไม่สู้เพราะ มันไปเข้าสุภาษิตโบราณที่
 เขาว่า "อิมก่อนคูลินคูลนัง อิมทีหลังล้างด้วยล้างขาม"
 เรื่องล้างขามออกจะเสียชื่ออยู่ จึงต้องอธิบายให้เข้าใจไว้

เมื่อว่าถึงระยะทางที่เสด็จ ต่อมา วันที่ ๒๑ กรกฎาคม
 เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาด ไปพบยายเจ้าของเรือที่เกาะเคยเห็น
 เจ้าชีวิต ๓ หนแกพาลูกมาเฝ้า ทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่อง
 แต่งตัวแก่เด็กนั้นหลายอย่าง ประพาสตลาดแล้ว ออกเรือพระ
 ที่นั่งจากเมืองราชบุรี กระบวนเรือพลับพลาให้ล่องลงไปตาม
 ลำแม่น้ำใหญ่ไปคอยที่เมืองสมุทรสงคราม เสด็จเรือมาด ๔ แจว
 มีเรือคันที่ชื่อใหม่เป็นเรือที่นั่งรอง พ่วงเรือไฟเล็กเข้าทางแม่น้ำ

อ้อม ไปแวะซื้อเสบียงอาหารที่ตลาดปากคลองวัดประคู้ พวก
 เราเดินซลุมุนขวกไขว่กันไปตามเพลงไม่มีใครจะรู้จัก เขากำลัง
 เล่นลิเกกันหน้าโรงบ่อน จันเดินโลลไปกู ไปพบทหารเรือซึ่งเคย
 เป็นบ่อยพระยาชลยุทธ รู้จักกันมาแต่ก่อน เห็นมันรู้จักจึงกระ-
 ชิบบอกอ้ายหมอนันว่า เอ็งอย่าอีกทีกให้ใครรู้ว่าเสด็จ กูมัน
 ก็ทำนิ่งเฉยต้อยู่ไม่เห็นผู้ใครรู้เห็นวิ๊แวว จนกระทั่งเสด็จกลับลง
 เรือ พอเรือออกจากท่าเจ้าพิณพาทย์ลิเกก็ตีเพลงสรรเสริญพระ
 บารมีส่งเสด็จ นี่แหละเป็นค้วยเหตุบ่อยพระยาชลยุทธไปโจษ
 ขึ้นหรืออย่างไกรก็หาทราบไม้ออกจากตลาดแจวเข้าคลองเล็ก
 ไปจนถึงวัดประคู้ หยุดพักทำครัวเสวยเช้าที่วัดนั้น กองล้าง
 ชามเทียวตรวจไปไ้ความแปลกประหลาดที่วัดนี้ว่าเป็นหมอน้ำ
 มนต์ มีผู้คนทีเจ็บไข้ไปคอยรคน้ำมนต์รักษาตัวอยู่หลายคน ไ้
 ความว่าเป็นโรคผีเข้าบ้าง* ถูกกระทำยาเยียบ้าง และโรคอย่าง
 อื่น ๆ บ้าง เมื่อเลี้ยงกันเสร็จแล้วจึงพร้อมกันไปตูดรน้ำมนต์
 รคน้ำมนต์อย่างนี้ฉันก็ฟังเคยเห็น คนพูดจากันอยู่ตี้ๆ พอเข้า
 ไปนั่งให้พระรคน้ำ ก็มีกริยาอาการวิปลาสไปต่าง ๆ บางคนก็
 เฝ้าแต่ซากเสลดพ่นน้ำลายทั้งซากปู้ ๆ ไปจนพระหยุดรคน้ำมนต์

* ถูกกระทำยาเยียบ้าง—ถูกกระทำคามวิธีไสยศาสตร์ ให้มีอันเป็นไปต่าง ๆ

จึงหยุดซาก กลับหันมาบอกเราว่าสบายเบาในอกโล่งทีเดียว
 ยายแก่คน ๑ ตามอก ลูกสาวพามาให้พระรคน้ำมนต์ พอรคเข้า
 ก็ร้องครวญครางแตรวิงวอนว่ากลัวแล้ว จะไปแล้วเท่านั้นเถิด
 อย่างนั้นจนพระหยุด ถามคนใช้ไ้ความว่า ยายคนนั้นเดิมมีผู้มาขอ
 ลูกสาวแก่ไม่ให้ เขาโกรธกระทำให้ผีสิงจนไม่เป็นสติอารมณ์
 ต้องมารักษาตัวที่วัดประจำ พอได้สติค่อยยังชั่วขึ้นสักหน่อย นี้
 แผลจะจริงเท็จเพียงใดก็ไม่ทราบ เล่าเท่าที่ตาเห็น แต่พวกเรา
 ที่ไปตามเสด็จ ไม่มีใครรับอาสาเข้าไปให้พระรคน้ำมนต์ ถวายตัว
 จึงไม่มีพยานที่จะยืนยัน ถ้าหากว่าพวกเราเข้าไปจากปลงสัก
 คนก็เห็นจะน่าเชื่อขึ้นมาก ออกจากวัดประจำล่องกลับออกมา
 ได้ยินเสียงกลองละครชาตรมีอยู่ในสวน รับสั่งให้แฉะเรือ
 พระที่นั่งเข้าไป จะใคร่ทรงทราบว่าเขามีกิจการอะไรกัน ไป
 พบละครชาตรมีอยู่ที่บ้านท่าหมอสี่ เป็นพลเรือนอย่างโบราณลง
 มาต้อนรับ เห็นท่านจะนอนถูละครจนหลับ หน้าตาอยู่ตัว
 ยังเป็นรอยเสื่อ แต่แกต้อนรับแข็งแรงพูดจาอย่างเก่า ว่ายังัน
 ชีพะยังชีพะ ไม่ใช่ขอรับหรือจะจำ นาน ๆ ได้พบอย่างหน้าพัง
 ก็ ได้ความว่าลูกแก่เจ็บได้บนบานไว้ ครั้นรักษาหายจึงได้มี
 ละครชาตรมีเกิดขึ้นบน ออกจากคลองวัดประจำเย็นมากแล้ว เรือ
 ไฟลากล่องมาถึงแม่น้ำใหญ่จวนจะค่ำ หน้าที่ทำครัวเย็นก็ไม่ได้

เหมาะ ล่องเรือลงมาเห็นบ้านแห่งหนึ่งสะอาดสะอาด มีเรือน
 แพนอยู่ริมน้ำ รับสั่งว่าที่นี่เห็นพอจะอาศัยเขาทำครัวสักครั้งหนึ่ง
 ได้ ให้กรมหลวงดำรงรับหน้าที่ขึ้นไปขออนุญาตต่อเจ้าของ
 บ้าน กรมหลวงดำรงเสด็จขึ้นไต่ถาม ได้ความว่าเป็นบ้านนาย
 อำเภอนายอำเภอก็ไปจัดพื้นเรือไฟที่ทรงบ้านข้าม อยู่แต่
 ภรรยา ทารูจักกรมหลวงดำรงไม่ ขออนุญาตทำครัวที่เรือน
 แพนได้ดังปรารถนา พอชนของครัวขึ้นเรือนแพแล้ว กรมหลวง
 ดำรงยังไม่ทันเสด็จลงมาจากบนเรือนใหญ่ นายอำเภอก็กลับ
 มาถึง ไม่ทันเหลียวแลเห็นพระเจ้าอยู่หัวที่เรือนแพ มุ่งหน้า
 ทรงขึ้นไปถวายคำนับเสนาบดี กระทรวงมหาดไทยที่เรือนใหญ่
 นายอำเภอก็พेटูกรมหลวงดำรงอยู่ไม่ทันได้ก็คำ นายอักษาร
 กัดลานศอกนำหนังสือรับสั่งไปถวายกรมหลวงดำรงว่า ขอให้เขา
 รุ้จักแต่กรมหลวงดำรงพระองค์เดียวเถิด ฉะนั้นจึงทูลนายอักษา
 รุคลานเข้าเฝ้ากรมหลวงดำรง ทำท่าทางสนิทรากับเป็น
 ข้าไท แต่กรมหลวงดำรงนั้นพออ่านหนังสือรับสั่งแล้วดู
 พระพัลลภตรัสเห็นประทับนั่งไม่รับสั่งว่าอะไรเป็นแต่พอกพระ
 พักตร์ให้นายอักษารุกลับลงมา อีกสักครู่หนึ่งจึงได้ยินเสียงรับ
 สั่งกับนายอำเภอกำหนดผู้ใหญ่นับถึงราช การงานเมืองอะไร
 ค่ำอะไรก็อยู่บนเรือน พวกกองครัวก็ทำครัวกันอยู่ที่เรือนแพ

ทำเสร็จแล้วแต่งเครื่องให้คุณหลวงนายศักดิ์เชิญขึ้น ไปตั้งถวาย
กรมหลวงดำรงเสวยพร้อม กับเครื่องเคราที่เจ้าของบ้านเขาหา
ถวาย ครั้นเสร็จแล้วเมื่อจะลงเรือ กรมหลวงดำรงเสด็จกลับ
มาลงเรือ นายอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านตามลงมาส่งเสด็จ

มารวมมาคุ้ม พวกที่ไปตามเสด็จรับกระแสรับส่งไว้ให้หมอบกราบ
รับเสด็จกรมหลวงดำรงอย่างเป็นข้ในกรม ส่วนพระเจ้าอยู่หัว
เสด็จหลบออกไปบังอยู่เสียดหลังเก่าท้ายเรือ พระราชทานพระ
ราชอาสน์ไว้สำหรับกรมหลวงดำรงประทับ กรมหลวงดำรงเลย
ทรงไถลว่าเดือนหงายสบายดีจะยืนอยู่หน้าแก่ง รีบให้ออกเรือ
แต่พอพ้นหน้าบ้านก็รับส่งบ่นใหญ่ ว่าเล่นอย่างนี้เต็มที่ไม่สนุก
แต่คนอื่นพากันหัวเราะกรมหลวงดำรงท้วงทั้งลำ เวลาสัปดาห์
หนึ่งจึงมาถึงที่ประทับเมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จไปทอดพระเนตรวัด
พวงมาลัย แล้วเสด็จขึ้นไปประพาสตลิ่งคลองอัมพวา เสด็จเป็น
อย่างประพาสต้นเหมือนเมื่อเสด็จวัดประกู่ แต่วันนั้นเกิดเหตุขัด
ข้องประพาสไม่ได้สะดวก ถวายในเมืองสมุทรสงครามนี้เขามีข้อ
บังคับกวดขัน ถ้าเรือหรือผู้คนแปลกประหลาดมาในท้องที่
ราษฎรบอกกำนันผู้ใหญ่บ้าน กำนันผู้ใหญ่บ้านต้องรีบลงเรือไป
ซักถามเป็นธรรมเนียมบ้านเมืองอยู่ดังนี้ วันนั้นไม่ได้บอกให้ใคร

ทราบว่าจะเสด็จอัมพวา เขาคงจะทราบแต่ว่ามีเรือและคนแปลก
 ประหลาดมาก็ทำตามหน้าที่ จนเรารำคาญ แฉวกระดิกไปข้าง
 ไหนก็พบแต่เรือกำนันผู้ใหญ่บ้านออกมาตามว่าเรือใคร ไป ไหน
 หลบลี้ไปเจอลำโน้นเหมือนกับจะถูกล้อมจับ ใช้แต่เท่านั้น
 เจ้านายที่ไปตามเสด็จ ๒ พระองค์กับขุน สวรรค์วินิตมีญาติ
 วงศ์พงศ์และพวกพ้องอยู่ในแถวอัมพวานี้มาก ท่านพวกเหล่านั้น
 พอเหลือบแลเห็น ก็พากันซื้อขมยินดีเรียกร้องกันติดตามมารุม
 มาคุ้ม ยิ่งหนีก็ยิ่งตาม ลงที่สุทพระเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จลงเรือ
 ตันแยกไปประพาสแต่ลำเดียว ปลอยเรือพระที่นั่งมาควไว้ให้
 กำนันผู้ใหญ่บ้านและชาวอัมพวาติดตามให้พอใจ ฉันทูกอยู่
 กับเรือมาค นิ่งนึกขันในใจที่พวกชาวบางช้างพากันยั้มแย้ม
 แจ่มใสติดตามมาเฝ้าเจ้านายที่เป็นญาติ และหมายจะพบปะ
 ขุนสวรรค์วินิต ไม่มีใครในพวกนั้นจะคิดเห็นเลยว่ามาทำความ
 รำคาญแก่ท่านทั้ง ๒ นั้นสักเพียงใด เขามาดี ๆ จะโกรธซึ่งก็
 ยาก ขุนสวรรค์จึงออกบัญชาว่า ยายหนูแก่แล้วเดกร้อน
 เอากลับไปบ้านเสียเถิด ยายหนูกลับไปประเดี๋ยว เรือลำนั้น
 กลับมาอีก ยายหมับแก่ไม่แก่เหมือนยายหนู และแก่ไม่กลัว
 แดกจะทำอย่างไร ช่วยกันคิดอ่านไล่พวกอัมพวาอยู่จนกระทั่ง
 เสด็จกลับจากประพาสคลองอัมพวา แล้วจึงได้ออกเรือเลยไป

พักสวดยเช้าที่วัดดาวดึงส์ เสร็จแล้วแจวต่อไปบางน้อย ประ-
พาสที่บ้านกำนันจัน แล้วกลับทางแม่กลองมาถึงที่ประทับ
เวลา ๒ ห่ม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง แล้วเสด็จจ้วค้อมพวัน กลับมาถึงที่ประทับเวลาค่ำ
พรงนี้กำหนดจะเสด็จเมืองเพชรในกระบวนใหญ่ เพราะจะ
ต้องข้ามอ่าวทะเลจากปากน้ำแม่กลองไปข้างบางตะบูน แทนน้ำ
มากเรือกระบวนจะออกอ่าวได้ต่อเวลาเที่ยง ได้ทราบว่ตอน
เช้าจะเสด็จไปทอดพระเนตรจับปลาที่ละมุก่อน แล้วจึงจะเสด็จ
มาขึ้นเรือพระที่นั่งที่เมืองสมุทรสงคราม

แต่เดิมฉันตั้งใจว่าจะไปเขียนจดหมาย ต่อเมื่อเสด็จไปถึง
เมืองเพชรบุรี แต่เมื่อมาถึงเมืองสมุทรสงคราม ได้ข่าวว่า
มีเรือมัลเดินถึงกรุงเทพ ฯ ประจวบเรือมัลจะออกพรงนี้เข้า
จึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมา

นายทรงอาณภาพ

จดหมายฉบับที่ ๕

เมืองเพชรบุรี

ณ วันที่ ๒๕ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประจักษ์รัฐ

จดหมายฉบับก่อนฉันส่งไปแต่เมืองสมุทรสงคราม บัดนี้
ตามเสด็จมาประพาสเมืองเพชรบุรีได้ ๖ วัน จะเสด็จจากเมือง
เพชรบุรีพรุ่งนี้ เวลาว่างอยู่บ้าง ฉันจึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมา
บอกข่าวคราว

วันที่ ๒๕ เวลาเช้าเสด็จทรงเรือฉลอม แล่นไปออกไป
ประพาสละมุกที่เขาจับปลาตามปากอ่าวแม่กลอง มีเรือฉลอมแล่น
ไปในกระบวนเสด็จ ๓ ลำด้วยกัน เทียวซื้อกุ้งปลาที่เขาจับได้
ตามละมุก แล้วต้มข้าวต้ม ๓ กษัตริย์ขึ้นในเรือฉลอม ที่เรียกว่า
ข้าวต้ม ๓ กษัตริย์นั้นคือต้มอย่างข้าวต้มหมู แต่ใช้ปลา กุ้ง
กับปลาหมึกสดแทรกแทนหมู เป็นของทรงประจักษ์รัฐขึ้นในเช้าวัน
นั้นเอง ตั้งแต่ฉันเกิดมาไม่เคยกินข้าวต้มอร่อยเหมือนวันนั้นเลย
เฉพาะเหมาะถูกคราวกลืนราบลมติ เรือฉลอมแล่นไปเร็วฉิว
ราวกับเรือไฟ เสด็จพระองค์อาภา* เป็นกัปตันถือท้ายเรือ

*เสด็จพระองค์อาภา-พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติ-
วงศ์ กรมหมื่น (ต่อมาเป็นกรมหลวง ชุมพรเขตอุดมศักดิ์) ผู้บัญชาการ
ทหารเรือ ปรากฏพระนามว่าทรงถือท้ายเรือคีนก)

พระที่นั่ง เล่นสวอออกไปจากปากน้ำแม่กลอง แต่อย่างไรเล่น
ไกลออกไปทุกที ๆ นานเข้าพวกเจ้าของเรือเห็นจะออกประหลาด
ใจแลดูตากันไปมา ท่านก็ทอดพระเนตรเห็นแต่เห็นท่านยิ้ม ๆ กัน
ฉันออกเข้าใจว่าเห็นจะเล่นไปเลยไปเมืองเพชรแน่แล้ว ดูใกล้
ปากน้ำบ้านแหลมเข้าทุกที พอเล่นเข้าไปปากน้ำ ก็พบกรมหมื่น
มรุพงศ์* ทรงเรือไฟศรีอยุธยามากอยรับเสด็จอยู่ที่ปากน้ำ เป็น
อันเข้าใจได้ว่ามีอะไรที่จะเล่นกันสักอย่างหนึ่ง ซึ่งท่านได้ทรง
นัดแนะกันไว้แล้วเป็นแน่ ได้ยินแต่กรมหมื่นมรุพงศ์กราบทูล
ว่าสำเร็จสนิทที่เดียว เสด็จลงเรือศรีอยุธยาเล่นขึ้นไปตามลำ
แม่น้ำเมืองเพชรบุรี พอจวนจะถึงเมืองรับสั่งเรียกพวกที่ไปตาม
เสด็จให้เข้าช้อนตัวอยู่ในแก่ง มีแต่กรมหมื่นมรุพงศ์ประทับอยู่
หน้าเรือพระองค์เดียว ฉันแอบมองตามช่องม่าน เมื่อเล่นผ่าน
พลับพลาเห็นเจ้าพระยาสุรพันธ์นั่งอยู่ที่นั่น ได้ยินเสียงกรมหมื่น
มรุพงศ์ร้องรับสั่งขึ้นไปแก่เจ้าพระยาสุรพันธ์ว่า “เห็นจะเสด็จ
ถึงค่าละเจ้าคุณ ให้เตรียมคบไฟไว้เถิด ฉันจะขึ้นไปหาเสบียง
ที่ตลาดสักประเดี๋ยวจะกลับลงมา” แล้วเรือศรีอยุธยาก็ก็นั่ง

*กรมหมื่นมรุพงศ์-กรมหมื่น (ต่อมาเป็นกรมขุน) มรุพงศ์ศิริพัฒน์
ขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งสมุหนายก ภิบาลมณฑลกรุงเก่า (พระนครศรี-
อยุธยา)

ลอคสะพานข้ามขึ้นไปจอดหน้าบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ เสด็จขึ้น
ประทับในบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ แล้วรับสั่งให้กรมหมื่นมหิศร
ไปตามเจ้าพระยาสุรพันธ์มาเฝ้า ประเดี๋ยวเจ้าพระยาสุรพันธ์
วิ่งคุบตั้มมาหน้านี้ว ถวายคำนับแล้วยืนถอนใจใหญ่ มีรับสั่งว่ามา
ตอบแทนที่เจ้าพระยาสุรพันธ์ล้งหน้าไปรับถึงบ้าน ปาก ท่อเมื่อ
เสด็จคราวก่อน เจ้าพระยาสุรพันธ์ก็ไม่เพ็ดทูลว่ากระไร พวก
เราก็กสันเกรงใจลงนั่งหัวเราะเจ้าพระยาสุรพันธ์อ้อ ๆ ไปตามกัน
พอลับหลังพระที่นั่ง เจ้าพระยาสุรพันธ์โพล่มาโกรธเอาพวกเรา
ไม่เลือกหน้าว่าใคร กรมหมื่นมรุพงศ์เป็นผู้ถูกตักพ้อต่อว่ามาก
กว่าผู้อื่น แต่ท่านยังโกรธเท่าใดก็ยังทำให้พวกเราหัวเราะยิ่งขึ้น
จนหายโกรธไปเอง

เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเพชรบุรีนี้ ไม่ใคร่มี โอกาสได้
ประพาสต้น เพราะไม่มีทางที่จะเล็ดลอดหนีไปได้เหมือนแถว
แม่น้ำราชบุรีและสมุทรสงคราม ความสนุกสนานแปลกประหลาด
ไม่ใคร่จะมี จะเล่าระยะทางที่เสด็จให้พอประจักษ์รู้ทราบแต่พอ
เป็นเลา ๆ ก็อ วันที่ ๒๕ เสด็จประพาสทางเรือข้างเหนือ
วันที่ ๒๖ เสด็จทางเรือไปประพาสบางทะเล ประทับแรมที่บาง
ทะเลคืนหนึ่ง ยุ่งชุมพอใช้ วันที่ ๒๗ เสด็จเรือฉลอมเล่นไป
จากบางทะเลมาทางทะเลเข้าบ้านแหลม นางวคเรือคึกที่ปากอ่าว

พายุฝนก็ยังมีต่อมา จะรออยู่ซักลั้วจะถูกพายุ ผู้ที่ไปตามเสด็จ
จึงพร้อมใจกันอาสาลงลุยเลนเช่นเรือกับพวกเจ้าของเรือ สง-
สารแทนายอักษฎาฐ เชายอมยกให้แล้วว่าไม่ต้องลงก็ไม่ฟัง
อุตสาหลงลุยเลนเช่นเรือโคลนเบอนมอมไปทั้งตัว พอเรือ
พันทันเข้าปากน้ำได้ ก็ถูกฝนใหญ่เปียกกันมอมแมม กลับถึง
เมืองเพชรบุรีสักทุ่ม ๑ วันที่ ๒๘ เสด็จประพาสพระนคร
คีรี, ถวายพุ่มพระสงฆ์เข้าพระวาท้าย วันที่ ๒๙ เข้าเสด็จ
ประพาสวัดต่าง ๆ ในเมืองเพชรบุรี บ่ายวันนี้จะออกกระบวน
เรือใหญ่ล่องลงไปประทับแรมที่บ้านแหลม พรุ่งนี้จะออกจาก
บ้านแหลมเสด็จไปประทับแรมเมืองสมุทรสาคร

นายทรงอาณุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๖

บ้านปากไผ่

วันที่ ๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประคิษฐ์

พรุ่งนี้ฉันจะกลับถึงบ้านแล้ว วันนี้เขียนจดหมายเล่า
เรื่องที่ตามเสด็จให้พ่อประคิษฐ์ฟังเสียอีกฉบับ ถ้ามีเรื่องราว
อะไรต่อไปนี้ จะเล่าให้ฟังเมื่อไปพบกับพ่อประคิษฐ์ในกรุง-
เทพ ฯ ที่เดียว

ตั้งแต่ฉัน จดหมาย ไป ถึงพ่อประคิษฐ์จากเมืองเพชรบุรี
เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม บ่ายวันนั้นออกกระบวนใหญ่ล่องลง
มาประทับแรมที่บ้านแหลม ทอดพระเนตรเห็นเรือเบ็ดทะเล
ทอดอยู่ที่นั่นหลายลำ รับสั่งว่าเรือเบ็ดทะเลมีประทุนน่าจะสบาย
ดีกว่าเรือฉลอม ใครกราบทูลไม่ทราบว่าเป็นเรือเบ็ดทะเลเล่นใบ
เสียคึกกว่าเรือฉลอมด้วย จึงทกลงว่าจะลองเสด็จเรือเบ็ดทะเล
เล่นใบจากบ้านแหลมตรงมาเข้าปากน้ำท่าจีน เพราะเมือง
สมุทรสงครามและคลองสุนัขหอนก็ได้เคยเสด็จประพาสแล้ว
กระเตรียมเรือเบ็ดทะเลกัน ๓ ลำ พอเวลาเช้าก็เล่นใบออกจาก
ปากน้ำบ้านแหลม ฉันตามเสด็จมาในเรือลำพระที่นั่ง ตอนเช้า

กลิ่นรสบไค้ลมคี่ ได้เห็นเรือเบื่กทะเลแล่นเสียตรวคเร็วคี่กว่า
 เรือฉลอมจริงค้งเขาว่า มาคี่สัค ๒ ชั่วโมงพอพันปากน้ำ
 แม่กลองมาทรงบ้านโรงค้งออก ๆ จะมคี่กลิ่น เรือโยนแรงขึ้น
 ทุกคี่ ๆ มคี่คนที่ไปตามเสคคี่จั่วยกันเมากลิ่นลงหลายคน แต่จัน
 มั่นใจว่าตัวเองค้งไม่เมา เคยไปตามเสคคี่ทะเลมาถ้ำจะนับคี่ยว
 กคี่แทบไม่ถ้วน ไม่เคยเมากลิ่นกับคี่กร่าย ๆ แต่อย่างไรวนคี่
 กูออกจะสวิงสวายใจค้อไม่สัปปคี่ แต่แข็งใจทำหน้าขึ้นมาคี่สัค
 ชั่วโมงหนึ่งกลิ่นเจ้ากรรมคี่หนักขึ้น - ลงปลายจันเองคี่ลัมชอน
 กับเขาคี่กคนหนึ่ง ข้าวคี่มคี่สคี่ษคี่รียคี่หาคี่ษคี่รียอะไรคี่ทรงทำใน
 วันคี่รับพระราชทานไม่ไหว ลงนอนเหมะอยู่หน้าเสาคอนคี่รชะ
 เรือ นคี่กน้อยใจนายมานพ เห็นเพื่อนกันเมากลิ่นชอบแต่ว่าจะ
 หาน้ำหาข้าวมาช่วยหยอค นคี่กลับเขาคี่ล้องมาถ้ำย รูปกันเล่น
 เห็นเป็นสนุก แต่จะตอบแทนอย่างไรวะเรากคี่เมากลิ่นเต็มทน คี่อง
 นิ่งนอนเฉยจนเรือแล่น ใบเข้าปากน้ำทำจันจิงลुक โงเงขึ้นได้
 หิวเหมือนคี่จะชาก เทียวกันคี่ว้าหาอะไรกิน ได้แต่ข้าวคี่มซึ่ง
 ทรงพระกรุณาโปรดให้เก็บรักษาวัวพระราชทานชามหนึ่ง นอก
 จากนั้นจะเป็นลुकหมากรากไม้อะไรไม่มีเหลือ เพราะพวกคี่เขา
 ไม่เมากลิ่นว่ากันเสียขึ้นหนึ่งแล้ว เหลืออยู่เท่าคี่พวกคี่หาย
 เมากลิ่นก่อนจันยังช่วยกันช้ำเสียหมด เพราะจันออกมานอน

แนวอยู่ทางหัวเรือลูกไม้ทัน ที่ได้กินข้าวต้มชามหนึ่งก็เพราะ
รับสั่งให้รักษาไว้พระราชทานฉันโดยเฉพาะ ถ้าหาไม่ข้าวต้ม
ชามนั้นก็คงจะพลอยสูญไปด้วย แต่อย่างไรก็ตามเถิด พอเช้า
แม่น้าได้ก็นึกสาปส่งว่า ชื่นเชื่อว่าเรือเบ็ดทะเลถึงจะเล่นใบเสียก็
ดีกว่านี้อีกสักเท่าใด ๆ ก็เห็นจะไม่ยอมไปเรือเบ็ดทะเลอีกแล้ว

เสด็จมาถึงท่าจีน พอเวลาบ่ายแะเช้าขึ้น ชื้อเสียบึง ที่ตลาด
บ้านท่าฉลอมแล้ว เรือกระบวนใหญ่ยังมาไม่ถึง จึงไปพัก
ทำครัวเย็นที่วัดโกรกกราก ตัวฉันเองยังรู้สึกบอบช้ำเรื่องเมา
คลื่นไม่หาย นึกว่าถ้าได้อาบน้ำเสียสักทีเห็นจะสบาย จึงขึ้น
ไปขอน้ำอาบบนกุฏิพระ ไปเห็นคุ่มน้ำตั้งเรียงกันอยู่บนนอกชาน
เป็นแถวเหมือนที่วัดประดู่ เข้าใจว่าท่านเจ้าของกุฏิคงเป็นพระ
หมอน้ำมนต์ การก็จริงดังคาด พอฉันไปขออาบน้ำ ท่านก็
เข้าใจว่าฉันจะไปขอรค่น้ำมนต์ ชื้อมือให้ไปนั่งที่ข้างคุ่ม ฉันได้
เคยเห็นเยี่ยงอย่างที่วัดประดู่มาแล้ว จึงผลัดผ้าเข้าไปนั่งที่ข้างคุ่ม
ทำท่าทางเอาอย่างตาชากปูที่ไต่เคยเห็นมาแล้ว ท่านพระก็เอา
ขันมาตักน้ำเสกเป่ารค่น้ำมนต์ให้ ฉันนึก ๆ ในใจว่าน่าจะลอง
ชากปูหรือคันบัก ๆ ถวายพระสักที แต่ก็มายังใจเห็นไม่ไ้การ
บาปกรรม และถ้าคนแถวนี้มีคนรู้จักว่าฉันเป็นใคร ก็จะเกิดเสีย

ชื่อชั้นจะเลยเห็นกรรมทันตา แต่น้ำมนต์ของท่านองค์จริง
ทั้งแต่รดแล้วรู้สึกว่โล่งใจหายเมากลิ่นสนิทธิที่เดียว

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จกระบวนต้นออกจาก
เมืองสมุทรสาครขึ้นไปตามลำน้ำ ไปพักทำครัวเข้าที่วัดบางปลา
ส่วนกระบวนเรือใหญ่ ให้ตรงขึ้นไปจอดที่บ้านวังวรายแขวง
เมืองนครชัยศรี ระยะทางวันนั้นไกลด้วยไม่มีอะไรสนุกด้วยที่สุด
เมื่อเสด็จไปแวะทำครัวเย็นที่วัดคืนท่า ก็เป็นวัดศาลารวนเรวอน
จะหักพัง ซ้ำถูกฝนถูกพายุ จนกลางคืนจึงได้ออกเรือแจวกลำ
ขึ้นมามีต ๆ รอดตัวที่ได้ขึ้นขึ้น แจวตามน้ำขึ้นมาจนใกล้บ้าน
ท่านา พบเรือไฟได้พ่วงต่อขึ้นมาถึงพลับพลาแรมเกือบ ๕ ทุ่ม

วันที่ ๑ สิงหาคม เสด็จจรดไฟไปประพาสพระปฐมเจดีย์
ทำครัวเข้าที่ลานพระ เจ้าคุณสุนทรเทศาแกลงไก่อไฟใช้ เพราะ
ไก่อพระปฐมเป็นที่เลื่องลืออยู่ด้วย แล้วลงเรือล่องมาประพาส
ที่พระประโทน มาพบมิวเซียมใหญ่ซึ่งโจษกันว่ามียู่นั้น คือ
ท่านสมภารวัดพระประโทนเป็นผู้เก็บรวบรวมสะสมของโบราณที่
ขุดได้ในแถวพระปฐมพระประโทนไว้มาก แต่ข่าวว่าเก็บซุกซ่อน
มิได้ยอมให้ผู้หนึ่งผู้ใดดูเป็นอันขาด ครั้นเสด็จไปถึง ไปถามถึง
เรื่องของเก่า ท่านสมภารก็ยินดีเชิญเข้าไปในกุฏิ แล้วยกหีบ
ห่อของโบราณที่ได้สะสมไว้มากถวายให้ทอดพระเนตร และยอม

ให้ทรงเลือกแล้วแต่จะพอพระราชประสงค์ ทรงเลือกได้เครื่อง
สัมฤทธิ์ของโบราณ คือพระพุทธรูป เป็นต้น ซึ่งเป็นของแปลกดี
หลายอย่าง ออกจากพระประโทนมาประทับทำครัวเย็นที่บ้าน
ซึ่งพระยาเวียงไฉออกไปตั้งผสมม้ายู่ที่ธรรมศาลา แล้วเสด็จ
กลับมาทางเรือถึงบ้านนี้ราวเวลาสัก ๒ หุ่

วันที่ ๒ สิงหาคม ฉันล่องหน้าขึ้นมาก่อน ทราบว่าเสด็จ
แวะประพาสที่คลองภาษี แล้วเสด็จต่อมาถึงสองพี่น้องเวลาค่ำ

ตามกำหนดเดิมกะว่าจะเสด็จถึงสองพี่น้องราวเวลาบ่าย
สัก ๒ โมง จะประพาสบ้านสองพี่น้องและบ้านบางลิ้นในเย็นวันนั้น
รุ่งขึ้นจะออกกระบวนจากสองพี่น้องแต่เช้า ไปประทับแรมที่เมือง
สุพรรณบุรีทีเดียว แต่เสด็จมาถึงเย็น เวลาไม่พอประพาส จึง
ต้องกระะยะทางแก้ไข คือวันที่ ๓ เข้าประพาสบ้านสองพี่น้อง
จะออกจากสองพี่น้องต่อเวลากลางวัน จะไปถึงเมืองสุพรรณไม่
ได้ จะต้องจัดที่ประทับแรมกลางทางระหว่างสองพี่น้องกับเมือง
สุพรรณอีกแห่งหนึ่ง รับสั่งให้กรมหลวงดำรงเสด็จไปเลือกและ
จัดที่สำหรับประทับแรม ฉันถูกมีหน้าที่ไปตามเสด็จกรมหลวง
ดำรง จึงได้ออกเรือล่องหน้ามาแต่เช้ามีศ - กรมหลวงดำรงทรง
เลือกเห็นหัววัดบางบัวทองเป็นที่สมควรดี ทกลงจะให้จัดที่ประทับ
แรมที่หน้าวัดนั้น ฉันออกนึกหนักใจว่าเวลามีเพียงราว ๘ ชั่วโมง

ไม่ได้ผู้คนและเครื่องมืออีกไม่มี จะทำอย่างไรกันจึงจะมีที่ประทับ
 ทันเสด็จ ฉันทูลถามกรมหลวงดำรง ท่านรับสั่งว่ามีมากันเท่านี้
 ก็ลองดูว่าจะทำได้อย่างไร มีรับสั่งให้เรียกประชุมอำเภอกำนัน
 ผู้ใหญ่บ้านพร้อมกัน แล้วรับสั่งว่าวันนั้นเจ้านายของเราจะเสด็จ
 มาประทับแรมที่ตรงนี้ เราจะต้องช่วยกันแผ้วถาง และทำสะพาน
 ที่จอดเรือพระที่นั่งให้ทันเสด็จ พวกแกและชาวบ้านแถวนี้ยัง
 ไม่ได้เคยรับเสด็จเลย และที่ยังไม่ได้เคยเห็นเจ้านายของแก
 เองก็มีเป็นอันมาก ให้กำนันผู้ใหญ่บ้าน ไปเที่ยวบ่าว ร้อง
 ราษฎรในแถวนี้มาช่วยกันรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัว มีมีดพร้า
 เครื่องมือให้เอามาด้วย ช่วยกันทำรับเสด็จสักที่จะใดหรือไม่
 พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านพากันรับอาสาแข็งแรง ต่างคนเที่ยวติด
 ตามเรียกลูกบ้านและหาไม้ไผ่มา ทำการ ตามรับสั่ง ใน ๒
 ชั่วโมงมีคนมาช่วยทำงานสักสามสี่ร้อย คนเต็มใจแข็งข้อที่
 จะทำการรับเสด็จด้วยกันทุกคน แม้แต่พวกผู้หญิงที่ไม่ได้ถูก
 ขอร่งทำงานก็พากันมารับ อาสาตั้งเตา หุงข้าว ทำครัวเลี้ยงคน
 ทำงาน ประเดี๋ยวมีคนเอาข้าวมาให้ ประเดี๋ยวมีใครเอาปลา
 มาเติม ตลอดจนไปจนผักหญ้า หนากบุนหรีก็มีผู้เอามาช่วย
 กรมหลวงดำรงจะขอใช้เงินค่าเสบียงอาหารให้ก็ไม่มีใครยอมรับ
 ว่าอยากจะช่วยกันรับเสด็จ พอบ่าย ๔ โมง การแล้วเสร็จ

เลี้ยงกันเอิกเกริกสนุกสนานราวกับงานไหว้พระอย่างใหญ่ ใคร
ได้เห็นแล้วจะต้องยินดี ด้วยเห็นแล้วว่าไพร่ฟ้า ข้าแผ่นดินมี
ความสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าอยู่หัวเพียงไร

ส่วนข้างทางที่เสด็จขึ้น ได้ยินว่าเสด็จไปประพาส
ข้างปลายคลองสองพี่น้อง จะประพาสที่ใดบ้างหาทราบ ไม่
ได้ความแต่ว่านายวงศ์ตะวันไปผูกหมากัด ประพาสคลองสอง
พี่น้องแล้วเสด็จมาพักทำครัวเย็นที่วัดบางสาม เมื่อทำครัวอยู่นั้น
พวกเราใครตกเบ็ดได้ปลาเทโพ ๑ ตัว ทราบว่าแกงเทโพวันนั้น
อร่อยนัก แต่นายอัฐวาทเคราะห์ร้าย ไปตกร่องที่วัดบางสาม
พลก้เข้าไปหน่อยหนึ่ง เสด็จมาถึงที่ประทับวัดบางบัวทองเวลา
ประมาณสัก ๒ ห่ม

วันที่ ๔ เวลาเช้าออกกระบวนเรือไฟพุ่งขึ้นไปได้เพียง
บางปลาม้าถึงที่น้ำขึ้น ต่อ^{ขึ้น}นั้น ต้องแจวขึ้น ไปจนถึงเมือง
สุพรรณบุรี จอดเรือพระที่นั่งประทับที่สุขุมาราม ชื่อสุขุมารามที่
เรียกกัน เรียกตามไฉนรับสั่ง เห็นจะเป็นชื่อพระราชทาน ไม่
ได้ยินพวกชาวสุพรรณเขาเรียก ความจริงนั้นที่ตรงนั้นเป็น
บ้านเดิมของเจ้าคุณสุขุม ญาติวงศ์ของท่านยังอยู่หลายคน ได้
พากันมารับเสด็จเฝ้าแทน ดูทรงพระกรุณามาก แต่คำอาราม ๆ
เคยได้ยินแต่เป็นชื่อวัด นี่ทำไมจึงเอามาพระราชทานต่อท้าย
ชื่อบ้านเจ้าคุณสุขุม ชื่อนั้นยังตรองไม่เห็น

เสด็จเมืองสุพรรณ คราวนี้เป็นที่น่าเสียดายอยู่อย่างหนึ่ง
 คุ้มไม่ถูกฤดูเหมาะ ในเวลานั้นน้ำแม่น้ำยังน้อยจะเที่ยวทางเรือ
 ก็ขัดข้อง ส่วนทางบกฝนก็ตกพอแผ่นดินเป็นหล่มเป็นโคลน
 จะไปไหนก็ยาก เพราะฉะนั้นจึงเสด็จประพาสได้ที่ใกล้ ๆ ใน
 บริเวณเมือง ในวันที่ ๔ นั้นเสด็จไปประพาสเหนือน้ำ ประทับ
 เสวยที่วัดแค วันที่ ๕ เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง วัด
 มหาธาตุ หลักเมือง และวัดป่าเลไลยก์ เวลาบ่ายออกกระบวน
 ล่องลงมาประทับแรมที่บางปลาหมอ ถึงยังวันอยู่ จึงทรงเรือ
 พระที่นั่งเล็กล่องลงมาประพาสข้างใต้ ประทับเสวยเย็นที่วัด
 บางยี่หน

วันที่ ๖ สิงหาคมเวลาเช้าออกเรือเสด็จใน กระบวนใหญ่
 เรือไฟจุ่งเข้าคลองบางปลาหม้อมาทางคลองจรเข้ใหญ่ เวลา
 กลางวันถึงบ้านผักไห่ จอดเรือประทับแรมที่บ้านหลวงวารี
 เวลาบ่ายทรงเรือเมล์ ของหลวงวารี ขึ้นไป ประพาส ข้างเหนือ
 เสด็จกลับมาถึงพลับพลาแรมสัก ๒ ชั่วโมง

การเสด็จคราวนี้เป็นที่เรียบร้อย มีความสุขสบายทั่วกัน
 คือพระเจ้าอยู่หัวโดยเฉพาะเวลานี้ นับว่าทรงสบายหายประชวร
 เป็นปกติแล้วได้

จดหมายฉบับที่ ๗

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ ๙

วันที่ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประติษฐ์

ฉันตามเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ ๖ เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม
ต่อมาอีกสองวันฉันก็ไปที่บ้านพ่อประติษฐ์ หมายถึงจะไปเยี่ยม
เยียนตามข่าวคราว คนที่บ้านบอกว่าพ่อประติษฐ์ออกไปเมือง
สงขลาเสียแต่เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม และไม่ทราบกำหนด
ว่าจะกลับเมื่อใดแน่ ฉันเสียใจที่มาแคว้นคลาคลับกับพ่อประ-
ติษฐ์เสียทั้งนี้ เมื่อกำลังไปตามเสด็จ ฉันได้มีจดหมายมาถึง
พ่อประติษฐ์หลายฉบับ พ่อประติษฐ์จะได้รับทั้งหมด หรือพลัด
พรายหายสูญไปเสียบ้างก็ไม่ทราบ ฉันได้บอกมาในจดหมาย
ฉบับหลังที่ส่งมาจากบ้านผักไห่ว่า ถ้ามีข่าวคราวในการเสด็จ
ต่อมาอย่างใด - จะไว้ม่าเล่าให้ฟังเมื่อถึงบ้าน มาไม่พบกันเสีย
เช่นนั้น ยังมีข่าวคราวอีกเล็กน้อย จึงบอกมาให้ทราบในจดหมาย
ฉบับนี้

วันที่ ๗ สิงหาคม กำหนดระยะทางเสด็จตามที่กะไว้
ในวันนั้น กระบวนเรือใหญ่จะล่องลงมาทางบ้านเจ้าเจ็ดและ

บางไพรไปรอเสด็จที่บางปะอิน แต่พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จกระ-
 บวนต้นแยงชันทางบางโพงผาง เข้าคลองบ้านกุ่มมาออกภูเขา
 ทอง ล่องลงมาบรรจบกระบวนใหญ่ที่บางปะอิน แต่ไปเกิดเข้าใจ
 ผดกันด้วยเหตุใดไม่ทราบ พวกหัวเมืองเข้าใจว่ากระบวนเรือ
 ใหญ่จะแยกชันทางบางโพงผาง แล้วไปล่องลงทางลำน้ำสีกุก
 พวกนำร่องนำเรือกระบวนใหญ่ไปทางบางโพงผาง เรือกระบวน
 ต้นตามมาภายหลังติดกระบวนใหญ่ ถูกทั้งคลื่นและเครื่องบูชา
 ชยันโตรับเสด็จทั้งสองฟาก เป็นเหตุให้ลำบากและขัดข้องแก่การ
 ประพาสเป็นอันมาก จะรีบไปก็จะเข้าไปถูกคลื่นอยู่ระวางกลาง
 กระบวนใหญ่ จึงจำเป็นต้องรอเรือลากตบ ๆ ตามมา จะหาที่แวะ
 ทำครัวเข้าที่วัดหาแห่งใด พระกัลยาณังชยันโตตั้งเครื่องบูชา
 เสียทุกวัด แต่เสาะแสวงหาที่ทำครัวมาจนหิวอ่อน จึงมาพบ
 บ้านแห่งหนึ่งที่บางหลวงอ้ายเอียง คูหาทางชอบกล มีสะพาน
 และโรงยาวอยู่ริมแม่น้ำหน้าเรือนฝากระดานเจ้าของบ้าน เห็นจะ
 อาศัยทำครัวเลี้ยงกันที่นั่นได้ จึงแวะเรือเข้าไปใต้ถุน ได้ความ
 ว่าเป็นกำนัน แต่ตัวกำนันไปค้าข้าว อยู่แต่นายช่างอำแดงพลับ
 พื่อตาแม่ยาย ออกมาต้อนรับแข็งแรง ตัวยายพลับเองมาช่วย
 ทำครัวด้วย

คุณทำทางนายข้างเห็นจะรู้จักผู้ลากมากดีกว้างขวาง พอ
 เห็นพวกเราที่ไม่ต้องไต่ถามว่าใครเป็นใคร เข้าใจเอาทีเดียวว่า
 เราเป็นพวกขุนนางที่ตามเสด็จมาข้างหลัง บอกว่าเสด็จไปเมื่อ
 สักครู่นี้เอง เชิญให้พวกเราเข้าไปนั่งบนแคร่ในโรงยาว - หาน้ำ
 ร้อนน้ำชามาตัก แล้วเข้าไปนั่งเคียงไหล่สนทนากับพระเจ้าอยู่หัว
 มิได้มีความรู้สึกและสงสัย ที่เราคาดว่าแก่กว้างขวางทางรู้จัก
 ผู้ลากมากดี ก็สมกับที่ถ้อยคำที่แก่เล่า ว่าแก่ได้เคยลงมาบางกอก
 บ่อย ๆ และบุตรชายของแก่ก็บวชเป็นเณรอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร
 แกรู้จักขุนนางขุนนางมาก ถึงพระเจ้าอยู่หัวแก่ก็เคยเฝ้า มิใคร
 สอดถามเข้าทรงนั้นว่า แก่จำพระเจ้าอยู่หัวได้หรือไม่ แก่กลับ
 ชูเอาว่าทำไมจะจำไม่ได้เคยเฝ้าแล้ว และพระรูปก็ยังมิตีอยู่
 บนเรือน เลยชวนพวกเราขึ้นไปบนเรือน ไปนั่งคุยที่ห้องหนึ่งอีก
 พักหนึ่ง ประเดี๋ยวได้ยินเสียงยายพลับอะอะซันทีในครัว ได้
 ความว่าแก่เอ็ดหมื่นสรรพกิจเรื่องชิมแกง แก่เป็นผู้ลากมากดี
 ทำไมถึงชิมแกงด้วยจวัก เขาถือกันไม่รู้หรือ เลยเขกันใหญ่
 การ ทำครัวที่บ้าน นายข้างวันนี้ สนุกยิ่งกว่าที่ได้เคยทำมา ในที่
 อื่น ๆ ทั่วเจ้าของบ้านทั้งผัวเมียรับรองแข่งชอบ และมิได้มี
 ความสงสัยว่าผู้ใดเป็นใครเลย เมื่อเลี้ยงดูกันเสร็จแล้วนายข้าง
 ได้ปรารภว่า อยากจะได้เป็นเมมาเซอร์สักกระบอกหนึ่ง เขาว่า

จะเสี่ยงซื้อหาต้องขออนุญาต แก่ไม่รู้ว่าจะไปขออนุญาตที่ไหน
 ขอให้คุณ (คือพระเจ้าอยู่หัว) ช่วยเป็นธุระหาซื้อให้แกสักที
 ส่วนเงินของราคามันจะสิ้นยังเท่าใดไม่เป็นไร แกจะคิดให้เต็ม
 ราคาอย่าวิตกเลย “คุณ” ก็ยินดีรับเป็นธุระที่จะให้นายช้างได้
 บินมาเซอร์คั๋งประสงค์ เมื่อก่อนจะออกเรือจากบ้านนายช้าง
 พระราชทานกระดาษธนบัตรของหนึ่ง ตูเหมือนจะเป็นเงินสัก
 สามหรือสี่ร้อยบาทตอบแทนที่นายช้างรับเสด็จ บางทีนายช้าง
 ก็จรรู้ได้ว่าใคร เมื่อตรวจธนบัตรดู รู้ว่าจำนวนเงินมากผิดปกติ
 ที่ผู้อื่นจะให้ในการเช่นนั้น

เมื่อเสด็จประพาสบ้านนายช้างใคร ๆ สนุกหมด เว้นแต่
 พระยาโบราณผู้แทนเทศาภิบาล ซึ่งไปในท้ายเรือพระที่นั่ง
 ถูกบังคับให้ซ่อนตัวอยู่ในประทุนเพราะคนแถวนี้รู้จัก ต้องส่ง
 ข้าวส่งน้ำพระยาโบราณเหมือนกับคนโทษ ต่อก่อเรือแล้วพัน
 ทุกข์ เสด็จมาถึงบางปะอินเวลาบ่าย ๕ โมง ทรงรถไฟพิเศษ
 กลับกรุงเทพ ฯ ในวันนั้น เป็นจบเรื่องระยะทางเสด็จประพาสต้น
 แต่เท่านี้

นายทรงอำนาจ

ป.ล. เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว รุ่งขึ้นนายช้าง
 กับยายพลับพลาลูกหลานลงมาเกือบหมดครว้ แก่เที่ยวสืบถาม

เมื่อได้ความว่าใครได้ไปตามเสด็จที่บ้านแกบัง ก็เที่ยวไป
 กราบไหว้ขอขมาไม่เลือกหน้า ดูนหน้าสงสาร จันตามแก้ว
 ทำไมจึงได้รู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แกบอกว่าพอเสด็จแล้วพวกเพื่อน
 เขาพากันมาถามข่าว มีผู้ที่เขาจำพระเจ้าอยู่หัวได้บอกยืนยันว่า
 พระเจ้าอยู่หัวแน่ แกเห็นสมด้วยเงินที่ได้รับพระราชทานถึง
 ๔๐๐ บาท เกินกว่าผู้ใดนอกจากพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทาน
 ก็ยิ่งตกใจจึงรีบจัดเรือพายุลูกหลานล่องมากรุงเทพ ฯ ในวันรุ่งขึ้น
 แกยังจะไปกราบทูลวิงวอนเจ้านายที่ตามเสด็จ ขอให้พาเข้าเฝ้า
 จะไปกราบทูลขอขมาพระเจ้าอยู่หัวด้วยแต่จะได้เฝ้าแล้วหรือยัง
 จันยังไม่ทราบ

ท.อ.

จดหมายฉบับที่ ๘

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ ฯ

ณ วันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑

ถึง พ่อประคิษฐ์

ท้าวเมื่อศก ๑๒๓ นั้นไปตามเสด็จประพาสต้น ได้มี
จดหมายเล่าเรื่องประพาสครั้งนั้นไปยังพ่อประคิษฐ์เป็นจดหมาย
๗ ฉบับ จดหมายเรื่องนี้ได้ลงพิมพ์ในหนังสือทวีปัญญา
เดือน ตั้งแต่เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๕ เดือนละฉบับจนจบเรื่อง
บัดนี้คิดจะรวมจดหมายเรื่องประพาสต้นเข้าพิมพ์เป็นเล่มเดียว
กัน นั้นเที่ยวหาต้นฉบับครั้งที่ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ทวีปัญญา
และที่มีต้นร่างอยู่รวบรวมได้จดหมายแต่ ๖ ฉบับ ขาดจดหมาย
ฉบับที่ ๓ ตอนเสด็จประพาสเมืองราชบุรี หาต้นฉบับไม่ได้ จึง
ต้องมีจดหมายฉบับนี้มายังพ่อประคิษฐ์ ขอให้ช่วยค้นต้นจ-
ดหมายเหล่านั้น ถ้ายังมีอยู่ที่พ่อประคิษฐ์ ขอจงส่งเคราะห์คัด
สำเนาจดหมายฉบับที่ ๓ ทั้งไปรษณีย์ส่งมาให้ด้วย ถ้าได้
สำเนามาตั้งประสงค์ฉันจะขอบคุณพ่อประคิษฐ์เป็นอันมาก

บางทีพ่อประคิษฐ์ได้เห็นจดหมายฉบับนี้ จะนึกฉันว่า
จดหมายเรื่องประพาสต้นก็ได้ลงพิมพ์เป็น ๕-๖ ปีมาแล้ว

เหตุใดจึงฟังจะมากิตรวมพิมพ์เป็นเล่มเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวงเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้ว คำอธิบายในข้อนี้ขอชี้แจงว่า
 เมื่อพิมพ์เรื่องประพาสต้นลงในหนังสือทวีปัญญารายเดือน ผู้ที่
 อ่านโดยเฉพาะผู้ที่ได้ตามเสด็จไปด้วยในคราวนั้น พวกนั้นชอบว่า
 เป็นหนังสืออ่านสนุกดี มีผู้อยากจะให้พิมพ์รวมเป็นเล่มแต่ครั้ง
 นั้นแล้ว เพราะเรื่องเสด็จประพาสต้นเป็นที่สำหรับเล่ากันเล่น
 อยู่เรื่องหนึ่ง แต่ฉันไม่เห็นสาระพอถึงแก่ควรที่จะพิมพ์ขึ้นใหม่
 จึงได้เพิกเฉยเลยมา ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ
 สวรรคตแล้วเรื่องราวต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๕ กลายเป็นเรื่องเก่า
 “เมื่อกระนั้น” สำหรับชอบเล่าชอบคุยกับ เรื่องประพาสต้น
 เป็นเรื่องหนึ่งซึ่งกลับเป็นเรื่องชอบเล่ากันขึ้น มีเพื่อนฝูงมาชัก
 ชวนให้พิมพ์รวมเป็นเรื่องขึ้นใหม่มากกว่าแต่ก่อน ฉันใคร่ครวญ
 คุมาคิดเห็นว่า เรื่องประพาสต้น แม้จดหมายเดิมแต่งเป็นเรื่อง
 สำหรับอ่านกันเล่นสนุก ๆ ก็จริงอยู่ แต่ถ้ามาอ่านในเวลานี้โดย
 ตั้งใจใคร่ครวญก็อาจจะแลเห็นความกว้างขวางออกไป เป็นต้น
 ว่าเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงเป็นที่รักใคร่ของอาณา
 ประชาชนทั่วหน้า สมกัที่ได้ถวายพระนามจารึกไว้ในฐาน
 พระบรมรูปทรงม้าว่า “ปิยมหาราชาราช” ที่จริงพระองค์

ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนกับบิดากับบุตร พอพระราชหฤทัยที่จะคุ้นเคยคบหาและถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎร โดยมีได้ถือพระองค์ ยกตัวอย่างดังจะเห็นได้ในเรื่องประพาสต้นนี้เป็นพยาน การที่พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือสนทนาปราศรัยให้คุ้นเคยกันเท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชธุระไต่ถาม ถึงความทุกข์สุข และความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครองอย่างใด ๆ บ้างทุกโอกาส ผู้ที่เคยตามเสด็จย่อมเคยได้ยินและทราบความอันนี้ ฉะนั้นได้เคยเห็นบางทีราษฎรกราบทูลร้องทุกข์เป็น ข้อความ ซึ่งทรงพระดำริเห็นว่าเป็นความทุกข์ร้อนจริง ทรงรับธุระมาต่อว่า ทำเอาเจ้าหน้าที่ตั้งแต่เสนาบดีลงมาได้รับความรำคาญใจหลายคราว บางทีถึงต้องผลัดเปลี่ยนพนักงานปกครองก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาสเป็นคุณประโยชน์แก่ความสุขสำราญของราษฎร ได้อีกเป็นอันมาก ใช่แต่เท่านั้น บรรดาราษฎรที่ได้เสด็จไปทรงคุ้นเคยในเวลาเสด็จประพาสพระองค์มิได้ทรงละลืม ในเวลาต่อมาเมื่อคนเหล่านั้นเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ จะเข้าไปเฝ้าเห็นก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโอกาสให้เข้าเฝ้าได้ตามความปรารถนา บางทีถึงรับสั่งให้เข้าไปรับพระราชทานเลี้ยงในพระราชวัง รับสั่งเรียกพวกที่คุ้นเคยเหล่านั้นว่าเพื่อนต้น มีอยู่

๕
 ทั้งชายหญิงแทบทุกหัวเมืองที่ได้เสด็จประพาส เมื่อครั้งเสด็จ
 ยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ ได้ทรงหาของฝากมิได้ทำให้เป็นต้นเข้ามา
 ฝากพวกเพื่อนต้น เมื่อพวกเหล่านั้นทราบว่าจะเสด็จกลับ เข้ามา
 เผ้าเยี่ยมก็ได้พระราชทานของฝาก ไม่ให้พระราชทานเลยเป็น
 เครื่องยศสำหรับพวกเพื่อนต้น ถือเข้าเผ้า ทั้งเวลาเข้ามาเผ้า
 ในกรุงเทพฯ และเผ้าตาม หัวเมืองเวลาเสด็จ ประพาสไม่ว่า
 ที่ใด ๆ เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ทรงเคารพต่อพระ ราชนิยม ของสมเด็จพระ
 พระบรมชนกนาถ พระราชทาน พระบรม ราชานุญาตให้พวก
 เพื่อนต้นเข้ามาทำบุญให้ทานในงานพระบรมศพ และถวายพระ
 เพลิงเหมือนกับเป็น ข้าราชการ และยัง พระ ราช ทานเครื่อง
 ประดับไม้เท้าสลักอักษรพระนาม จ.ป.ร. ให้ติดไว้เป็นที่ระลึก
 ๕
 ทั้งพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เผ้าแทนเพ็ด ทูลพระ องค์
 ได้ต่อไปเหมือนกับเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทุก ประการ
 ส่วนราษฎรซึ่งพระองค์ได้ ทรงคุ้นเคยมาในเวลาเสด็จ ประพาส
 แท้ยังเสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็น สมเด็จพระบรม โอรสชาติ ราช
 ก็ได้รับพระราชทานไม้เท้าและ พระ บรม ราชานุญาตเหมือนกับ
 พวกเพื่อนต้นในรัชกาลก่อน มีจำนวนเพื่อนต้นเพิ่มเติมขึ้นใน

รัชกาลนี้^๕อีกหลายคน นั้นเข้าใจว่าธรรมเนียมประพาสต้นและ
เพื่อนต้นจะยังมีต่อไปในรัชกาลนี้เหมือนกับรัชกาลที่ล่วงแล้ว

ตั้งแต่เสด็จประพาสต้นคราวศก ๑๒๓ แล้ว สมเด็จ
พระพุทธเจ้าหลวงยังเสด็จประพาสทำนองเดียวกัน อีกหลายคราว
บางทีเสด็จประพาสในจังหวัดกรุงเทพฯ ^๕นี้เองบ้าง ประพาส
ตามมณฑลหัวเมืองบ้าง ครึ่งหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๕ เสด็จขึ้น
ไปประพาสเมืองสระบุรี แล้วขึ้นทางลำแม่น้ำใหญ่ไปจนถึง
เมืองกำแพงเพชร คราวนี้ก็สนุกพอใช้ แต่พอประจักษ์รู้ออกไป
อยู่เสียหัวเมือง นั้นจึงไม่ได้จดหมายรายการ บอกไปให้ทราบ
อีกคราวหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๗ เสด็จประพาสเมืองนครสวรรค์
จากลี้ล่องลงทางคลองมะขามเฒ่ามาเมืองสุพรรณบุรี บ้าน
ผักไห่ อ่างทอง แล้วเสด็จกลับมาทางบางแก้วเข้ากรุงเก่า
อีกคราวหนึ่งในศกเดียวกันนั้น เสด็จทางคลองรังสิตไปประพาส
ถึงเมืองปรางจีน แล้วกลับออกทะเลมาเข้าปากน้ำเจ้าพระยา
แต่ประพาสคราวหลังๆ ^๕นี้ ความขบขันน้อยไปกว่าคราวแรกๆ
ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือราษฎรรู้เสียมากกว่าพระเจ้าอยู่หัวโปรด
เสด็จอย่างคนสามัญ ถ้าเห็นใครแปลกหน้าเป็นผู้ดีชาวบางกอก
ก็ชวนจะเข้าไปเสียว่าพระเจ้าอยู่หัว บางทีมหาดเล็กเด็กชา

พากันไปเที่ยว ไปดูการเสด็จรับเสด็จเป็น พระเจ้าอยู่หัวก็มี เพราะฉะนั้นในตอนหลังจะหาใครไม่รู้จักพระองค์ สนิท อย่าง นาย ช้าง ยายพลับ ไม่มีอีก อีกประการหนึ่งตั้งแต่เสด็จกลับจาก ยุโรปคราวหลัง มีเรือยนต์เข้ามาใช้ในกระบวนเสด็จ เสด็จประพาสด้วยเรือยนต์เสียมาก เมื่อเสด็จประพาสด้วยเรือยนต์แล้ว ก็ต้องเป็นอันรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัวอยู่เอง จึงไม่ใคร่มีเรื่องขบขัน อย่างคราวแรก

วันนี้เป็นวันทำบุญถวาย สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ในวัน ตรงกับวันเสด็จสวรรคตครบ ๒ ขวบปี คุณในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เจ้านายตลอดลงมาจนราษฎร ทำบุญให้ทานกันมาก ที่สำคัญนั้นฉันเห็นว่าที่พากันไปถวายบังคม พระบรมรูปทรงม้าที่ หน้าพระลานไม่ว่าใครต่อใคร คุณคนนั้นหลามตั้งแต่เข้าจนกลาง คืน เห็นจะเป็นธรรมเนียมปีถึงนี้เสมอไป ที่จริงพระบรมรูปทรงม้าองค์นี้ควรนับว่าเป็นของวิเศษได้ ไม่เฉพาะแต่เป็นที่ ของงกตมาส่งว่าพระนคร หรือเป็นพระบรมรูปสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเท่านั้น ถ้าผู้ใดรู้เรื่องราวของพระบรมรูปนี้เป็นของ ชาวสยามทุกชั้นบรรดาศักดิ์ทั่วทุกหนทุกแห่ง ได้เข้าเรียไร ตาม กำลังและใจสมัคร อย่างต่ำตั้งแต่คนละ ๑๐ สตางค์ก็มี สร้าง

๕ ด้วยความรักใคร่เป็นใจเดียวกันถวายสมโภชสมเด็จพระพุทธ-
 เจ้าหลวง รวมเงินได้กว่า ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท เกิน
 ราคาพระบรมรูปนี้สัก ๕ เท่า ใช่แต่เท่านั้น พระบรมรูปนี้ได้
 แล้วสำเร็จทันถวายพระองค์ ได้ทรงอนุโมทนาประจักษ์แก่พระ-
 ราชทูตทั้งหลาย ว่าความรักใคร่สวามิภักดิ์ของคนทั้งหลายมีมากมาย
 กว้างขวางทั่วไปเพียงไร ผู้ใดรู้เรื่องทีกล่าวนานี้ ก็จะเข้าใจได้
 ว่าพระบรมรูปทรงมานี้ผิดกับอนุสาวรีย์หรือวัตถุที่จะสร้างถวาย
 เฉลิมพระเกียรติยศเมื่อพระองค์ล่วงลับไปเสียแล้ว อันจะเป็น
 ที่ระลึกและปรากฏแก่ผู้อื่น แต่ส่วนพระองค์เองมิได้ทัน
 ทอดพระเนตรเห็น ฉะนั้นได้ไปถวายบังคม พระบรมรูปแล้ว
 กลับมาก็เขียนจดหมายฉบับนี้ มาเกดนิทขึ้นว่าบางทีการพิมพ์
 หนังสือเรื่องประพาสต้นครั้งนี้จะมีส่วนกุศลบ้างกระมัง เพราะ
 เหตุที่จะให้ผู้อ่านเจริญความระลึกถึงในพระบาทสมเด็จพระพุทธ-
 เจ้าหลวง และถ้ามีส่วนกุศลเพียงไรในการพิมพ์หนังสือเรื่องนี้
 นั้นตั้งใจกุศลส่วนกุศลนั้นถวายสนองพระเดชพระคุณ แต่สมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าหลวงตามสติกำลัง ขอให้พ่อประคิษฐ์จงอนุโมทนา
 ด้วยเทอญ ฯ

นายทรงอานภาพ

พระราชนิพนธ์

เรื่องเสด็จพระพาสต้นครั้งที่สอง

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๑๒๕ ออกจากสวนกุหลาบ ๒ ทุ่ม
ไปในวัง แล้วไปบ้านบุรฉัตร (๑) พอสวนมนต์จบเลี้ยงแล้ว
กักสินโตะ* เฉพาะชั้นปักกิ่ง ๕ ทุ่มครึ่ง รคน้ำแล้วกลับเข้ามา
ในวัง ทูลลา* แล้วลงเรือ ถึงท่าหน้าแพวังหน้า ๕ ทุ่ม ถึง
วัดเขมา ๕ ทุ่มครึ่ง

วันที่ ๒๘ เข้าเฝ้าครั้ง ถ้ายรูป(๒) รับพวกรกรมการ
ผู้ใหญ่บ้านและพระวินัยรักขิต(๓) ถวายเงินชั่ง ๑ แล้วลงเรือไป
ตลาดบางเขนถ้ายรูปที่ท่าภาษี กลับขึ้นเรือขึ้นใจ(๔) ผ่านหน้า

(๑) เสด็จไปในการพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้า บุรฉัตร ไซยากร
ชั้นวังใหม่ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน

* กักสินโตะ — สมัยนั้นมีผู้สะสมเครื่องลายครามกันหลายท่าน
นับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงมา ในเวลาว่างใหญ่ ๆ มักมี
การทั้งโตะเครื่องลายครามประกวดกัน และมีกรรมการกักสิน

+ ทูลลา — ถ้ายเสด็จพระราชดำเนินจากพระนครหลาย ๆ วัน
เมื่อใด ย่อมเสด็จไปกราบถวายบังคมลาพระบรมอัฐิในพระบรมมหาราช-
วังเสมอ

(๒) ในสมัยนั้นโปรดทรงถ้ายรูป

(๓) พระวินัยรักขิต (คง) เจ้าอาวาสวัดเขมาฯ

(๔) เรือพระที่นั่งอนันต์ ซึ่งบริษัทบอเนียวถวาย ต่อมาเปลี่ยน
ชื่อว่า "เรือลพแหล่งรัตน"

เป็นเวลา ๓ โมง ๑๕ นาที แต่หน้าวัดเขมาถึงวัดปากอ่าว
 ๗๐ นาที จากวัดปากอ่าวถึงวัดเทียนถวาย ๔๐ นาที ขึ้นวัด
 ถ่ายรูป ถวายเงินสมภาร ๒๐ บาท ออกจากวัดเทียนถวาย
 ถึงบางหลวงเชียงรากเที่ยง ๑๕ ถึงคงทาลเที่ยง ๒๐ มีคน
 มาก ถ่ายรูปแล้วทำกับข้าว กินข้าวแล้วมีสะบ้ามอญ ฝนตก
 ประปราย บ่าย ๓ โมง ๑๕ นาทีมาด้วยเร็วมาก มีฝนตลอด
 ทาง ถึงวัดท้ายเกาะใหญ่ที่จอดเรือเวลาบ่าย ๕ โมง จักที่พัก
 ที่ศาลา ๒ หลังต่อกัน มีพิณพาทย์มอญ

วันที่ ๒๔ เข้า ขึ้นไปบนวัดถ่ายรูป วัดนี้เรียกตามตำบล
 ชื่อเวียงจาม เป็นพระรามัญ เป็นวัดที่สุขเขตประทุม พระ
 รามัญมุณีเจ้าคณะเมือง กับพระครูเจ้าคณะรอง เจ้าคณะแขวง
 เจ้าอธิการและ อัน คับวัดอื่น ในแขวง ประทุมมารับ ถวายวัตถุ
 บัจจัยทั่วกัน แล้วกลับมาลงเรือออกจากท้ายเกาะ ๓ โมงครึ่ง
 มาแะคลองตะเคียนซื้อผ้า เวลาผ่านไปฝนก็ตก ลมหนาวพิกา
 จนหิวจึงรู้สึก จึงจอดทำกับข้าวที่แพซุงใกล้คลองตะเคียน เป็น
 กับข้าวปัจจุบัน มีปลาแห้งผัด ไข่เจียว แกงกะทิ สำเร็จอาหาร
 กิจอย่างอร่อย เพราะมอยอมอแกอยู่บ้าง แล้วออกเรือหมายว่า
 จะแะวัดพนัญเชิง แต่ฝนไม่หยุดจึงเลยขึ้นมาเกาะลอย พอ

ถึงที่ฝนก็หาย อาน้ำแล้วลงเรือเล็ก ขึ้นไปทางคลองเพนียด
 ซื่อของตามร้านตามแพ แล้วกลับมาเข้าในคลองเมือง ไปจน
 แพข้างทองนอกท่าหนักแพแล้วจึงได้กลับคำ ไม่ได้ขึ้นอยู่บน
 เรือ น เข้าถอยแพมาจอดให้อยู่ที่หน้าเรือนกรมมรุพงศ์ (๑)

วันที่ ๓๐ เช้า ขึ้นไปถ้ำยุรูปบนสะพานและบ้านกรม
 มรุพงศ์ แล้วลงเรือไปขึ้นสะพานวังจันทร์ ตูตลาด เลิกบ่อน*
 เสียอยู่ข้างจะชั่วไปสักหน่อย ลงเรือจากตลาดแวะซื้อของที่
 ตลาดเรือสี่แยก แล้วขึ้นมาตามแควป่าสัก แวะกินข้าวกลางวัน
 ที่พระนครหลวง* ถ่ายรูปและทำกับข้าว กำลังกินฝนตกวัน
 มาก มีฟ้าร้อง ตามฝนที่รัก แต่ที่สร้างขึ้นใหม่สำหรับพระจันทร์
 ลอยแล้วสำเร็จ ถ้ามีสมภารที่ซื่อจริง ๆ จะรักษาไปได้หลายปี

---

(๑) คือท่าหนักสะพานเกลือ ซึ่งกรมขุนมรุพงศ์เคยประทับเมื่อ
 เป็นสมุหนะเทศาภิบาลแต่เวลานั้นย้ายไปสำเร็จราชการมณฑลปราจีน ฯ แล้ว

* เลิกบ่อน—แต่ก่อนนี้มีบ่อนสำหรับเล่นการพนัน เช่น ถั่ว ไป
 ประจำทุกตลาด ไปรดเกล้า ฯ ให้เลิกไปที่ละแห่งสองแห่งจนหมดสิ้น
 ในรัชกาลที่ ๕

+ พระนครหลวง — ซากวัดเก่าซึ่งสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้า
 ปราสาททอง นัยว่าสร้างตามแบบพระสุปแห่งหนึ่งในพระนครหลวง
 แห่งประเทศกัมพูชา จึงเรียกว่าพระนครหลวงด้วย

แม้ว่าเขื่อนนั้นน่าจะไม่ว่ายไต้้นาน ลงเรือกำลังฝนออก ๒ โมงครึ่ง
ฝนมาหายเกือบถึงศาลาลอย ถึงเวลา ๔ โมงเศษ ศาลาลอย
นั้นไม่มีฝน ถ่ายรูปแล้วจึงได้อาบน้ำ

วันที่ ๓๑ เช้า ๓ โมงออกเรือ แวะที่ท่าเจ้าสนุก(๑) เขา
ถางเห็นรากกำแพงและพระที่นั่ง คงจะเป็นหลังยาวตามแบบ
มีบ่ออยู่แห่งหนึ่งลึกมาก ก่ออิฐถือปูนลงไปจนตลอด แต่มี
รอยชักอิฐอยู่ในระหว่างกลาง กู้กันว่าเป็นกำแพงข้ามบ่อ บ่อ
นั้นใช้ได้ทั้งข้างหน้าข้างใน คงไม่เห็นจริง เพราะฝั่งจะกันพบ
ชั้นยังไม่ได้ตรวจให้ละเอียด ตรงท่าเจ้าสนุกข้ามเรียกว่าท่าเกย
คือเป็นที่เกยประทับช้าง เวลาจะเสด็จพระบาทต้องลงเรือข้าม
ไปท่าเกย แวะถ่ายรูปบางแห่ง มีสะพานจักรีเป็นต้น กรมมรฯ⁺

---

(๑) คำนี้นักท่าเจ้าสนุกสร้างแต่ครั้งกรุงเก่า พระยาโบราณฯ
ฝั่งกันพบก่อนเสด็จไม่ชำนาญ

* กู — เป็นคำแผลง หมายความว่ากล่าวเกินจริงไป (ดูคำอธิบาย
เลขที่ ๑๗๕ หนังสือพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ)

+ กรมมร — พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์
(ในรัชกาลที่ ๖ เป็นกรมพระ) ทรงเป็นผู้ริเริ่มสร้างทางรถไฟเล็กเดิน
ระหว่างท่าเรือกับพระพุทธบาทจังหวัดสระบุรี

มากอยอยู่ที่ ท.จ.ก. แล้ว(๑) แวะพุกกันหน่อยหนึ่งขึ้นมาปลด
 เรือไฟที่วัดตาง มีคนมากอยขึ้นเรือตามเคย แต่ไม่ต้องขึ้น
 เพราะฝน ๓ วันน้ำพอที่จะให้น้ำขึ้นได้ กินข้าวกลางวันที่วัด
 ท่างาม ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกกันว่า ท่าหลวง ซึ่งเรียกว่าท่าหลวงนั้น
 เกิดขึ้นใหม่ เพราะพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จพระบาท ๒ ครั้ง
 ขึ้นที่ท่างามทั้ง ๒ ครั้ง เติมน้ำขึ้นแต่ตกลงข้ามเสีย เพราะ
 ใกล้เคียง ให้ได้วันมา ขึ้นมาจนจะถึงเสาให้ฝนตกมีลมมาข้าง
 หลัง ยังเชื่อว่าเหนียวกัน แต่เพราะที่จอดเรืออยู่ถึงวัดสมุห-
 ประกิจรู้งี้จึงเหนียวกัน ฝนตกหนักตั้งแต่ก่อนย่ำค่ำ ๑๕ นาที
 ตกหนักจนเวลา ๔ โมงจึงได้โดยพรำต่อไป อยู่ข้างจะกันดารที่
 วันที่ ๑ สิงหาคม เมื่อคืนนี้ที่ว่าฝนหยุด ๔ โมงนั้นเป็น
 ค่ำเที่ยง กลับตกใหม่หนักอย่างเดียวกันไปจน ๒ ยาม จึงพรำ
 ไปจน ๗ โมง น้ำท่วมสะพานหาค่อยๆ หายไปจนลบ น้ำขึ้น
 สอกละเศษ ทวงน้ำฝนที่ที่ว่าการเมืองสระบุรีได้ ๘ เซนต์ เข้า
 ยังพรำอยู่อีกจนสายจึงได้หายสนิท ลงเรือมาดเรือโมเตอร์อมร
 ไอศดลากขึ้นไปตามลำน้ำ แวะถ่ายรูปเป็นตอนๆ จนถึงแก่ง

(๑) ท.จ.ก.   หมายความว่าทุกจำกั   มาแต่ทนายซื้อบริษัท

ม่วง ถ่ายเรือลงแก่งชันแก่ง ชันถ่ายบนบกที่แก่งเพรียว แก่ง
 แก่งน้ำชันลบลศิลาลเสียมาก ล่องกลับลงมาชันบกที่บ้านพระยา
 สรรบุรี(๑) ตั้งแต่เสาให้ไปจนถึงแก่งเพรียวหย่อน ๓ ชั่วโมง
 ชันดูที่ว่าการและคูตลอดที่จะพอเป็นเมืองชันในภายหลัง มีถนน
 ลงมาเสาให้ทาง ๒๐๐ เส้น กินข้าวที่บ้านพระยาสรบุรีแล้ว
 ลงเรือล่องมาเสาให้ชั่วโมงเศษ อาบน้ำแล้วออกเรือกระบวน
 ใหญ่เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ล่องลงมาถึงท่าเรือทุ่มครึ่ง อยู่ใน
 ๔ ชั่วโมงเต็ม กรมมราแต่งโคมนั้ปุ่นหรุ แต่พอถึงกัฬนตก
 ต้องสั่งให้เก็บ แต่เห็นจะไม่ตกมาก

วันที่ ๒ สามโมงเช้าขึ้นรถไฟกรมมราไปพระบาท ทาง
 เรียบร้อยดีกว่าแต่ก่อน ถมบาลค์เต็มไปจนถึงฝนตกเรือยไปจน
 กระทั่งเดินขึ้นพระบาททั้งฝน มีเหตุสำหรับเป็นสวัสดิมงคล(๒)
 ในการท้องขลิ* ๒ อย่าง คือม่านที่กั้นกลางรกราวหลุดประการ
 หนึ่ง อีกสักเส้นหนึ่งจะถึงรถหลังถกราว เลยต้องลงไม่ถึง

---

(๑) พระยาสรบุรี (กิต นามะสนธิ) ต่อมาเป็นพระยา
 วชิรศักรักษ์

(๒) ตั้งแต่เสด็จโดยรถรางพระพุทธรบาท เผอิญมีเหตุขัดข้อง
 มาทุกคราว จึงดำรัสว่าเป็นสวัสดิมงคล

* ขลิก-ขัดข้อง

สเทศชั้น มณฑลพระบาทหรือเครื่องบนลงหมก มุงสังกะสีไว้
เหมือนสวมหมวกแฮลม์เมื่อน้ำเกลียด ขื่อที่แปลกนั้น ก็เห็น
คันไม้ที่พระบาทใบเขียว และคันเล็กน้อยขึ้นรอกติดกับเทศกาล
ที่เคยโกร่นเกร่น มีศาลาเมรุหลวงธุระการ(๑) ปลูกอยู่ต้นทาง
เข้าไปหน้าหมุกฎิ ซึ่งเขาจัดเป็นที่พักกินข้าวแปลกชั้นใหม่หลัง
เดียว นอกนั้นคงเดิม ถ้ายรูปออกจะท่งฝนเกือบทั้งนั้น แล้ว
กลับมากินข้าวที่ศาลาที่ว่าแล้ว กรมมราแจกแพรแถบพม่ากับ
คืน(๒) ผู้ชายมีมัดเงี้ยว ผู้หญิงมีมัดเงี้ยว รถขึ้นข้าวโมง ๑ พัก
อยู่เกือบ ๓ ชั่วโมง กลับมาเรือไม่ถึงบ่าย ๓ โมง ฝนหยุดหย่น้อย
หนึ่งแล้วกลับตกอีก น้ำขึ้นแต่คืนนี้ท่วมร้านที่จอดเรือ ต้องยก
พน่อีกชั้นหนึ่ง ค่ายาม ๑ มีละครนฤมิต* ในสะเทศชั้นรถไฟจัด

(๑) เมรุสร้างเผาศพหลวงธุระการจำกัด (เทียม อัครวัณษ์)
ที่วัดจักรวรรดิ ทำด้วยเครื่องไม้จริง แล้วอุทิศถวายให้ไปสร้างเป็นศาลา
ที่พระพุทธรบาท

(๒) บริษัทหลวงพระพุทธรบาท ทำเป็นรูปพระพุทธรบาทด้วย
อะลูมิเนียม สำหรับขายคนขึ้นพระบาทหรือไปแขวนนาฬิกาเป็นที่ระลึก
มักเรียกกันแต่ว่า "คืน"

* ละครนฤมิต - ละครของกรมพระนราธิปฯ ทรงจัดการให้
ฝึกหัดขึ้นในสมัยนั้น โรงสำหรับเล่นอยู่ในวังของพระองค์ท่านที่ถนน
แพรงนรา ในพระนคร เรียกว่าปรีดาดี

โรงหุ แต่โปรแกรมเรื่องสั้นเวลา ตอนต้นเล่นสนุกสนานส่ง
 วาหริน นาง(๑) ซึ่งเจ้าจอมมารดาเขียน* ตื่นพะเน้าพะนิงอยู่
 นานจนเกือบ ๒ ยามจึงได้ลงมือเล่นตอนของกรมมรา เรียกชื่อ
 อีสระแก้ว ไม่ทันถึงม่านต้องตัดปั่นตัดปั่น แต่กระนั้นก็ ๒ ยาม
 เลยมาก จน่วงเต็มที ความคิดเห็นตอนแรกตั้งใจจะอวดรำ
 งามร้องเพราะ แต่มันเบื่อที่เป็นลิงกับคนและียักยาต ตอนหลัง
 ตั้งใจจะมีเกร็ดเข้าไปหุในเรื่องมาก จึงชักให้ช้า แต่ท้องเรื่อง
 หลวม ถ้าเล่นแต่ลำพัง เห็นจะดูไม่สู้ช้านัก

วันที่ ๓ เข้า ๒ โมง ล่องด้วยเรือใหญ่ นอนไม่ตื่นจน
 ๔ โมง จึงลุกขึ้นทำกับข้าว พอถึงเวลากินก็พ้อถึงกรุงเก่า แล้ว
 ไปสะเตชั่นบ่าย ๒ โมง ๔๐ เศษ ลงมาบางกอก เสนาบดี
 กระทรวงโยธา(๒) ไปรับถึงสะเตชั่น บ่าย ๓ โมงเศษ ผู้รักษา

---

(๑) นางละครคนนี้ชื่อซ้อย ต่อมาเป็นตัวเอกของละครปริตาลัย
 เวลาเมื่อเสด็จพึ่งหักขัน

* เจ้าจอมมารดาเขียน - เจ้าจอมมารดาของกรมพระนราธิป
 ท่านเคยเป็นละครหลวง ตัวเอกในรัชกาลที่ ๔ มีความสนใจในนาฏศิลป์
 เป็นอย่างยิ่ง เป็นผู้ฝึกละครร่ำของละครนฤมิต และละครอื่น ๆ อีกมาก

(๒) พระยาสุหมณย์วินิต คือ เจ้าพระยายมราช

พระนคร และเสนาบตีรับไปส่งเจ้าสาย(๑) ที่บ้านชายแล้วกลับ
 เข้าในวัง แยกเมืองพร้อมแล้ว กลับเข้าไปอาบน้ำ แต่งตัว
 ครึงยศเสื่อสักลาด ออกรับต้นไม้เงินทองเมืองไทร เมืองปะลิส
 เมืองสตูลแล้วกลับเข้าคูห้องในพระที่นั่ง นอนเหนื่อยๆ กินของ
 ว่าง หมายว่าจะออกประชุม ๕ โมงเศษ(๒) ได้โทรเลขพระยา
 บำเรอภักดิ์(๓) ว่ารถพิเศษปากน้ำจะถึงย่ำค่ำเศษ จึงนัดเลื่อน
 กันใหม่ ไปรับส่งแล้วจึงจะกลับมาประชุม จนเวลา ๒ ท่มพอ
 จะขึ้นรถ ได้โทรเลขมาใหม่ว่าคิครดธรรมดา จะถึงต่อท่ม ๔๐
 จึงได้พากันขึ้นหอประชุม มีเวลาชั่วโมง ๑ เศษเล็กน้อย มี
 เรื่องสำคัญหลายเรื่องต้องรีบรัดและไ้สั่งการให้สำเร็จ จนอีก
 ๑๕ นาทีก็จะถึงกำหนด จึงได้ไปสะ ทขันเลยไม่ทันลุก(๔) มา
 ถึงเสียก่อน ๔-๕ นาที แล้วยังท้อ กอยพวกในที่ประชุมซึ่งไป
 ภายหลังจนพร้อมกันแล้ว จึงได้มำบ้านได้เลี้ยงกัน ๒ ท่ม ยาม

---

(๑) พระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ ตามเสด็จลงมารับ
 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ จะเสด็จกลับจาก
 ยุโรปในวันนั้น

(๒) ประชุมเสนาบดี

(๓) พระยาบำเรอภักดิ์ (เจิม อมาตยกุล) ภายหลังเป็นพระยา
 เพชรพิชัย

(๔) คือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

เศษออกไปสะเตชั้นสามเสน ขึ้นรถไฟกลับมาบางปะอิน ชายมา
ด้วยแต่สุริยง(๑) อยู่บางกอกถึงเกือบ ๕ ห่อ จอดเรือที่แพ
พระยาสุรสีห์(๒) ซึ่งเลื่อนขึ้นมาไว้ใต้สะพาน แล้วยังมีพวก
สหายหลวง(๓) มาเลี้ยงขนมจีน เลี้ยงหมี่ แต่ดึกเสียเต็มที
อ้อมด้วย แจกหีบเงิน และผ้าห่ม วันนั้นนอนดึก

วันที่ ๔ นอนดึกตื่นสาย และท้องไม่สู้ปกติ กินข้าวกลาง
วันแล้วจึงได้ออกเรือบ่ายโมง ล่องลงมาเลี้ยวเข้าแขวงสีกุก ทำ
หนังสือไปบางกอก ฝนตกเรื่อยมาจนเวลาเย็นมีพายุ ทาง
เสือเรือไม่กินน้ำ บั้นจะไปต่อไปก็เห็นว่าฝนตกไม่หยุดและจะมีค
ำ จึงจอดนอนที่วัดสีกุก เวลาบ่ายกินข้าวต้มเวลาหนึ่ง วันน
จันทร์ปราภา เห็นไม้ไผ่เพราะฝนตกจนหมดเวลา ที่วัดนี้มี
มณฑปอยู่ตรงเรือจอด แต่ยังไม่รู้ว่าอะไรอยู่ในนั้น น้ำขึ้นมาก
น้ำท่วม จะขึ้นบกถึงต้องใช้เรือ

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงประยุรพันธ์ (กรมหมื่น
ไชยาตรีวิริโยภาส) เสด็จกลับมาจากยุโรป

(๒) แพหลังนี้ เดิมเจ้าพระยาสุรสีห์สร้างเป็นที่อยู่ เมื่อเป็น
เทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก รับซื้อมาเป็นของหลวง

(๓) พวกสหายหลวงนี้ มักกำรัสเรียกว่าเพื่อนกัน คือพวกชาว
บ้านที่ทรงคุ้นเคย

เสียงยายพลับเบา ไปไม่จำเหมือน ครั้ง ก่อน - ทาข้างว่าคราวนี้
 สนุกกว่าคราวก่อน แต่ยายพลับว่าคราวก่อนสนุกกว่าคราวนี้
 ได้ให้หีบเงินตรา จ.ป.ร. ยายพลับ นายช่างลูกกระคุด เงินลงยา
 ใหญ่ นางลูกสาว ๒ คนผ้าห่มมีหนังสือชื่อ อ้ายเจ๊กขันของ
 บุตรีเงิน พาลูกเจ๊กขันมาขอชื่อ เป็นผู้ชายน่าเอ็นดูดี ให้ชื่อเจอ
 ถ่ายรูปเรือนและทุ่งครว บ่าย ๒ โมงเศษได้ออกเรือ ทาข้าง
 ทามส่งถึงป่าโมก สะพานป่าโมกทำสูงน้ำมาก เดิมคิดว่า
 จะไปให้ถึงอ่างทองเสียทีเดียว แต่เห็นเวลาบ่าย ๔ โมงแล้ว ถ้า
 จะไปคงจะถึงย่ำค่ำเลย จึงหยุดที่ป่าโมก หม่อมอมรวงศ์(๑)
 มากอยอยู่ มีราษฎรมามากเหมือนเทศกาลไหว้พระ แต่ถามคุ
 ก็ได้ความว่านักกันมารับเสด็จเท่านั้น ชื่นถ่ายรูปและนมัสการ
 พระตามเคย

มีเรื่องแปลกที่ มาได้พบตัวจริง ของผู้ที่ว่าได้เคยพบกับ
 พระนอน ซึ่งเจ้าคณะได้บอกลงไปหลายเดือนมาแล้ว เรื่อง
 คราวนั้นคืออำแดงคนหนึ่งเป็นหลานพระครูป่าโมก มารักษา
 อุโบสถอยู่ที่วัดนี้ในกาลบักษ์โตบักษ์หนึ่ง เวลานั้นสัปบุรุษพากัน
 รับเพลิงตามภาษาเขาเรียกอยู่ที่วิหารเขียน แต่นางหลานพระครู

---

(๑) หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คุนเจร ณ อสุรยา) ผู้
 ว่างราชการจังหวัดอ่างทอง ต่อมาได้เป็นปลัดมณฑลอีสาน ไปบวชถึง
 อนิจกรรมในราชนคร

คนนั้นไม่รับเพล ด้วยมีความวิตกว่าลุงเจ็บ จึงไปบอกกับ
หลวงพ่อก็คือพระนอน ขอให้ช่วยรักษา นางนั้นตกใจมากที่ได้
ยินเสียงพระนอนนั้นพูดตอบออกมา แต่มิได้ตอบทางพระโอรส
เสียงก้องออกมาจากพระอุระ ดังได้ยินจนนอกโบสถ์ บอกตำรายา
ตามนางนั้นก็อีกเอื่อนไปว่าจำไม่ได้หมด จำได้แต่ใบเงินใบทอง
พระครูรับว่าจะให้เพราะได้จัดไว้ ยานั้นไปรักษาลุงหาย ได้
แจ้งความให้พระครูทราบ พระครูไม่เชื่อ พอประจวบเกิดพระสงฆ์
เป็นอหิวาตกโรค จึงได้ไปลองพูดดูบ้างก็ได้รับคำตอบทักทาย
ปราศรัยเป็นอันดี จนถึงว่าอยากพูดกับพระครูมานานแล้ว
เป็นต้น แต่นั้นมาพระครูได้รักษาไข้เจ็บด้วยยานั้น เป็นอะไร ๆ
ก็หาย ห้ามมิให้เรียกขวัญข้าวค่ายา นอกจากหมากคำเดียว
และไม่ใช้พูดแต่ ๒ ครั้งเท่านั้น พูดเนื่อง ๆ มา พระครูจึง
ได้บอกลงไปยังเจ้าคณะและ กระทรวง ผู้ที่ได้ฟังพระพูดนั้น
ไม่ต้องเฉพาะว่าคนเดียว พระฟังพร้อมกัน ๑๕ รูปก็ได้ ให้นำ
คนนั้นลองพูดกับพระ ก็เห็นจะขาดกรรมประจักษ์* จึงไม่ได้ตอบ

กรมประจักษ์...พระเจ้าองค์ยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
เคยทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ทางภาคอุตร ต่อมาเป็นเสนา-
บดีกระทรวงวัง แต่ในตอนที่พ้นจากราชการแล้ว หากตามเสด็จไปในฐาน
ที่ทรงพระมหากรุณา พระองค์เป็นผู้มีพระนิสัยถลลกคะนอง โปรดทรง
เล่นแปลก ๆ

กลับลงมามีเด็กมากอด ได้ให้เสมา ตกคำจึงมีพายุฝนและฝน
ตกพรำไม่มาก พระครูส่งจดหมายที่เตรียมไว้จะให้มกุฎราช-
กุมารเรื่องพระพุทและตำรายา ในเนื้อความที่พระครูกล่าวนั้น
ไม่ยืนยันว่าพระพุทธองค์พุท เป็นคิดเห็นว่าผีสงเทวดาที่สิงอยู่
พุท ยานนั้นก็ เป็น ๒ ขนาน ขนานหนึ่งเข้าไปสัมโบมะกาเป็น
ยาบัต ขนานหนึ่งเข้าไปมะตุมเป็นยาคุม

ลิขิตพระครูป่าโมกขมุณี

(ลิขิตฉบับนี้ พระครูป่าโมกขมุณีเตรียมไว้ถวายสมเด็จพระ
พระบรมโอรสาธิราช เมื่อคราวเสด็จกลับจากมณฑลพายัพ
แต่เผอิญหาได้เสด็จประทับที่วัดป่าโมกไม่ ลิขิตฉบับนี้จึงยัง
ตกค้าง)

ที่วัดป่าโมก

วันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔

ลิขิตพระครูป่าโมกขมุณี วัดป่าโมก เมืองอ่างทองขอถวาย
พระพรยังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงทราบ

๑. เติมนวันที่ ๑๐ ธันวาคม ศก ๑๒๔ ปีนี้ เวลาบ่าย
ประมาณ ๖ โมงเย็น พระโตอยู่ในวัดป่าโมก บ่วยเป็นไข้
อหิวาตกโรค หมอรักษาก็ไม่บรรเทา ขณะนั้นอุปาสิกาลดสิ้น

อยู่บ้านเอกราช แขวงป่าโมกเมืองอ่างทอง จึงมาขอยา ทั้งความ
สัตยาธิฐานต่อพระพุทธไสยาสน์ แล้วก็เอาใบไม้ที่สมมุติว่า
เป็นยานั้น เอามาต้มให้พระโตที่ป่วยนั้นฉัน พระโตก็ฉันยา
เข้าไป โรคของพระโตก็หายสมประสงค์ พระโตที่ป่วยกับ
อุบาสิกาเหลือนั้นเป็นลุงเป็นหลานกัน

๒. อุบาสิกาเหลียน มาแจ้งความต่ออาตมาภาพ กับพระ
ภิกษุสงฆ์ในวัดป่าโมก ว่าพระพุทธไสยาสน์นี้ ท่านเป็น
หลวงพ่อนั้น ฉันจะธรรณิกเอาอันใดไปหาท่าน มีเสียงออกจาก
พระอุระมาเสมอ ๆ ท่านไม่ขัดฉัน อาตมาภาพถามอุบาสิกา
เหลียนว่า เสียงพูดออกมาจากพระอุระพระพุทธไสยาสน์ได้จริง
หรือ อุบาสิกาเหลียนตอบว่าจริงเจ้าข้า

๓. วันที่ ๑๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ เฟลา ๖ ทุ่ม ๗
ทุ่ม เลิกประชุม อาตมาภาพจัดให้พระสงฆ์ในวัดป่าโมกประมาณ
๑๐ รูป ภฤหัสถ์ ๕ คน ศิษย์วัดด้วย รวมพระสงฆ์ภฤหัสถ์
ศิษย์วัดประมาณ ๓๐ คน พวกกันไปที่พระวิหารพระพุทธไสยาสน์
อุบาสิกาเหลียนก็ไปด้วย ขณะนั้น อาตมาภาพจึงให้พระสงฆ์
จุดโคมไฟให้แสงสว่างทั่วไปในพระวิหารนั้น อาตมาภาพได้ให้
พระสงฆ์ตรวจดูว่าจะเป็นผู้ใดทำกลมารยา เร้นซ่อนเข้ามาพูดกับ
อุบาสิกาเหลียน กลัวว่าอุบาสิกาเหลียน จะเป็นคนเท็จทุจริต

พระสงฆ์ก็ตรวจดูตามทาง คือพระวิหารและฝาผนังองค์พระ
ทั่วไป ก็ไม่เห็นมีคนที่เข้ามาแอบแฝงอยู่ในที่นั้นได้ แล้ว
อาตมาภาพจึงให้พระสงฆ์ปิดประตูพระวิหาร และให้รักษาคอย
สอดแนมอยู่ในพระวิหารทั่วไป เป็นเหตุที่ไม่เชื่อคำอุปาสิกา
เหลียน หวังใจจะจับเท็จอุปาสิกาเหลียน

๔. อุปาสิกาเหลียน ๑ อาตมาภาพและพระสงฆ์ ๑๐ รูป
ภคทัสสัชาวบ้านศิษย์วัดรวม ๓๐ คน พวกกันเข้าไปในพระวิหาร
พร้อมกัน มีแสงไฟสว่างทั่วไป ไปนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระ-
ไสยาสน์ห่างประมาณ ๔ ศอก อุปาสิกาเหลียนจตุรปูเทียน เอา
ใบพลู ๑ ใบ ทาปูนพับ ๔ เหลี่ยม หมากร ๑ ชีก ยาสุมใส่พาน
บูชา แล้วออกอุทานวาทังอธิฐานว่าตัง ๆ พยานที่ไปก็ได้
ยินในคำอธิฐานนั้น ว่านิมนต์หลวงพ่เอาเกสซ์ในพานนี้
ไปฉัน ให้พระครูบาโมกขมุณีดู ประมาณ ๒ นาที หมากรที่
ในพานก็หายไป อาตมาภาพกับพยานได้เห็นอัศจรรย์ชั้นแรก
แต่จิตนั้นไม่เชื่อ แล้วอาตมาภาพถามอุปาสิกาเหลียนว่า นี่ฉัน
จะพูดด้วยได้หรือไม่ได้ อุปาสิกาเหลียนก็ร้องขึ้นว่า นิมนต์
หลวงพ่พูดกับท่านพระครูจะได้หรือไม่ได้ ขณะนั้นได้ยิน
เสียงปรากฏอยู่ที่พระอุระ สำเนียงกระแสเสียงตอบว่าได้

๕. ขณะนั้น^๕อาตมภาพก็ยกมือขึ้นนมัสการ ร้องเรียก

หลวงพ่อกะเรบ ๓ มีเสียงปรากฏออกจากพระอุระตอบว่า
เรียกทำไม อาตมภาพไต่สวนต่อไป ถามหลวงพ่อกว่าในสมัยนี้
หลวงพ่อกมีความสุขสบายดีหรือ ตอบออกมาว่าสบาย แล้ว
อาตมภาพถามว่า หลวงพ่อกสบายแล้ว หลวงพ่อกให้ความสุข
สบายแก่ผมบ้างไม่ได้หรือ เสียงตอบว่าพระครูก็เป็นสุขสบาย
อยู่แล้ว อาตมภาพถามว่าจะให้เป็นสุขสบายขึ้นไปยิ่งกว่านั้นจะ
ได้หรือไม่ ได้ ตอบว่าไม่ได้ อาตมภาพถามว่า เหตุใดจึงไม่ได้
ตอบออกมาว่าเตือนยี่กับเตือน ๕ จะเกิดเป็นโรคอหิวาตกโรค
แล้วอาตมภาพถามว่า ส่วนที่จะเกิดโรคอหิวาตกโรคทำไมจึง
ทราบได้ หนูกยาจะไม่ทราบบ้างหรือ ถ้าทราบยาได้แล้ว
บอกให้ท่านแก่มหาชนคนทั้งหลายทั้งปวงสืบไป ตอบว่าไม่ต้อง
รับประทานยา อาตมภาพถามว่าไม่รับประทานยาจะรับประทาน
อะไรจึงจะหาย ตอบว่ารับประทานน้ำมันดีก็หาย อาตมภาพ
ถามว่าเตือนยี่กับเตือน ๕ ยังอยู่อีกหลายราตรี จะคิดเวียนเทียน
ถวายจะชอบหรือไม่ชอบ ตอบว่าชอบ ถามว่าจะทำข้างขึ้นหรือ
ข้างแรม ตอบว่าให้ทำข้างแรม ถามว่าเครื่องดนตรีนั้นจะต้อง
ใช้หรือไม่ต้องใช้ ไม่ตอบ อาตมภาพถามว่าหรือจะไม่ชอบ ชอบ
แต่ดอกไม้ธูปเทียนเวียนเทียนเท่านั้น ตอบว่าฮือ แล้วอาตมภาพ

ใต้สวนตามต่อไปว่า ที่มหาชนมาเวียนเทียนและที่จะมาขอ
 นำนมต์ไปรับประทาน ตั้งแต่เดือนอ้ายไปถึงเดือนยี่ และเดือน๕
 ที่จะเกิดไข่อหิวาตโรคนั้น ถ้ากินหนเดียวครึ่งเดียวจะคุ้มไป
 ถึงได้หรือไม่ได้ ตอบว่าได้ พยานพระและภคหัตถ์ก็ได้ยิน
 ที่มานั่งประชุมฟังเสียงพูดเป็นอัจฉรย์ ได้ยินทั้งพระภิกษุสงฆ์
 และภคหัตถ์ ได้ยินทุกๆ คนเป็นอัจฉรย์ชั้นปฐม ถึงได้ยิน
 เสียงปรากฏดังนี้ อาตมภาพยังไม่เชื่อแท้ ยังมีความสงสัยอยู่
 ว่าจะเป็นเสียงภูตปิศาจหรือเทวดา หรืออารักษ์เทวดาและอมมนุษย์
 พูดแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง อาตมภาพไม่เห็นตัว ได้ยินแต่
 เสียงอัจฉรย์จากพระอุระพระพุทฺธไสยาสน์ดังนี้ สิ้นเวลาวัน
 ปฐม

๖. ต่อมาวันที่ ๑๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ เพลา ๔ หุ้ม
 อาตมภาพ พระสงฆ์ ๑๕ รูป ภคหัตถ์ ๒๐ คน อุบาสิกาเหลียน
 ค้วยพากันเข้าไปในพระวิหาร トラงไปดูในพระวิหารมีแสงไฟ
 สว่างตามที่ตรวจดูมาแต่เดิม ก็ไม่เห็นมีผู้คนผู้หนึ่งผู้ใดที่เข้ามา
 แอบแฝงเร้นซ่อนบังกายอยู่ในพระวิหาร และองค์พระพุทฺธ-
 ไสยาสน์ตรวจทั่วไป พร้อมค้วยพระสงฆ์ภคหัตถ์พากันจุกฐูปเทียน
 นมัสการบูชาปีติประทุรายกันอยู่ทั่วไปในพระวิหาร คอยดูคนทุจริต
 อาตมภาพนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระพุทฺธไสยาสน์ อุบาสิกา

เหลียนก็ร้องขึ้นกั๊ง ๆ ว่าหลวงพ่อ เสียงดังออกมาจากพระอุระ
 ว่าฮือ คำตอบก็ดังปรากฏออกมาว่า อยากจะพูดกับพระครู
 ปาโมกข์มนี้อีก ขณะนั้นอาตมภาพก็ถามว่า ผมจะทำวสังกะสี
 ตาช่าย ทำเป็นรวักันให้รอบองค์หลวงพ่อ หลวงพ่จะชอบ
 หรือไม่ คำตอบว่าชอบ คำถามก็รับว่าจะทำถวาย อาตมภาพ
 ถามว่า เดิมหลวงพ่อยู่วิหารเก่าที่ฝั่งมรรคา อยู่เคียงศาลาโรง
 ธรรมหรือกุฏิกระผมขึ้นไป เพราะเจ้านายเสด็จไปมา ตรัสถาม
 วิหารเก่าอยู่ที่ไหน กระผมเพ็ดทูลขัดข้อง ถ้าจะถามเดิมตอบว่า
 อยู่เมืองลาว อาตมภาพถามว่า เมืองลาวที่อยู่ไหน สมมติเรียก
 ว่าเมืองอะไร คำตอบก็ไม่มีปรากฏออกมา อาตมภาพว่า
 เหตุใดจึงได้มาอยู่วัดป่าโมกได้ ตอบว่าลอยน้ำมา ถามว่าลอย
 น้ำมาพะปะอยู่ที่ไหน ตอบว่าถ้าอยากจะรู้แล้วให้เข้าไปแต่พระ-
 ครอบค์เดียว จะเล่าของเก่าให้ฟังทั้งสิ้น ตอบว่าจะพูดให้เสียงดัง
 จะไม่ให้กลัวด้วย อาตมภาพไต่สวนต่อไป ถามว่ากระผม
 ช่อมแซมปฏิสังขรณ์ ปีก ทองให้เป็นที่งคางมากกว่าแต่ก่อน ดังนั้น
 หลวงพ่จะชอบหรือไม่ชอบ คำตอบว่าชอบคล้ายกับหัวเราะ
 ด้วย อาตมภาพกับพยานพระสงฆ์และภิกษุสามเณรที่ไต่ถามได้ฟัง
 ได้ทราบเหตุที่เป็นอัศจรรย์บังเกิดขึ้นในวัดดังนี้ อาตมภาพได้
 ทำรายงาน ไว้ลือกักต ถวาย พระเดช พระคุณ สมเด็จพระบรมทรง

ทราบขอบุญบารมีพระเดชพระคุณเป็นที่พึ่ง เพราะเป็นการ
อัศจรรย์ จะเป็นเสียงภูตปิศาจหรือเทพารักษ์อมนุษย์อย่างใด ก็
ยังไม่เชื่อแท้ เป็นเสียงเลื่อนลอยไม่เห็นตัวเห็นตน มีเสียงพูด
ดังออกมาจากพระอุระพระพุทธรูปไสยาสน์ดังนี้

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด

ขอถวายพระพร

พระครูป่าโมกขมนี

ใบส้มโอ ๑ ใบโคกทิสอ ๑ ใบมะกรูด ๑ ใบเงิน ๑
ใบทอง ๑ ใบมะขี้ ๑ ใบมะก่า ๑ ใบมะนาว รวม ๘ สิ่ง
เป็นยาต้ม

ต้องลงคุณพระ ลงด้วยพุทธรูปคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ
และสักกัตวาจนจบบท พุทธรูปห้อยต้นนั้นลงกระตาศปิดปาก
หม้อ และธรรมคุณ สังฆคุณ สักกัตวานี้ ลงใส่กระตาศไว้
กันหม้อ ต้มแล้วรับประทานครั้ง ๑ รุ่งราตรีหน้าแล้วเอา
กระตาศที่ปิดปากหม้อใส่ลงในหม้อต้มเคี่ยวไปกับยา

เมื่อเวลาจะประกอบยานี้ จุดดอกไม้ธูปเทียนแล้วระลึกถึง
เจ้าของยา เมื่อรับยาบอกว่าเป็นโรคสิ่งนั้นสิ่งนี้ แล้วจึงรับ

ขวัญข้าวหมาก ๑ คำ หากคล้ายกับเมืองลาวพันลำลีสาม
เปาะใส่พานแขวนไว้สูงๆ

ถ้าหายโรคแล้ว หมดคำนัน^๕ต้องส่งขวัญข้าว เกส^๕ชนัน
 แห่งเสียแล้วหาอื่นแทนก็ได้ แต่ต้องหาเหมือนกับยังที่^๕ต้องขวัญ
 ข้าวไว้

เมื่อพระอาพาธเป็นไข^๕อหิวาตกโรค^๕นั้น ได้ย้ายขนาน^๕นี้บริโภคน
 หาย ใบขนุน ๑ ใบเข็ม ๑ ใบบานไม่รู้โรยขาว ๑ ใบ
 มะตูม ๑ รวม ๔ สิ่งเป็นยาต้ม

ยา ๒ ขนาน^๕นี้ปรุงรสเสมอกาก

วันที่ ๖ เช้า ๒ โมงออกเรือ เช้า ๔ โมงถึงอ่างทองแะ
 ที่ตลาด่ายรูปและชื่อของบั้ง เล็กบ่อนเสียตลาดโรยไป ๑ ใน
 ๑๐ ไม่มากนัก ออกจากตลาดลงเรือมาตาม^๕ที่ว่าการเมืองซึ่ง
 ย้าย^๕ขึ้นไปข้างเหนือ^๕น้ำ โรงเลื่อยซึ่งอยู่ตรงข้ามปากอันเริ่ม
 ทำเมื่อ^๕ขึ้นไปเมืองเหนือ บัดนี้สำเร็จแล้ว ที่ว่าการเก่าเปลี่ยน
 เป็นที่พักสำหรับข้าหลวงตรวจราชการ ที่ว่าการใหม่ทำห่างแม่น้ำ
 เข้าไปเป็นตึกงดงามแน่นหนาดี แต่ศาลยังคงเป็นไม้อยู่ ตรวจ
 คู่ออฟฟิศและศาล ๒ แห่ง ทั้งถ่ายรูป^๕เสร็จแล้วจึงได้ลงเรือขึ้น
 ไปบ้านข้าหลวง ซึ่งอยู่คนละปากไกลขึ้นไป บ้าน^๕นี้คือที่พลับพลา
 เมื่อครั้ง^๕ไปเหนือ ซึ่งทำเป็นสวนบนฝั่งหลังที่จอดเรือ มีช้อย
 มากเป็นที่อาศัยร่มได้ เรือนทำ^๕ขึ้นใหม่เป็นเรือนไม้สบายดี กลับ

ลงมาพักที่แพท่ากรัวกินข้าวกลางวัน แพน^๑เป็นแพคราวพิษณุ-
โลก บ่าย ๒ โมงออกเรือ บ่าย ๔ โมงเศษจอดที่ไชโย ขึ้น
ไปนมัสการพระแล่น่ายรูป มีคนมากทั้งตาเถมมหาพุทธรพิมพา
และมหาอิม^(๑) ซึ่งมาเป็นนายบ้านก้อยด้วย เวลาพลบฝนตก

วันที่ ๗ เช้า ๒ โมงออกเรือจากไชโย ๔ โมงถึงวัด
ชลอนพรหมเทพาวาสของท่านพิมล (อ้น) ขึ้นถ่ายรูป มีพี่น้อง
ท่านพิมลมารับมาก ต้นโพธิ์กิ่งตอนวัดนิเวศน์ใหญ่โตงามดี
มาก แต่เอียงไปข้างหนึ่งเพราะหลบต้นมะม่วง อยู่ไม่ถึงครึ่ง
ชั่วโมงออกจากวัดชลอน ขึ้นตลาดหมื่นหาญสนุกครึกครื้นกว่า
แต่ก่อน ตลาดคนติดได้เพราะเป็นท่าเกวียนมาแต่เมืองลพบุรี
ทางแต่ท่าน^๑ไปถึงวัดไลโดยม้าชั่วโมงหนึ่ง มีผักสดปลาสดมา
ขายจากลพบุรี แล้วเดินตั้งแต่ตลาดมาถึงที่ว่าการอำเภอ หยุด
ทำกับข้าวกินที่ตลิ่งหน้าออฟฟิศโทรเลข ยังไม่ทันถึง ๒ โมง
ลงเรือมาขึ้นมาเข้าปากน้ำบางพุทรา ซึ่งเคยวันเรือเมลเดินได้
แล้ว แวะที่ไร่นาแล้วกลับขึ้นมาจากดงเมืองสิงห์ใหม่ ขึ้นเดิน

---

(๑) นายเอก เปரியู เมื่อบวชได้เป็นพระราชคณะที่พระมหา
พุทธรพิมพาภิบาล เจ้าอาวาสวัดไชโย มหาอิมนั้นเดิมบวชเป็นเปรียญอยู่
วัดบูรณศิริฯ

บกถ่ายรูปจนถึงวัดสุทัศนาราม ที่ตลาดก็ดูกรีกครันดี แต่สู้ช่างทอง
ไม่ได้ ที่ว่าการต่าง ๆ ทำขึ้นใหม่บ้าง แต่เป็นไม้เล็ก ๆ แต่जन
ผู้ว่าราชการยังเป็นजनพิงโทรมเต็มที่ทำใหม่ยังไม่แล้ว ถนน
ก็แต่สำหรับไม่มีฝน ถ้ามีฝนที่จะเป็นโคลน (ที่วัดข้างใต้เมือง)
มีพระแก่เบา ๆ * อยู่องค์หนึ่ง กรมประจักษ์ตั้งให้เป็นพระครู
กุยพล่ามว่าได้เป็นผู้บังคับการพระบาท มงคลทิพยมงคลเทพก
รู้จัก มีเครื่องอยู่คงมาแจกทหารมาก เมื่อไปพบหมดเสียแล้ว
พักทำครัวที่แพชุดพิษณุโลกเหมือนกัน วันนั้นกับข้าวดีมาก
และฝนไม่ตก เป็นวันแรกตั้งแต่มา

วันที่ ๘ เข้า ๒ โมง ออกเรือ เขาเตรียมจะให้พัก
กลางวันวัดเวฬุวันวัดยาราม แต่เห็นยังเข้านัก จึงได้เลยขึ้นมา
จนถึงที่ว่าการอำเภอเมืองอินทร์ แวะจอดเรือที่นั่นถ่ายรูป ให้
พระยาโบราณมาตรวจดูหน้าวัดปลาสุก ว่าจอดได้ เลื่อนเรือ
มาจอดหน้าวัดปลาสุก ๕ โมงเศษ วัดนี้เป็นที่พระครูอินทมน้อย
ชื่อใหม่เรียกวัดสนามชัย คูเป็นวัดโบราณมาก ต้นไม้ใหญ่
แต่ฝีมือเลว ๆ เอาโบสถ์เข้าไปไว้ในหมู่ไม้ลึกห่างน้ำมาก เดิม
เข้าใจว่าหลังข้างในที่สุดซึ่งเป็นผนังตึกจะเป็นโบสถ์ แต่ไม่ใช่

* เบา ๆ — หมายความว่าไม่สู้จะมีสติบริบูรณ์ อย่างเดียวกับ
เบาเต้ง หรือไม่เต็มเต้ง

กลายเป็น วิหาร ไป เพราะ อุโบสถ นั้น เสา ไม้ รุ่ง ราว เหมือน
 การเปรียญ ตั้งต่อออกมาข้างหน้า มีหน้าพระเมืองสรวงงาม
 อยู่ข้างหนึ่ง บันพระองค์เป็นต่อชั้นไว้ ถ้ามได้ความว่า
 ไปเอามาแต่วัดตรงข้ามปาก ได้บอกให้พระยาโบราณ มาทำ
 พระเศียร ทำกับข้าวในหม้อต้มไม้ล้านวัดข้างกุฏิ พระครู
 อินทมนีนี้เป็นหมอ แต่เป็นหมอยามากกว่าหมอเสกเบา ชาว
 บ้านนับถือ ฟังตาผู้ใหญ่มานับถือต่าง ๆ แกะข้อบุญ เติมลือ
 ให้เป็นข้อบุญลือ เรื่องลือที่ ๑ นั้น คือว่า ไหรถวายฎีกา ว่า
 จะได้ผู้มีบุญ จึงได้เสด็จออกไปเมืองตะวันตก ได้ลูกเงาะ (๑)
 มากคนหนึ่งโปรตมาก ถึงจะทำอย่างไร ๆ ต่อหน้าขุนนางก็รับสั่ง
 ไม่ให้ใครว่ากล่าวห้ามปราม การที่เสด็จมาครั้งนี้ เมืองพิชัย
 มีใบบอกลงไป ว่าเกิดต้นโพธิ์ขึ้นต้นหนึ่งใบขาวเป็นเงิน จึง
 ได้เสด็จขึ้นมาทอพระเนตรต้นโพธิ์เงิน อีกนัยหนึ่งว่าจะมา
 ตรวจสุขทุกข์ของราษฎร ห้ามไม่ให้กะเกณฑ์และอื่น ๆ กลับ
 ลงมาจากวัดบ่าย ๒ โมง ๔๐ ออกเรือมาถึง อำเภอสรรพยา
 เวลาบ่าย ๕ โมงเกินเล็กน้อย ท้าวเวสสุวรรณ คือพระยา

---

(๑) ลูกเงาะคนนี้ คือนายคณิศ เป็นลูกเงาะชาวเมืองพัทลุง ทรง
 เลี้ยงไว้ในพระบรมมหาราชวังและตามเสด็จประพาสด้วยเป็นเนือง

อมรินทร์ (๑) ลงมาคอยอยู่แล้ว ที่นี้หุ้^๕ขึ้นไปกว่าที่อื่นด้วยยก
ไม้ได้ ถึงที่รว^๕แทนจนวนกันและตามไฟ ขึ้นเดินไปประมาณ
๒๐ เส้น ไม่มีอะไรที่จะฟังดูเลย กลับมาค^๕ทหารชยันนาท ซึ่ง
เจ้าคำรบ (๒) พาลงมาเป็นนำ^๕ดูกว่าอื่น ๆ ทั้งหมด เอาลงมา
รักษาการ ๕๐ คน เวลา^๕คำนับร้องเพลงสรรเสริญบารมีเรียบ
ร้อย ได้ไปลองทักทาย^๕ต่งแต่นายสิบจนลูกแถวพุดจาคลอง พิ-
จะกะขอรับเป็นทุกคน หน้าตา^๕ยิ้มแย้มแจ่มใสเหมือนคนคุ้นเคย
เป็นคนหนุ่ม ๆ ^๕ทงสน

(๑) คือพระยารัตนกุลอุบลยภักดิ์ (จำรัส รตนกุล) เวลานั้น
เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ซึ่งคำรัสเรียกว่า ท้าวเวส-
สุวรรณนั้น เพราะเมื่อครั้งเตรียมการรับเจ้าต่างประเทศ ที่พระ
ราชวังเบงป่ออินครั้ง ๑ พระยารัตนกุล ฯ ยังเป็นผู้ว่าราชการเมือง
อ่างทอง พระยาพิสุทธิธรรมธาดา (สว่าง) ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี
พระยาวชิรธารักษ์ (ทิศ นามสนธิ) ครั้งยังเป็นผู้ว่าราชการเมือง
สระบุรี กับพระยาศรีวิชัยนาลัย (เจิม บุนนาค) เมื่อยังเป็นผู้ว่าราชการ
เมืองสิงห์บุรี ทั้ง ๔ คนนี้ให้เป็นนายด่านทำการแต่งพระราชวัง มีพระ-
ราชคำรัสเรียกว่า “จุฑาลอกบาลทั้ง ๔” พระยารัตนกุล ฯ ได้รับสมมติ
เป็นท้าวเวสสุวรรณ

(๒) พระองค์เจ้าคำรบ เวลานั้นยังเป็นหม่อมเจ้า ตำแหน่ง
นายพลผู้บัญชาการทหารบกมณฑลนครสวรรค์

วันที่ ๔ ระยะทางมากกว่าวันก่อน เป็นอันจะไปได้
 เพียงเมืองกำแพงเพชร (๑) จึงคิดร่นตอนต้นขึ้นที่เกยเห็นให้น้อย
 เข้า ออกเวลา ๒ โมงเช้า ถึงวัดพระธาตุเวลา ๔ โมงเศษ
 พระครูอินทโมลี (๒) จักรับแข็งแรงถึงทำปะรำเป็นฉนวน ผูก
 ฉัตรและต้นกล้วย แต่ที่เกยนั้นพระครูเองเดินออกไปบอกร้อง
 วันทยาหัตถ์ให้ผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนคำนับได้ถ่ายรูปและบูชา
 ตามเคย พระชันณนาท (๓) ออกความเห็นใหม่ว่า ที่พระธาตุ
 นี้ไม่ใช่เมืองชัยนาท เพราะใกล้เมืองสรรค์นัก ระยะทาง
 ๔๐๐ เส้น ได้ไปค้นพบใหม่แห่งอื่นแล้ว กำลังตรวจตรา
 ให้แนกกันอยู่ (๔) ที่วัดพระธาตุนี้เข้าทำนบกั้นน้ำห้วยกรด ซึ่ง
 อยู่ใกล้วัดให้ไปลงน้ำแพรก ของเขา รอบกลตี่อยู่ เจ้าครองเมือง
 เหล่าน กง ตั้งประจำแม่ น้ำละองค์ ก็อน้ำสุพรรณ องค์ หนึ่ง

(๑) มีพระราชประสงค์จะเสด็จประพาสหัวเมืองทางลำน้ำปิงตอน
 เหนือปากน้ำโพมาช้านาน แต่ต้องหาโอกาสให้ได้กรวบน้ำและเวลาปราศ
 จากความไข้เจ็บ จึงได้ร้อมการวนี้

(๒) พระครูอินทโมลี (ข้าง) ต่อมาให้เป็น พระราชาคณะที่
 พระอินทโมลี คงอยู่วัดนั้น

(๓) พระชันณนาท (ม.ล. อัน เสนีวงศ์ ณ อยุธยา) ผู้ว่า
 ราชการเมืองชัยนาท ต่อมาเป็นพระยาออกเมืองชาว

(๔) เมืองชัยนาทเก่าที่วนี้ ตรวจพบอยู่ที่วัดมหาธาตุลงมา
 ราวหลังได้เสด็จไปประพาส

น้ำแพรกองคหนึ่ง น้ำขัณฑ์ทองคหนึ่ง พระธาตุเห็นจะได้
สร้างภายหลัง เมื่อชักตระกูลสุโขทัยลงมาเป็นเมืองขัวคราว
๕ โมงครึ่งออกจากวัดพระธาตุ ไปจอดที่ที่จัดไว้สำหรับให้
แรมตรงที่ว่าการข้าม เพราะปากตะวันออกร้อนนัก เขาเลื่อน
แพมาจอดไว้ด้วย ชันทำกับข้าวและอาบนํ้า บ่าย ๒ โมงครึ่ง
ได้ออกเรือ แวะที่โรงทหารขึ้นตรวจแถว และตรวจโรงซึ่งแล้ว
ใหม่ คุณคนซึ่งเข้าใหม่ คนชั้นเกณฑ์คราวหลังนี้มีเล็ก ๆ มาก
อายุ ๑๔ คูยังเด็ก กลับจากโรงทหารขึ้นมาถึงหน้าเขารรมา-
มูล ๔ โมงครึ่ง ข้ามไปถ่ายรูปที่หาดตรงข้ามจนเย็นจึงได้ขึ้น
เขาเรียโรปฏิสังขรณ์ศาลาและวิหารขึ้นใหม่ แต่โบสถ์และพระ
เจดีย์ยังไม่ได้จัดการ ได้เข้าเรียไรด้วย เทศกาลไหว้พระมี
๓ คราวคือ กลางเดือน ๖ กลางเดือน ๑๒ กลางเดือน ๓
กลางเดือน ๑๒ เป็นการประชุมใหญ่ ฝนไม่ตกมาหลายวัน
ชาวบ้านนับวันน้ำฟ้าแลบแต่ไม่ตก

วันที่ ๑๐ ออกเรือ ๒ โมงเช้า มาถึงหน้าที่ว่าการอำเภอ
เมืองมโนรมย์ ๔ โมงเศษ เขาเอาแพเล็ก ๆ มาจอดเรียงกัน
๓ หลัง แล้วทำนอกชานจนคุเป็นแพใหญ่ดี ๕ โมงเช้าลงเรือ
มากไปเข้าคลองสะแกกรังขัวโมงเศษถึง เขายืมแพวัดไปจอด
ที่ที่เคยจอดแต่ก่อน ทำกับข้าวกินข้าวแล้ว บ่าย ๒ โมงเศษ

ลงเรือขึ้นไปเหนือหน้า หยุตถายรูปแล้วขึ้นตลาด คราวนั้นถนน
 แห้งเดินลุยได้ทั่วถึง ดูกรีกครันกว่าตลาดกรุงเก่ามาก กลับลง
 มาเรือแหวะที่หน้าวัดโบสถ์พบพระครูจัน(๑) ครูหนึ่ง แล้วกลับ
 มามโนรมย์ขึ้นเดินบนบก ครีกครันดีกว่าที่ศาลเป็นอันมาก
 ที่ติดใต้เพราะเหตุควายน้ำแล้ง พวกสะแกกรังต้องเดินมาซื้อ
 ในที่นี้ เพราะปากคลองปิด เข้าได้แต่เรือพายมา ๒ แจว

วันที่ ๑๑ มาถึงวัดพระปรารักษ์เหลืองเทียง พระครู(๒) ลง
 มาคอยอยู่ที่แพ ขึ้นบกทำกับข้าวแล้วคุยเหยียบฉ่า(๓) กลมหลวง
 ประจักษ์ให้เหยียบ ถ่ายรูป พบเจ้าพระยาเทเวศร ซึ่งมารักษา
 ตัวอยู่ที่นี้ คุยเดินคล่องขึ้น ถามพระหมอแรกบอกว่าเป็น
 อัมพาต แต่เป็นมาเสียนานถึง ๓๕ ปี ครั้นเถียงว่าอัมพาต
 ทำไม่ถึงช้าเพียงนั้น ก็รับว่าอายันนั้นว่าที่เป็นใหม่นี้หายแล้วยัง
 จะรักษาที่เป็นเก่าต่อไปอีก เงินบุญกุศลและโบสถ์ที่ทำใหม่ ไม่มี

(๑) พระครูสุนทรมนี (จัน) เจ้าคณะใหญ่เมืองอุทัยธานี

(๒) พระครูพยุหานุสาสก์ (เงิน) เจ้าคณะเมืองพยุหีรี

(๓) เวลานั้นมีพระหมอมารักษาเมืองเขมรรูป ๑ มาพักอยู่ที่วัด
 พระปรารักษ์เหลือง รักษาโรคเมื่อยัดต่าง ๆ ด้วยวิธีเอายาทาที่ฝ่าเท้า
 ของพระนั้นเอง แล้วเอาเท้าลงไฟถ่านให้ร้อนจัด เวลาเอามาเหยียบ
 คนไข้ตรงที่เมื่อยขบถึงฉ่า กรมหลวงประจักษ์ ฯ รับอาสาจะลอง
 ให้เหยียบ

สารอะไร กลับลงมาร้อน อาบน้ำ เลยให้พระครูรัตนามนต์^(๑) อยู่ข้างจะเหว* สบายมาก มาช่วงโมงเศษถึงอำเภอยุหะคีรี มีพายฝนตกประปราย ต่อฝนหายจึงได้ขึ้น จะไปพระบาทที่เขาสร้างขึ้นไว้ใหม่บนเขาเมื่อ ๒๐ ปี^{นี้} กลัวจะมีตึกจึงเดินไป แต่ที่ต้นทางทางที่ไปเขานี้เป็นทางไปขึ้นรถไฟ ตำบลเนินมะกอก ๑๒๐ เส้น มีคนขึ้นลงเสมอ แต่ไม่มีสินค้านอกจากหมากพลู วันนั้นรับหนังสือบางกอก

วันที่ ๑๒ เวลาเที่ยงถึงวัดบ้านเกาะ หยุดสำหรับกินข้าว ได้ทำตามทางแล้ว ขึ้นบกพบสมภารอายุ ๘๗ ปี เกยวจัดเหมือนสมเด็จพระอาจารย์^(๒) ตามอดข้างหนึ่ง แต่รูปร่างเปลี่ยนแปลงดี วัดใหญ่วัดรักษาสะอาด มีตึกอย่างเก่า ๒ หลัง ในโบสถ์จารึกว่า สร้างเมื่อศักราช ๑๑๕๕ มีของประหลาดแต่พระกระยายขึ้น รูปร่างที่ เกื้อขอพระแล้วให้เงินไว้ให้สร้างเปลี่ยนใหม่ ต่อมาอีกช่วงโมงเศษถึงนครสวรรค์ จอดแพที่หน้าว่าการ

(๑) พระครูพยุหานุสาถ์ (เงิน) มีเกียรติคุณในทางวิปัสสนา พวกราชเมืองนับถือว่ารัตนามนต์คตินัก

* เหว-ในที่นี้หมายความว่าปล้ำ คือพระปล้ำในการที่ทรงยอมให้ท่านถวายน้ำมันต์ คำนี้มีอธิบายละเอียดเป็นเลขที่ ๑๘๑ ในหนังสือพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

(๒) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขี้ยว) วัดวชิราวุธ

พบพระยาสุรสีห์ลงมาแต่เชียงใหม่ พระยาศรี(๑) ขึ้นมาแต่กรุงเทพฯ ๖ นี้จะไปคุเรือแม่ปะแต่เรียกเรือไม่ได้ เลยขึ้นบนบกถ่ายรูปที่ว่าการ ไปบ้านเทศาคูกและศาล วันนั้นนอนบนแพร้อนจัด เพราะมีตผ่นแต่ยังไม่ตก น้ำลด ๕ คอกเพราะฝนซาค

วันที่ ๑๓ ไปตลาดปากน้ำโพ ขึ้นริมห้างจีนสมบัติ(๒)ถ่ายรูปและซื้อของ ไปจนถึงบ้านยายจูซึ่งเป็นที่สุดของตลาดเมื่อมาคราวที่แล้วมานี้เวลาไม่พอ ขึ้นแท่นนี้ไปลงท่าหน้าวัดโพธิ์ เพราะฉะนั้นได้เห็นกริ่งตลาดเท่านั้น กราวนี้ได้เห็นตลอด ของขายเป็นของกรุงเทพฯ ของที่งิ้วเอามาขาย ถ้าเป็นผ้าก็แมนเซสเตอร์ทงนั้น ไม่ใครจะมีอะไรที่จะซื้อได้ ยายจูมาเชิญเสด็จถึงกลางตลาด ด้วยความประสงค์จะให้รู้เห็นซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเวลากำหนดว่าจะเสด็จ ข้างจีนเขานับถือกันว่าเป็นมงคลที่จริงไม่เคยเห็นโตอย่างนี้ พอเต็มอ่างเขี้ยวขนาดใหญ่ กลับมาเที่ยง บ่าย ๕ โมงไปคุโรงทหาร ตั้งอยู่ต่อค่ายพม่าเก่าเป็นเป็นปีที่ ๔ คนสำหรับแรกได้ออกบ้างแล้ว จึงเป็นการสงบเรียบร้อย

(๑) พระยาศรีสหเทพ ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเป็นพระยามหาอำมาตย์

(๒) จีนสมบัติ เป็นพ่อค้าใหญ่อยู่ที่ปากน้ำโพ ต่อมาเป็นที่ขุนพัฒน์วานิช

ไม่มีการตื่นตื่นอันใด การปลุกสร้างก็ร่วมเข้ามาก แต่ยังไม่
 พอกนอนอยู่ คนประจำมณฑล ๑,๒๐๐ เต็มอัตรา ปลุกตื่นสัก
 แล้วตรวจโรง เลี้ยงน้ำชาที่ว่าการ แล้วกลับกุรือแม่ปะที่จะ
 เป็นเรือพระที่นั่ง เป็นเรือของลูกโตได้มาจากพระยาสุรสีห์ (๑)
 ทำแก่งเดินไต่ตลอดล้าอย่างโก เจ้าของขอให้ตั้งชื่อว่า "สุวรรณ-
 วิจิตร" มีเรือแก่ง ๓ ลำ ของกรมตำรวจลำ ๑ พระยาสุจริต (๒)
 ลำ ๑ พระวิเชียร (๓) ลำ ๑ เป็นเรือข้างใน แต่เรือที่นั่งจัด
 ประทุนไว้ด้วยลำ ๑ เวลาค่ำฝนตกไม่สู้มากนัก มีลมจัด

วันที่ ๑๔ เมื่อคืนนี้ฝนตกพรำต่อไปยังอีกรุ่ง พวกทหาร
 เขาถือว่าเป็นฤกษ์ปลุกตื่นสักที่โรงทหาร เพราะเมื่อเวลาปลุก
 นั้นยอดพับ ครั้นถูกฝนคืนนี้ตลอดยอดกลับตั้ง เวลาเข้าไป
 (๑) เขาบวชนาค หน้าแล้งแปลกกว่าหน้าน้ำมาก ไข้แต่สะพาน
 ไม่ถึงน้ำ ยังมีหาดขึ้นขวางหน้าร่องน้ำ ต้องไปเข้าข้างเหนือ

---

(๑) เรือลำนี้ถวายสมเด็จพระโอรสองค์เสด็จเชียงใหม่

(๒) พระยาสุจริตรักษา (เชื้อ กัลยาณมิตร) ผู้ว่าราชการ
 เมืองตาก

(๓) พระวิเชียรปราการ (ฉาย อัมพเสวก) ผู้ช่วยราชการเมือง
 กำแพงเพชร ค่อยมาได้เป็นพระยาชัยนันทาท ผู้ว่าราชการจังหวัดชัยนาท

แต่มิใช่เรืออะไรเข้าไปได้ ต้องเซ็นและลดย ให้แต่ผู้หญิงขึ้นถ่ายรูปอยู่ตามสะพานและศาลา พบกองพรานที่เขาเกณฑ์มา จะให้ตามขึ้นไป มีช้าง ๕ เชือก เขากระโจมปืน และตั้งยามล้อมกันอยู่ ใต้ถ่ายรูปพวกหัวหน้า ขอย่าให้ต้องตามไปอนุญาตให้ปล่อย แจกเงินให้คนละกึ่งตำลึง แล้วกลับมาจัดเรือเวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวตลาดแพในแควใหญ่ มีแพห้างเงินขายของฝรั่งแพ ๑ เหมือนกับร้านแควน้อย เขาช่างเลือกของซึ่งจำเพาะจะใช้กินทาง เจ้าของร้านคุยเป็นคนฉลาด ว่ามีรถไฟแล้วนำของขึ้นมาได้ง่าย มีกำไรดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

วันที่ ๑๕ สองโมงเช้า คิดแผ่นเงินซื้อเรือสุวรรณวิจิตร แล้วออกเรือ เรือไฟลากขึ้นมาจากหน้าตลาด แล้วจึงได้ถ่อ อันลักษณะถ่อนี้ฟังเล่าไม่เข้าใจซัก จนเวลาได้เห็นเอง เรือลำนี้ใช้คนถ่อ ๕ นายร้อยถือท้าย ๑ ที่แท้ได้ถ่อแต่คราวละ ๔ ถ่อ ผลัดกันลงนั่งเสียคน ๑ ถั่วงอน้ำไปขวาถ่อซ้าย ถั่วงอน้ำไปซ้ายถ่อขวา ถ่อที่ขึ้นพื้นน้ำยกลอยข้ามศีรษะคนที่กำลังถ่อเมื่อยยังไม่เคยมาในเรือเช่นนี้ นึกว่านายร้อยที่ถือท้ายจะเกะกะก็คอยู้งานท้ายมาก แต่ที่จริงคิดว่ากะลาสีถือท้ายเรือกรรเชียงซึ่งขึ้นมานั่งชมอยู่ข้างหลังเรามาก ที่ยืนอยู่ท่าหางนอกเก่งนี้

ไม่เกี่ยวข้องอันใดเลย เรือลำนี้เดินเร็วมาก ลงเรือชะล่า(๑) ไป
 ขึ้นถ่ายรูปที่หาดทรายงาม ซึ่งอยู่เหนือนครสวรรค์ไม่ถึง ๒ เลี้ยว
 แล้วเปลี่ยนไปขึ้นเรือแม่ปะประทุน เอากรมดำรงกับพระยา
 โบราณซึ่งไปพบกันที่หาดทรายนั้นลงเรือไปด้วย ลงมือทำ
 กับข้าวไปพลาง ไปอีกหน่อยหนึ่งทันเรือชายยุคล เอาตัวลงมา
 ด้วย พวกที่ไปจากเรือ ๓ คน คือชายอรุพงศ์ พระยาบุรุษ
 หลวงศักดิ์(๒) มหาตเล็กประจำเรือ ๔ คน ตั้งใจจะให้ลงลำ
 แต่ไม่สำเร็จ จนถึงที่พักร้อน เพราะเหตุที่เทศาพาเรือประพาส
 มาตาม ประเดี้ยวผู้ใหญ่น้ำดอเรือชะล่าตาม ต้องไล่เทศาไป
 ลงเรือสุวรรณวิจิตร ให้จอดคอยกระบวนหลังซึ่งยังล้าอยู่มาก
 และดอดเสื่อกางเกงคนดอ ลงนั่งกางเกงขาด้วย ผ่านเรือพวก
 บางกอกขึ้นมาเสียอีกหลายลำ มารู้ว่าสำเร็จได้เมื่อผ่านเรือ
 นายทหารมณฑลนครสวรรค์ ซึ่งขึ้นมาตามเสด็จ ไม่รู้จักจึงลง
 มือเสาะหาที่หยุด ได้ข้างฝั่งขวา เป็นบ้านนายพันอำแดงอิม
 มีลูกหลานวุ่นเกรือมาก เป็นเจ้าของนาโท เพราะแก่แล้วว่า

(๑) เรือชะล่าลำนี้ เป็นเรือเก่ง เรียกว่าเรือประพาส

(๒) หลวงศักดิ์นายเวร (อัน นรพลลภ) ต่อมาเป็นพระยา-

แกเสียค่านา ๓ สลึง เป็นเจ้าของที่ไร่ยาสูบ ซึ่งเป็นที่ดี (สมมติให้) พระยาโบราณเป็นเจ้าตัวผู้ใหญ่ในการเที่ยวครั้งนี้ ในหน้าที่เทศาภิบาลเก่า ทำท่าทางและพูดจาไต่ถามดีมาก เราเป็นช่างถ่ายรูปของเจ้าคุณ จนกระทั่งเชิญขึ้นเรือน และนั่งสนทนาเป็นที่สนิทสนมดีมาก ข้อความที่สนทนาว่าโดยย่อ แปลกใจที่ค่านาทำไมขึ้นไปกว่าแต่ก่อน ยอมรับว่าหาเงินเดี๋ยวนี้ได้ง่ายแต่ใช้ก็มากเหมือนกัน เมื่อก่อนข้าวเคยขายเกวียนละ ๔ ตำลึงเท่านั้น ปล้นตีชิงไม่มี แต่ถ้าเจ้าของไม่ระวังรักษา เช่นควายเป็นต้นถูกขโมย ถ้าระวังอยู่แล้ว ขโมยไม่กล้า เคยลงไปเผ่านายหลวงที่ปากน้ำโพ ได้เผ่งใกล้จำได้ หลานได้เสามา ๒ คน เสมานนั้นเป็นเครื่องคุ้มกันอันตรายอย่างยิ่ง เพราะเวลาท่านประทานท่านให้พร หลานได้มาครั้งนั้น ๒ คน เดียวกันต้องแบ่งไปให้หลานบ้านอื่นเสียอัน ๑ เพราะไข้โรค ที่อยู่ที่บ้านเดี๋ยวนี้ต้องผลัดกันผูก ไครไข้โรคคนนั้นได้ผูก ท่านแจกก็มาก จะหาซื้อสักอันหนึ่งไม่ได้เลยไม่มีใครเขาขาย อยากเผ่าในหลวงพระยาโบราณรับจะพาเผ่า นึกหมายกันมันคงว่าจะลงไปกรุงเก่า แต่จะรอขายข้าวให้ได้ทุนเสียก่อน แสดงความจงรักภักดีต่อเจ้าแผ่นดินเป็นอันมาก เพราะได้อยู่เย็นเป็นสุขเพราะท่าน

เป็นใจความเช่นนี้ กินข้าวที่ไต่กันไม้ริมตลิ่ง ไม่รับเชิญขึ้นไป
กินบนเรือน เมื่อกินแล้วชาวบ้านลงมาหาสนทนากันต่อไป(๑)
ได้ออกเรือจนบ่าย ๒ โมงมาถึงที่ประทับแรมยางเอนยังไม่ทัน
จะบ่าย ๓ โมง เติ้นขึ้นบก มีพวกชาวบ้านมากคอยอยู่บนฝั่ง
มาก มีร้านขายของกิน นักเรียนพวกหนึ่งเดินขึ้นมาจากวัด
เหนือตำบลพังม่วงที่บ้านยายอ้อมอยู่หน้าหนึ่ง เพื่อจะมาร้อง
สรรเสริญบารมี อันจำจะต้องร้องผิดทุกแห่ง แต่วัดนี้ผิดมาก
สุมเสียงกวัดแกว่งเหลือเกิน แต่เดินเป็นทหารทีเดียว ได้ถาม
คนบอกว่าเหนื้อมาก แจกเงินคนละสองสลึง ชาวบ้านมากมาย
แจกเสมา ถ่ายรูปเรือและลำน้ำ แล้วกลับลงมาที่จอดเรือ
ซึ่งทำพื้นตะเภาใบพลู ๕ ห้อง เหลียงจ้านเดียว ลงมือทำ
กับข้าวแต่เย็นได้กินพอพลบ

วันที่ ๑๖ สองโมงเช้า ออกเรือมาถึงวัดบ้านเกาะ ลง
เรือประพาสไปขึ้นที่วัดหมายจะถ่ายรูปกระบวน แต่เวลาอยู่ข้าง
กระชั้น คนคอยเฝ้ามากนัก ถึงกล้งไม่ใคร่จะได้ เกาะกะไปหมด
เลยไม่ได้รูปดี วัดนี้ก็เป็นแต่ลานใหญ่ๆ มีอะไรตามเคยของ

(๑) นางอ้อมคนนั้น ค่อยมาลงมาเฝ้า เป็นคนโปรดอีกคน ๑

วัด แท่ตันเต็มที* เวลาจะกลับแจกเสมา แย้งกันลงมาเกือบ
สะพานหัก ครั้นต่อขึ้นมาได้หน่อยหนึ่ง ได้ยินเสียงร้องตะโกน
“กินกิน” ว่าเป็นบริษัทกุก(๑) แวะเข้าไปเจอกรมตำรวจ รพี
ชายกุล พระยาโบราณร้องกันอยู่บนเรือกุก เป็นผู้ที่ถูกเรียก
กินมาแล้ว เขาจะเรียกให้เป็นยุติธรรม ไม่เลือกว่าใครๆ
เว้นแต่เรือเจ้าสาย(๒) ถ้าเรียกกลัวจะเอาสารไปให้ด้วยหมาย
จะกิน เมื่อกินและแจกกันแล้วเสร็จ พวกมันลงเรือประพาสนั้น
ขึ้นมาจนถึงที่พักร้อน พวกมันขึ้นเรือเหลืองออกต่อไป ทำกรัว
มากกลางทาง พอสำเร็จถึงบ้านเก่าเลี้ยว แวะเข้ากินข้าว กุก
ได้รับหน้าที่เป็นพระราชา แต่ทำท่าไม่สนิท เพราะแกล้ง
อับปลีช(๓) ทักทายปราศรัยก็ต้องสอกันมาก ข้อที่เกิดความ
นั้นเห็นจะเป็นด้วยเมียตากำนัน เป็นผู้รับฉันทานุมัติของพวก
จีนและเจ้าของไร่อ้อยหลายเจ้าแก้ตัวกัน มาเชิญเสด็จไปที่

---

* ตัน ในที่นี้หมายความว่าไม่ประณีตไม่เรียบร้อย เป็นยศ
เป็นอย่างหรือลูกแบบ

(๑) กุก คือกรมหลวงสรรพสาครศุภกิจ

(๒) คือพระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ

(๓) คำว่าอับปลีช เป็นภาษาของนายคะนังเงาะ หมายความว่า

อับรึ๊ แต่พูดไม่ชัด

เรือนเขาทำไว้ถวาย ตกลงยอมไป เรากลับเป็นพระราชา
 ตามเดิม มีผู้คนมาก มีพิณพาทย์ไทยพิณพาทย์จีนและมัลลอ
 เป็นอันมาก มีรูปเทียนมาเชิญให้ขึ้นบก ได้ขึ้นไปบนเรือน
 ทั้งโต๊ะเครื่องบูชา มีโต๊ะเก้าอี้หุ้มแพร เทียนนอน มุ้งแพรอย่าง
 จีนทั้งนั้น อุตุนถวายไว้ให้เป็นที่สำหรับพักข้าหลวงไปมาต่อไป
 จีนเม่งกู่เป็นหัวหน้า เมื่อได้อนุโมทนาเสร็จแล้วลงเรือโมเตอร์
 แล่นต่อมาอีก มาเกยที่ตื้น ๒-๓ กราว เลยทรายเข้าอูดท่อน้ำ
 ต้องมาหยุดแกล้งอยู่ช้านาน จนกระบวนมาถึงจึงต้องลาเรือเหลือ
 มาขึ้นที่บ้านท่าวัว ถ่ายรูปกระบวนเรือ แล้วเดินต่อมาทางบก
 มาเจอพวกเดินบกด้วยกันหลายคน เลยเป็นกองโต เดินแจก
 เสมาระมา ที่นี้เป็นหมู่บ้านใหญ่ผู้คนแน่นหนาмаก จนถึงวัด
 ซึ่งสำหรับจะจอดแรม เขาเรียกในระยะทางว่าบ้านหัวดง มีคน
 มาประชุมอยู่แน่นในลานวัด ต้องไปยืนให้กราบดินตามความ
 ต้องการเป็นอันมาก แลบนั่นแถมไทยอร่อย กินทั้งวานและวันนั้น

วันที่ ๑๗ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมง จนใกล้บ้านหูกวาง
 เวลา ๔ โมงเช้า ลงเรือชะล่าประพาส จะไปขึ้นบ้านหูกวาง
 พระยาอมรินทร์บอกว่าบ้านก้านโน้โยเป็นที่ใกล้บึงที่สุด แต่ที่แท้
 แกเข้าใจผิด เป็นในท้องที่ก้านโน้โยไป ไม่ใช่บ้านก้านโน้โย

ที่ซึ่งใกล้ที่สุดอยู่ไต่บ้านกำนันโยลงไปสักครึ่งเดียว สันความ
 พยายามที่จะถอยหลังกลับลงไปอีก สังเกตดูตามคำเล่า บึง
 นั้นเห็นจะเป็นลำแม่น้ำเก่ายาวเหลือเกิน ในลำบึงเป็นพงชัน
 ว่ามีคันดินกว้างประมาณ ๓ วายื่นลงไปในปีงนั้น แต่ไม่
 ข้ามตลอดพอตกลึกก็จม เห็นจะเป็นที่ซึ่งล้อมข้างแผ่นดินพระ
 พุทธเจ้าเสียแน่ แต่บ้ายางกองทองไม่ได้ความ เพราะเหล่าน
 แกไม่ข้ามบึง เมื่อมาตามทางพบกรมหลวงประจักษ์ แต่ไม่ได้
 จับตัว เพราะกลัวจะไม่พบตัว ครั้นขึ้นมาก็อีกหน้อยหนึ่ง พบ
 เรือรพีกู้ว่าตุ๊กอยู่ ได้ตัวทั้งกรมดำรงแลพระยาโบราณ ด้วย
 ให้เอาเรือโมเตอร์ลงไปรับกรมหลวงประจักษ์ พาขึ้นไปขึ้นบ้าน
 กำนันโย ได้ความว่าเดิมเป็นเลขขุนกำแหงล้อมวัง แต่ให้
 พระยาโบราณขึ้นไปหรือว่าพระยาศักตมาเสียก่อนแล้ว จึง
 กลับไม่ได้ ต้องให้ขุนกำแหงอยู่ในบังคับพระยาศักดา คาอัน
 เป็นพระยาศักดา ถูกนุ่งผ้าคนเดียว ทำท่าทางอ้อยอัยดีมาก
 กินข้าวในร่มไม้ที่บ้านกำนันโยสบายดี แต่ตากำนันโยเองอยู่
 ข้างจะพะวักพระวนมาก ดูเหมือนจะได้รับคำสั่งให้เตรียมตัว
 เพื่อจะเสด็จขึ้นทอดพระเนตรบึง สงสัยพวกเราที่ไปก็สงสัย
 ประเดี๋ยวเรือกระบวนไป พวกนี้วิ่งตึงตังลงไปริมน้ำ แบกจอบ
 ไปคอยพันทิน สักครู่หนึ่งหน้าเล่อล่ากลับขึ้นมาว่าเจ้าคุณเทศา

ไล่ให้กลับขึ้นมาว่าไม่เสด็จวะ ทำกับข้าววันนี้อร่อยมาก แต่เวลาที่ทำนั้นน้อย ยังต้องไปรออยู่ที่หน้าบ้านก้านโน้นน้อยหนึ่งจึงได้แล้ว ถ่ายรูปพงศาวดารเวลาเจ้าฟ้าเพชรเจ้าฟ้าพรส่งให้นายผลไปเชิญเสด็จเจ้าแม่ผู้เฒ่า(๑) แล้วลงเรือต่อมา คิดกันว่า จะข้ามระยะหยุดเอาไว้ไปใช้ที่กำแพงเพชรอีกสักวันหนึ่ง จึงส่งหลวงอนุชิต(๒) ไว้ ให้บอกกระบวนใหญ่เลยข้ามอำเภอบรรพตขึ้นมา ที่อำเภอบรรพตนี้มีคนแน่นหนา มีวัดหลังคาซ้อน ๓ ชั้น ซื่อฟ้าปี๊ดทองทำใหม่ ๆ ชวดทรงก็ทีจะดี แต่ซื่อฟ้า^๕นั้นชวนฟ้าชำเลื่องอยู่ข้าง(๓) ไม่ได้วะ ถัดขึ้นมาอีกหน่อยหนึ่งมีวัดรูปพรรณอย่างเดียวกัน แต่หลังคา ๒ ชั้น ด้วยเห็นพระพุทธรูปเก่าตั้งอยู่ที่หัวสะพานจึงได้แวะขึ้นดู เป็นพระเก่า

---

(๑) เรื่องพงศาวดาร ตอนพระเจ้าเสือให้เจ้าฟ้า ๒ พระองค์ทำสะพานข้ามบึงกุวาว ไม่สำเร็จทันพระทัย ให้ตั้งพระราโชาญาที่ทรงถ่ายรูปทรงสมมติให้กรมหลวงประจักษ์ฯ เป็นเจ้าฟ้าเพชร กรมหลวงสรรพสาตรเป็นเจ้าฟ้าพร พระยาโบราณฯ เป็นนายผล

(๒) หลวงอนุชิตพิทักษ์ (ชาย สุนทรานุ) เดิมนั้นเป็นพระยาสุเมธดิพจนกร

(๓) คำว่า "ซื่อฟ้าชวนฟ้าชำเลื่อง" นี้อยู่ในฉันทะของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตฯ เรื่อง ๑ ทรงยกมาติโบสถ์ที่ทำซื่อฟ้ายาวเกินขนาด

จริง แต่ข้ารถมากไม่สู้งาม โบสถ์ที่ทรูอยู่นั้นเป็นโบสถ์ทำใหม่
 ไม่มีฝา หน้าบันเป็นอามมีมณฑก และราชสีห์ กษสีห์ โชค
 ทำใหม่ทีเดียว แต่พระเก้ามียหลายองค์ไม่สู้งามทั้งนั้น แจกเสมา
 ทั้งที่บ้านกำนันโยและที่วัด ทุเป็นลือล่องหน้ากันมาเสียมาก
 เรื่องเสมา ถึงที่ไหนแะแห่งไร มีแต่อุ้มเด็กเต็มไปทั้งนั้น จะ
 ไม่ให้ก็สงสาร เพราะต้องการจริง ๆ ที่วัดนั้นมีเด็กนำเ็นดู
 หลายคน แต่ชื้อวักยี้ดยาวจนพระหนุ่ม ๆ ในวัดก็จำไม่ได้ตลอด
 คือ ช่อลมวารินศรัทธาราม เป็นเช่นนี้ไปทั้งนั้น ออกจาก
 วัดขึ้นมาจนตากนถ่อเหน้อยจึงหยุดที่น้ำหักให้กินข้าวและ ถ่ายรูป
 อีกครั้งหนึ่ง เย็นแล้วก็ไม่ถึง เห็นกระบวนใหญ่แล้วกลับหาย
 จนออกเกลือบแคลง ต้องสั่งชาวข้าวถึง ๒ ครั้ง แต่ดีที่ตา
 นายร้อยยืนยันว่าคงจะถึงในเวลาพลบเกือบจะถวายชีวิตได้ ก็
 เป็นความจริงของแก มาถึงที่พักบ้านแดนอีก ๓ มินิตจะย่ำกำ
 บ้านคนทั้งแต่บรรพตขึ้นมาระยะห่างไป และมีแต่ฝั่งตะวันตก
 ฝั่งตะวันออกมีน้อยเป็นป่ามาก เขาว่าฝั่งตะวันตกลุ่ม ทำนาดี
 มีไร่กล้วยไร่อ้อยเป็นพื้น ไร่เหล่านั้ นายร้อยเรียกว่าฝั่งทั้งได้
 ลัก ๘ ปีนี้ แต่ก่อนมาเรือเป็ดค้าขายขึ้นมาเพียงบรรพต แต่
 มาวันนั้นเห็นเรือเป็ดจอดที่บ้านแดนนี้มากหลายลำ ผู้เดินทาง
 แถบนี้ไล่เลียงถึงข้างบกไม่มีใครได้ความ เป็นแต่ถ่อขึ้นล่องลง

วันที่ ๑๘ เวลาเช้าโมง ๑ ขึ้นไปถ้ายรูปที่วัดอรุณราช-
 ศรัทธารามหลังที่จอกเรือ แล้วเดินขึ้นไปเขาหอ ระยะ ๘๗
 เส้น ตอนนอกเป็นป่าไผ่แล้วมีสะพานข้ามบึงต้น ๆ ไปขึ้นชายป่า
 แล้วกลับลงที่ลุ่ม เมื่อเวลาน้ำมาครึ่งก่อนท่วม แต่เวลานั้นเฉพาะ
 ถูกกราวน้ำลด หนทางยังเป็นโคลนเดินยาก จนถึงชานเขาจึง
 คอน ตามคำเล่ากันว่า เป็นเขาซึ่งนางพันธุรัตน์ ตาม มาพบ
 พระสังข์ มีมนตร์มหาจินดาเขียนอยู่ที่แผ่นศิลา แต่พอไปถึง
 เห็นฐานพระเจดีย์อยู่บนยอดมีคนยืน ๓ อยู่บนนั้นก็ สัน หวัง เหตุ
 คำว่าจารึกกับพระเจดีย์ไม่ใช่เวลาเดียวกัน ถ้าสร้างพระเจดีย์
 แล้วเป็นชั้นใหม่ ได้ความว่าถึงที่พระเจดีย์ก็ไม่มีการก่ออะไร
 หน้าเขามีลานกว้าง เพราะมีสัปบุรุษมาไหว้ประจำปี มีทางเกวียน
 เดินผ่านทางนั้นเข้าไปบ้านคอน ซึ่งเป็นนาดีข้าวตกมา ขึ้นไป
 แต่ลานหน้าเขาทางไม่ชัน ๒ ทบก็ถึงถ้ำพระนอน ในตรงหว่าง
 ทางที่ทบมีรูปปั้น เห็นจะเป็นปูนและม้ายศิลาเป็นรูปโพธิสัตว์
 ซึ่งเขาสมมติกันว่าเป็นรูปพระสังข์ ถ้ำพระนอนก็เป็นเพิงผาตัน
 กล้ายหน้าเทวคาเกาะสี่เกาะห้า (๑) พระนอนก็ไม่ใหญ่ไม่อัศจรรย์
 อะไร มีพระเล็ก ๆ ตั้งอยู่มาก มีทางอ้อมขึ้นไปข้างหลังถ้ำ

(๑) เกาะสี่เกาะห้า เป็นเกาะวังนกออยู่ในทะเลสาบแขวงเมือง

มีถ้าประทุนอีกถ้ำหนึ่ง ถ้ายายชีอีกถ้ำหนึ่ง ก็ไม่อัศจรรย์อะไร
 เหมือนกัน ชั่วแต่ถ้ำรูปเล่น กลับยังไม่ทัน ๔ โมง มาเก้อ
 เพราะแดดร้อน อาบน้ำแล้วลงเรือประทุนเหลือง ได้ออกเรือ ๕
 โมง ทำกับข้าวไปตามทาง พวกที่เคยทำครัวระจัดพลัดพราย
 กันไปหมด ไปคุมกันติดจวนถึงเวลากิน ชนกินได้ริมไม้ริมฝั่ง
 บ้านบางแก้ว วันนั้นได้หน่อไม้แทงมาใหม่จากที่เขาร้อยมาก
 แต่ที่ที่ชนนั้นจิตใจไม่สนุก เป็นบ้านเจ็กมียายแก่เป็นบ้าของเจ็ก
 ชาติภูมิเมืองนี้เดิมอยู่ใกล้หาดส้มเสียว ซึ่งเป็นเมืองบรรพต
 แล้วว่าคับแคบไป จึงขยายออกอยู่ที่นี้ เป็นเจ้าของที่ดินมาก
 เหตุด้วยได้หักร้างไว้แต่แผ่นดินยังไม่มีราคา ใครถางได้เพียง
 ใดก็เป็นเจ้าของอยู่เพียงนั้น มาบัดนี้ต้องซื้อมีราคาทั้งนั้น แจ้ง
 ว่าตอนข้างหลังฝ้ายตะวันตกมีที่ลุ่ม เวลาหน้าน้ำจนถึงควายต้อง
 วายน้ำ ลุ่มไปจนจดป่า ข้างฝั่งตะวันออกที่แลเห็นเป็นเพืออยู่
 ริมตลิ่งเป็นที่มิเจ้าของทั้งนั้น เขาทั้งหลายไว้ให้กันพัง เมื่อ
 เข้าไปฟันเพือหยวนนั้นเป็นที่เตียนตลอด เว้นไว้แต่เป็นป่ายัง
 ยางนั้นมักตกถึงชายตลิ่ง แต่ก็มีเจ้าของทุกต้น ได้ความจาก
 พระศรีสิทธิกรรรม นายอำเภอบรรพตว่า ตั้งแต่เลียบ่อน พวก
 ที่หากินในการบ่อนสาขนั้นมาตามลำน้ำที่เมืองบรรพตมีมาก ที่
 หาดส้มเสียวพวกค้าขายมากขึ้น จนต้องถึงทำโรงตลาดเพิ่มเติม

หลายสิบห้อง ที่จับการเพาะปลูกแล้วก็มี นี่เป็นข่าวที่ได้ยินใหม่
 ในผลของการที่เลิกบ่อนเบี้ย ออกจากบ้านบางแก้วน้อยหนึ่งก็
 ทันกระบวน ไต่เวาะขึ้นเรือสุวรรณวิกิ เพราะออกจะเหนื่อยๆ
 หมายจะขึ้นไปเอน แต่มาารู้สึกว่า เรือเก่งกระดานร้อนกว่าเรือ
 ประทุนเป็นอันมาก เอนไม่ใคร่จะลง เวลาบ่าย ๔ โมงเวาะ
 จอดถ่ายรูปที่หาด แล้วเลยลงเรือชะล่าประพาสเที่ยวต่อไป เวาะ
 บ้านข้างฝั่งตะวันออกถูกบ้านตาแสนปม เป็นปมไปทั่วทั้งตัว แต่
 ไม่มีอะไร แดกเผาจิงไต้ลงเรือต่อมาจนเวลาจวนย่ำค่ำ ขึ้นที่
 หาดบ้านแสนคอ เดินข้ามไปวัดสว่างอารมณ์ ตำบลที่เรียกว่า
 แสนคอจนเป็นชื่อเมืองชาณ^๕ มีตอมามากจริง เรือได้โดนครั้ง
 หนึ่ง เพราะเหตุที่เป็นที่ตลิ่งพังมาก เดินตามถนนฝั่งตะวันตก
 เวาะเก็บอะไรต่ออะไรบ้าง มาจนถึงวัดซึ่งเป็นวัดสร้างใหม่เรียก
 ว่าวัดหัวเมือง ต่อแถวกันมาถึงที่ว่าการเมือง ซึ่งยังเป็นเรือน
 หลังคามุงแฝกอยู่ทั้งนั้น ที่จอดเรืออยู่เหนือที่ว่าการนิดหนึ่ง

อนึ่ง วันนั้นพระยาตากลงมาถึง พาเรือชะล่าประทุนลงมา
 อีกหลายสิบลำ

วันที่ ๑๙ วันนั้นตื่นสายไป แล้วพระวิเชียรพาคณมแดง
 มาให้ดู อันลักษณะมแดงนั้น เป็นมม้าแดงอย่างอ่อนหรือ
 เหลืองอย่างแก่ มที่แดงนี้มาข้างพันธุ์พ่อ ถ้าผู้หญิงไปได้ผิว

ผมคำ ลูกออกมาที่ผมคำไปท้าย ผมแกลงนั้นเปลี่ยน ๓ อย่าง
 แรกแกลงกร่นอายุมากเข้าก็ดำหม่นลง แก่ก็เลยขาวที่เดียว บอก
 พิชพันธุ์ว่าทราบทั่วมาแต่เวียงจันทน์ แต่มาก่อนนอนเป็นขบถ
 จะได้ตั้งอยู่ช้านานเท่าไรไม่ทราบ พุทเป็นไทย ประพฤทติอาการ
 กิริยาก็เป็นไทย เฉพาะมีมากอยู่ที่เมืองชาลุม ที่กำแพงเพชรนี้มี
 แต่กระแสนกระสาย ออกเรือเวลา ๓ โมงตรง เกือบ ๕ โมงจึง
 ได้ขึ้นเรือเหลือง ทำกับข้าว แวะเข้าจอดที่ที่ประทับร้อนเพราะ
 ระยะสั้นแต่จอดไปไม่สนุกจึงได้ไปจอดหัวหาดแม่ลาด ซึ่งมีต้นไม้
 ร่ม กินข้าวและถ่ายรูปเล่นในที่นั้นแล้วเดินทางต่อมา หมายว่า
 จะข้ามระยะไปนอนกลองชลุง แต่เห็นเวลาเย็น ที่พลับพลา
 ตำบลบางแขมนั้นทำดี ตั้งอยู่ที่หาดและพลับพลาหันหน้าต้องลม
 จึงได้หยุด พอเวลาบ่าย ๔ โมงตรงอาบน้ำ แล้วมีพวกชาวบ้าน
 ลงมาหาเล่าถึงเรื่องไปทัพเงี้ยว เวลาเย็นขึ้นไปเที่ยวบนบ้าน
 และที่ไร่ ระยะทางเวลาอันนี้ สองฝั่งน้ำระยะบ้านท่าลงมีป่า
 ก้นมาก แลดูเหมือนจะไม่จับฝั่งตะวันตกกั้นตอนล่าง ๆ มี
 ตะวันตกบ้างตะวันออกบ้างเช่นบ้านบางแขมนี่ก็เป็นบ้านหมู่ใหญ่
 อยู่ฝั่งตะวันออก ราษฎรอยู่ข้างจะซัดลาดกว่าตอนข้างล่าง ไม่
 ใครรู้อะไร สังเกตตามเรื่องราวที่ยื่น เป็นขอไม่ให้ต้องทำอะไร
 ไม่ให้ต้องเสียอะไรมาก

วันที่ ๒๐ ออกเรือเกือบ ๓ โมงเช้า ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือ
 เหลือง ทำกับข้าวมาจนถึงที่ประทับร้อน ไม่แฉะ เลยขึ้นมา
 ข้างเหนือแฉะฝั่งตะวันออก ตลิ่งชันและสูงมาก แทะตันไม่งาม
 ป็นขึ้นไปกินข้าวบนบกสำหรับถ่ายรูป แล้วลงเรือมาถึงวัง
 นางรำเป็นที่แรมบ่าย ๓ โมงเท่านั้น กรันจะเลยไปอีกระยะ
 ก็ห่าง จึงลงเรือเล็กไปถ่ายรูปฝั่งน้ำข้างตะวันออก แล้วข้ามมา
 ตะวันตก หมายจะเข้าไปถ่ายในป่า ท่วงทีจะเป็นทุ่งเลยไม่ได้
 ไปถ่าย กลับบ่าย ๔ โมง พลัปลาทองฝั่งตะวันออก ที่นี้เป็น
 หมู่บ้านคนบ้านหนึ่ง ซึ่งอยู่ในระยะทางตั้งแต่พลัปลามาถึงที่นี่
 เกือบจะว่าไม่มีบ้านคนก็ได้ เป็นป่าไปทั้งนั้น ไม่สักกัมี

วันที่ ๒๑ ออกเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือ
 เหลือง ชายยุคเจ็บ เจอะชายบริพัตรจับขึ้นเรือมาทำธุระ ถึง
 ปีกผักกูดที่ประทับร้อน ไม่ได้หยุดเพราะกับข้าวยังไม่แล้ว ระยะเวลา
 สั้นจึงเลยไปถึงเกาะธำรง ซึ่งจัดไว้เป็นที่แรมก็เพียงเที่ยง เห็น
 ควันจะเย็นทางใต้ หยุดกินข้าวแล้วออกเรือต่อมา หยุดที่พัก
 ร้อนบ้านขึ้นหลักถึงบ่าย ๔ โมงครึ่งพอฝนตก ที่พักอาศัยไม่ได้
 ต้องมุ่งหลังคา เลยอดกันอยู่ในเรือ เลี้ยงขนนกกันอีกครึ่งหนึ่ง
 จนกระบวนเรือใหญ่มาถึงเวลาย่ำค่ำ ทายดีกว่าพระยาอมรินทร์

คงกลัวพายุ แต่ที่จริงเรือหลวงไม่ได้ถูกพายุเลยด้วยบังตลิ่ง
เรือโมเตอร์ที่มาถึงก่อนบอกว่าพลับพลาจะพังเสียให้ได้ ทางที่
มาวันนั้นตั้งแต่พลับพลาวังนางร้างมาฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือน มากมี
เรือจอดมาก มีหีบเสียงเล่นด้วย เพราะเป็นท่าสินค้ามาแต่ตอน
ก่อนนั้นมากมีเรือนราย ๆ แต่ฝั่งตะวันออกเป็นป่า จนถึงบ้านโคน
ซึ่งเดากันว่าจะเป็นเมืองเทพนคร แต่ไม่มีหลักฐานอันใด(๑)บ้าน
เรือนก็มีวัดใหญ่เสนาหังสมากเกินปกติอยู่ฝั่งตะวันออก มาจนถึง
บ้านท่าซี้เหล็กอยู่ฝั่งตะวันตก พลับพลาฝั่งตะวันออก เมื่อ
คืนนั้นฝนตกเกือบตลอดรุ่ง วันนั้นก็โปรยปรายเล็ก ๆ น้อย ๆ ไป
มีเวลาแค่น้อย ๆ จึงต้องกินข้าวที่พลับพลาประทับร้อน ตั้งแต่
บ่าย ๔ โมงเศษ ฝนก็ตกมาจนเวลานี้ ๒ ห่อเกือบครึ่ง ที่ก็จะ
ตลอดรุ่ง ที่พักอยู่ข้างจะกันดาร เหตุด้วยเอาร้อนเป็นแรม

วันที่ ๒๒ เมื่อคืนนั้นฝนตกพรำเรื่อยไปยังรุ่ง แรกนอน
ไม่รู้สึกว่าจะเย็น ต่อหลับไปตื่นขึ้นจึงรู้สึกเย็นเยือกไปทั้งตัว
ท้องก็แข็งขลุกขลิกอยู่เป็นนาน จนเอาสากหลายชิ้นอุดหมดจึง
นอนหลับ คืน ๒ โมงครึ่ง ออกเรือจวน ๓ โมง มาจากท่า

---

(๑) เมืองเก่าที่บ้านโคน มีอยู่ห่างตลิ่งเข้าไปกว่า ๑๐ เส้น
ค้นพบภายหลังเสด็จคราวนั้น เห็นว่าจะตรงกับเมืองคณฑี ที่เรียกใน
จารึกครั้งสุโขทัย

ขี้เหล็กเดียวเดียวก็ถึงวังพระธาตุ อยู่ฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือน
รายตลอดคันมา แต่อยู่ปากตะวันตก ปากตะวันออกเป็นป่า
ทึบแต่พื้นคลองขลุขันมามีต้นสักชุม แต่เป็นไม้เล็ก ๆ ซึ่งเป็น
เวลาหวงห้าม เดินเร็ววันนี้รู้สึกว้าวไปในกลางป่าสูง ไต่ขึ้น
เสียงนกร้องต่าง ๆ อย่างชมดงเพรียกมาตลอดทาง ตำบลที่
เรียกชื่อคลอง เช่นคลองขลุหรือแม่อะไรต่ออะไร ไข่ว่าเราจะ
แลเห็นในเวลาขึ้น ปากคลองแห่งนี้ในหาค ได้พยายามจะไปดู
คลองขลุก็เข้าไปไม่ถึงด้วยหาคว้าง คลองขลุนี้เป็นปลายน้ำ
อันหนึ่ง วันนี้แลเห็นเขาประดักซึ่งบันไดขึ้นเป็นแถว ที่วัง
พระธาตุนี้เป็นชื่อของชาวเรือถึง วังไม่ได้แปลว่าบ้าน แปลว่า
หัวน้ำ พระธาตุนี้ก็คือพระธาตุซึ่งตั้งอยู่ตรงวันนี้ จอด
เรือที่ที่พักร่อนเหนือวังพระธาตุนี้คนหนึ่ง พระธาตุนี้มีฐานแท่น
ชั้น ๓ ชั้น แล้วถึงชั้นกุหาบนเป็นรูปกลม ซึ่งกรมหลวงนริศ
เรียกว่าทะนาน ถัดขึ้นไปถึงบัลลังก์ปล้องโฉน ๗ ปล้องปลี
แล้วบัลลังก์ ไม่ผิดกันกับพระเจดีย์เมืองฝางที่เห็น ซึ่งแท้เป็น
พระเจดีย์มอญเสีย เขาว่าสุโขทัยสวรรค์โลกเป็นรูปนี้ทั้งนั้น
เป็นรูปพระเจดีย์ของแผ่นดินฝ่ายเหนือ เห็นจะไม่แปลกกันมาก
องค์พระเจดีย์ชำรุดพังลงมาเสียซีกหนึ่ง มีรากระเบียงรอบ
วิหาร ๔ ทิศ วิหารใหญ่ที่บูชาอยู่ทิศใต้ พระอุโบสถซึ่งมีสีมา

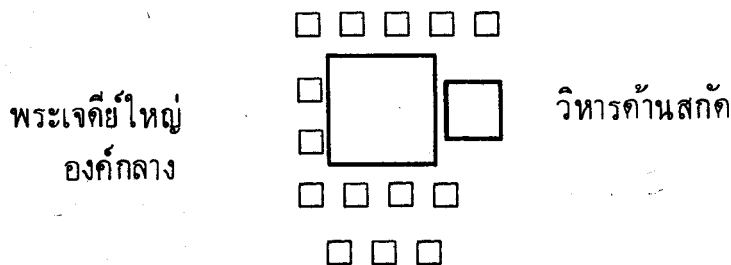

เป็นสำคัญ อยู่ทิศตะวันออกเยื้องไม่ตรงกลาง เขาปลุกโรง
 หลังกามุงกระเบื้องในที่ใกล้พระเจดีย์ด้านตะวันออก มีพระ
 พุทธรูปท่งนั่งท่งยืนหลายองค์ พระพุทธรูปหน้าตาที่แปลกกว่า
 ที่เคยเห็น เป็นช่างได้ทำ ได้ถ้ายรูปที่เหล่านั้ไว้ เวลานั้นมีพระซึ่ง
 ขึ้นมาแต่เมืองนนท์ เป็นคนเคยรู้จักมาแต่ก่อน ขึ้นมาจำพรรษา
 อยู่ที่นั่น กิจจะปฏิสังขรณ์ปลุกกุฏิอยู่เยื้องหน้าพระธาตุ ห่างจาก
 ศาลามุงกระเบื้อง เดิมซึ่งอยู่ข้างริมน้ำไ้ลงไป(๑) เดินจากวัง
 พระธาตุไปตามลำน้ำข้างเหนือ ทาง ๒๖ เส้น ถึงคูด้านใต้ของ
 เมืองไตรทึงส์ กุณนั้นใหญ่กว้างราว ๑๕ ราว ลึกลงเสมอพื้น
 หาดแต่น้ำแห้ง ยื่นเข้าไปจนถึงเชิงเทิน หลังเมืองไปมีถนนข้าม
 เข้าเมืองอยู่กลางย่านด้านใต้ แต่ด้านเหนือไม่มีถนน มีแต่
 ลำคูมาบรรจบด้านใต้ กำหนดเชิงเทินยาวตามลำแม่น้ำ ๔๐
 เส้น ยื่นเข้าไปทางตะวันตกตะวันออก ๓๗ เส้น เห็นเป็นเมือง
 ใหญ่โตอยู่ พื้นแผ่นดินเป็นแลงไปทั่วทั้งนั้น ในท้องคุ้เป็น
 แลงเข้าไปในเมืองน้อยหนึ่งก็พบโคก เห็นจะเป็นวิหารเจดีย์
 หังตั้งอยู่เบื้องหลัง ถัดเข้าไปอีกน้อยหนึ่ง เรียกว่าเจดีย์ ๗
 ยอด จะเป็นด้วยผู้ที่มาตรวจตราค้นพบสามารถจะถางเข้าไปได้

---

(๑) ที่วัดวังพระธาตุ มีพระสงฆ์กิจจะไปอยู่หลายคราว ตั้งอยู่ไ้
 ไม่ช้า ทนความไข้ไม่ไหวก็ต้องเลิกไป

แต่ ๗ ยอด แต่ที่จริงคราวนี้เขาได้ถางดึกกว่าที่ได้ถางมาแต่ก่อน
จึงได้ไปพบว่ากว่า ๗ คือพระเจดีย์ใหญ่ขนาดพระมหาธาตุริมน้ำ
อยู่กลาง มีพระเจดีย์ราย ๓ ด้านวิหารด้านเหนือวางเลอะ ๆ
ทำนองนี้

นอกนั้นพระเจดีย์รายล้อม ๓ ด้าน ๑๔ องค์

ที่เขาคนถากถางเข้ามาให้ดูได้เพียงนั้น นอกนั้นยังเป็น
ป่าทึบอยู่มาก ไม่ใช้รอกอย่างกรุงเก่า เป็นป่าสูงไม้ใหญ่
ข้างล่างโปร่งทั้งในเมืองนอกเมือง เหตุด้วยทั้งร้างเป็นป่ามา
ช้านานกว่ากันมาก ข้อซึ่งจะโจษสงสัยว่าเป็นเมืองไตรตรึงส์
แน่หรือ เพราะมีข้อที่ปากันสงสัยว่า เจ้าแผ่นดินลงมาแต่
เชียงราย เวลานั้นเมืองกำแพงเพชรก็มีเจ้า เหตุไฉนจะข้าม
ลงไปสร้างเมืองไตรตรึงส์ขึ้นในที่ไกลห่างกันเพียง ๔๐๐ เส้น
ความที่เดาว่าเมืองกำแพงเพชรมีเจ้าอยู่ในเวลานั้น น่าจะเกา
จากบาญชีเมืองประเทศราชครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่ทอง ใน

ท้องเรื่องที่ว่า เจ้าเชียงรายยกลงมา ไม่ได้กล่าวว่าตีเมือง
 กำแพงเพชร ไปตั้งเมืองแปบเป็นเมืองไตรตรึงส์ทีเดียวจึงเกิด
 สงสัย ที่จริงคงจะได้เมืองกำแพงเพชรแล้ว แต่หากจะย้ายไป
 สร้างเมืองใหม่ให้เป็นเกียรติยศ หรือด้วยความขัดข้องประการ
 ใด เมืองกำแพงเพชรที่อยู่ฝั่งตะวันออกคงจะเกยวาทหรืออยู่
 ในอำนาจเมืองสวรรคโลก สุโขทัย พิษณุโลก จึงตั้งฝั่งทางที่
 เป็นแผ่นดินเดียวกัน ถ้าพวกเชียงรายจะมาไปตั้งฝั่งตะวันตก
 ก็จะได้ เพราะถูกต้องความในจดหมาย ว่าข้ามแม่น้ำโพไป
 ตั้งฝั่งตะวันตกเมืองกำแพงเพชร เห็นจะเป็นเมืองไตรตรึงส์แน่
 กลับเวลาเที่ยงลงเรือเหลืองมาถึงพลับพลาประทับร้อน ไม่แะ
 ค่ายจะนอนให้ได้อีก ๑ วัน ระยะเขากะ ๑๐ วัน เป็นอัน
 นอนได้ ๒ วัน คง ๘ วัน ฝนตกเป็นกราวๆ มาแะกินข้าว
 ที่บ้านไร่ เป็นบ้านนายเทียนอำแดงแจ่ม ท่วงที่บ้านเรือนสบาย
 พื้นบ้านเตียนหมดจด มีไม้ดอกไม้ผลหลายอย่าง ผิดกันกับ
 บ้านแถบนี้ เจ้าของบ้านก็ไม่ออกมาทักทายตามอย่างที่เคยแะ
 มา ออกจะหลบๆ ครึ่งเมื่อไปส่งสนทนาจนตัวเข้าและหาย
 กลัวด้วยเห็นเป็นคนแปลกหน้า ถ้าจะไม่มีอันตราย จึงได้
 ขยายว่าเป็นชาวเมืองนนท์ ขึ้นมาอยู่ได้ ๑๐ ปี หน้าตาเยบกาย
 รอบกล เป็นคนฉลาดรู้อะไรๆ มาก และลงหนังสือขอมท้าว

ทั้งตัว จึงลงเนื้อเห็นกันว่า ที่จะเป็นผู้ร้ายคนโตหลบซ่อนมาอยู่
ในที่นี้ ออกจากบ้านไร่มาถูกฝนอีกมาก ถึงกำแพงเพชรจอด
หน้าเมืองเก่าเกือบทุ่ม ๑ ที่นี้เขาทำพลับพลาขึ้นไปบนฝั่ง แอบ
ประจําจอตรีอีกหลัง ๑ วันนี้ได้ทั้งตาอันเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจ

วันที่ ๒๓ แทะเข้าฝนตกประปรายอยู่เสมอ ๓ โมงต้อง
ไปทั้งฝน ถ่ายรูปทั้งฝน ไปตามถนนบนฝั่งน้ำชั้นบนขึ้นไป
ข้างเหนือผ่านวัดเล็ก ๆ ทำด้วยแสง และที่ว่าการซึ่งยังทำไม่
แล้วเลี้ยวเข้าประตูน้ำอ้อยทิศตะวันตก หน้าประตูนี้เป็นทางลัด
ลงไปจากฝั่งจนถึงท้องคุ้งแล้วจึงขึ้นเมือง เมืองตั้งอยู่ในที่ดอน
น้ำไม่ท่วม เรียบไปตามทางริมกำแพง ซึ่งเขาว่าได้ตัดแล้วรอบ
เมืองนี้ ไม่ได้ทำเป็นเหลี่ยม โอนไปตามรูปแม่น้ำ ประมาณว่า
ก้นเหนือด้านใต้ ๕๐ เส้น ก้นสกัดทิศใต้ ๑๒ เส้น สกัซข้าง
เหนือ ๖ เส้นรูปสอบ ใช้พูนดินเป็นเชิงเทินคึกทั้งท้องคุ้งข้าง
นอกสูงมาก กำแพงก่อด้วยแสง ใบเสมาเป็นรูปเสมาหยักแต่
ใหญ่ ก่ออ้วนเหลืออยู่น้อย ตามประตูน่าจะเป็นป้อมทุกแห่ง แต่
ที่ได้เห็น ๓ ประตู คือประตูน้ำอ้อย ประตูบ้านโนน ประตูชั้น
ประตูหลังยังก่มีป้อมก่อด้วยแสง ปรางค์ป้อมนั้นเป็นดัดแล
อยู่ปากคุ้งข้างนอก ทรวางจะชักเข้ามาติดกำแพงอย่างเมือง
นครศรีธรรมราชหรืออินทโยทก็ไม่มีย่องรอย แต่เป็นเมืองอย่าง

มันคงดีกว่านครศรีธรรมราชและนครราชสีมา ที่สำคัญคงอยู่
ฝ่ายเหนือ ซึ่งเป็นที่ตั้งวัดใหญ่ที่ตกลงกันเรียกว่า วัดพระแก้ว
อยู่ข้างเหนือ วังอยู่ใต้ใกล้กัน วัดนั้นมีกำแพงแลงทั้งท่อนตั้งมี
ทับหลังสูงสัก ๒ ศอกเศษ ไม่ใช่สร้างคราวเดียว ไปเข้าทาง
ช่องกลาง ๆ ย่านของวัด สิ่งทีก่อสร้างภายในเป็นแลงเป็นพื้น
เห็นจะซ่อมแซมด้วยอิฐภายหลัง หย่อมคันเป็นฐานทักษิณอัน
เกียวยาว จะเป็นพระเจดีย์เหลี่ยมหรือพระปรางค์อยู่ท้าย กลาง
เป็นมณฑป ตอนข้างหน้าเป็นวิหารใหญ่ลักษณะเดียวกันกับ
วัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่า เห็นจะเอาอย่างไปจากนี้ เหมือน
กันกับหมู่พุทธปรางค์ (กรุงเทพฯ) เอาอย่างไปจากวัดพระศรี-
สรรเพชญ์ ต่อมา มีระยะกันถึงวิหารใหญ่ พระเจดีย์กลมล้อม
ฟ้างอยู่หลังวิหารอีกหน่อยหนึ่ง หย่อมนี้เห็นจะเป็นชั้นลังกา
แต่พระเจดีย์นั้นทำงามมาก ชั้นล่างเป็นซุ้มคูหารอบ มีสิงห์ยืน
ในคูหา ถัดขึ้นไปอีกชั้น ๑ เป็นคูหาไว้พระพุทธรูปขนาดเดียวกับ
พระโบโรบุโค ซึ่งเชิญมาไว้ในวัดพระแก้ว แต่กะเนียง
ไม่ได้ว่าจะเป็นท่าต่าง ๆ หรือไม่ ถัดขึ้นไปจึงถึงองค์พระเจดีย์
กว่าบัวหงายที่รับปากระ มังบัว หลังเบ้าสลับกัลบกกัน งาม
เข้าที่มาก บัลลังก์มีซุ้มยื่นออกมา ๔ ทิศ ไว้พระ ๔ ปาง
ไม่เห็นมีเสารับยก ซึ่งกรมหลวงนริศสงสัยว่าจะเป็นทวยถัก

ขึ้นไปปล้องโฉนตแยกคว้น ประมาณว่าจะสูงราว ๑๕ วา
 ก่อนนั้นไปเป็นวิหารโถงมีกำแพงแก้ว กำแพงก่อด้วยแลงแต่บัน
 ปูนเป็นรูปรามเกียรติ์ ทำให้เห็นได้ชัดว่า เครื่องแต่งตัวอย่าง
 โบราณนั้นไม่ได้หุงผ้าแน่แล้ว สวมกางเกง ๒ ชั้น ชั้นหนึ่ง
 ยาวหุ้มแข้ง ชั้นนอกเขินเพียงเข่า แล้วคาดผ้าปล่อยชายยาว
 ลงมาทั้งสองชาย จึงสวมเสื้ออย่างน้อยซึ่งมีชายเสื้อทับผ้าคาด
 แล้วสวมเสื้อแขนสั้นทับอีกชั้น ๑ ในระหว่างชายเสื้อกับเสื้อแขน
 สั้น คาดเข็มขัด แต่ห่มวจะเป็นอย่างไรพิจารณายังไม่เห็นชัด
 เพราะชำรุดมากเวลาไม่พอ ผู้หญิงก็ดูเหมือนจะนุ่งผ้า ๒ ผืน
 คล้ายเทวรูป แต่ยังไม่เห็นชัด ในวิหารโถงนี้มีพระนอนแล้วมี
 พระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่ฐานชุกชีรอบ ที่หน้ากระดาน
 และที่บัลลังก์พระเจดีย์เล็ก ๆ นี้ ทำเป็นซุ้มพระพุทธรูปเล็ก ๆ
 เรียงติดกันไปรอบ มีผู้ไปสร้างพระองค์ใหญ่นั่งอยู่ข้างหลัง
 พระนอนหน้าพระเจดีย์เดิมขึ้นอีก ๒ องค์ เห็นชัดว่าคงจะเดิม
 ภายหลัง เพราะเบียดเสียดกันมาก รูปพรรณก็เลวทราม วิหาร
 โถงนี้คล้ายกันกับที่ท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่าขึ้นอีก ใน
 ระหว่างพระเจดีย์และวิหารโถงนี้ มีมณฑปทั้งพระพุทธรูปใหญ่ ๆ
 อยู่ ๓ มณฑป แต่ไม่ใช่แนวเดียวกัน กลางถาลลงไปหน่อย
 หนึ่ง บางที่จะสร้างแทรกเดิมขึ้น พ้นจากหมู่วิหารโถงนี้เป็น

วิหารใหญ่อีกห่อหนึ่ง มีพระระเบียงล้อมรอบ พระหน้าตา
 ชนิดหนึ่งซึ่งรู้จักอยู่ และมีที่วัดเบญจมบพิตรหลายองค์นั้น เกิม
 ไม่ไ้กล่าวกันว่า เป็นพระเมืองกำแพง บัดนี้รู้จักกันแล้วว่า
 พระหน้าตาเช่นนี้เป็นพระเมืองกำแพง ถัดนั้นไปมีอีกห่อหนึ่ง
 มีกำแพงกันเขาเรียกต่างชื่อว่าเป็นวัดช้างเผือก แต่เห็นจะไม่ใช่
 เพราะมีถนนกัน ขำรุคทรุคโทรมมาก ไม่ได้ไปดูถึงที่ ส่วน
 ข้างด้านหน้าห่อต้นนั้นเขาก็เรียกเป็นวัดอื่นต่างหาก เพราะห้อย
 ออกไปมีวิหารใหญ่มีพระปรารค์ แต่ที่จริงเห็นจะเป็นวัดเดียว
 กันทั้งนั้น เจ้าแผ่นดินวงศ์หนึ่งหรือคนหนึ่งก็จะสร้างเติมๆ ออก
 ไปเป็นวัดยาวเลื้อยเหมือนอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี ที่
 จะมีพระเจดีย์และวิหารเล็ก ๆ รายข้าง ๆ อีกมาก แต่พังเสียหมด
 ชื่อวัดนี้ไม่ปรากฏ ถ้าเรียกตามลพบุรีก็เป็นวัดหน้าพระธาตุ ถ้า
 จะเรียกตามกรุงเก่าก็เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งยอมรับว่าจะ
 เรียกวัดพระแก้วก็ได้เนั้น เพราะเหตุที่มีในตำนานว่า พระแก้ว
 ใต้เคยมาอยู่เมืองนี้ ถ้าหากว่าได้มาอยู่คงจะไม่ได้อยู่วัดอื่น
 คงอยู่วัดนี้เป็นแน่ ออกจากวัดไปที่หลักเมือง ซึ่งอยู่มุมท้าย
 วัด อยู่ระหว่างวัดกับวัง แล้วไปที่วัง วังนี้มีแนวเชิงเทินดิน
 ท่า รอบไม่เห็นมีกำแพงเหลือเลยเห็นจะใช้ระเนียดไม้เช่นเมือง
 พม่าเขายังใช้อยู่ ยาว ๖ เส้น ไร่สามในกว้าง ๕ เส้นระหว่าง

ระเนียดชั้นนอกพอสมควร พอการพิทักษ์รักษาและบริษัทบริ-
 วารจะอยู่ชั้นใน ชุดครอบงจะมีระเนียดปากคู้ข้างในอีกชั้น ๑
 มีถนนเดินเข้า ๓ ด้านเว้นด้าน ๑ ตามฐานคล้าย ๆ สระแก้ว
 เมืองพิษณุโลก ในกลางวันมีสระใหญ่รูปรีสระหนึ่งไม่มีรอย
 ก่อสร้างเลย เห็นจะเป็นเรือนไม้ทั้งนั้น เขาปลูกพลับพลาและ
 ประรำที่ปักในที่นี้ มีราษฎรมาประชุมอยู่เป็นอันมาก ภรรยา
 ข้าราชการและ ผู้ดีในเมืองนี้ทำสำหรับมาเลี้ยง หลายสิบสำหรับหน้า
 พลับพลาทำเป็นรูปเต่า รูปข้างเผือกโผล่จากดินรูปเสือและรูปงู
 อยู่ที่ดินไม้ริมพลับพลา เป็นความกตัญญูอำเภอบ้านพราน-
 กระจ่ายทำ ไต่กินของเลี้ยง และถ่ายรูปคนงามเมืองกำแพง-
 เพชร(๑) ซึ่งได้สั่งให้เลือกหาไว้ก่อน เขาคัดเอาแต่ลูก
 ผู้ดี ความจริงราษฎรที่มานั่งอยู่ทั้งหมื่นหน้าตาดีกว่าก็มี ผู้หญิง
 เมืองนั้นนับว่ารูปพรรณสัณฐานดีกว่าเมืองอื่นในข้างเหนือ คน
 งามทั้ง ๔ ที่จะมาถ่ายรูปนั้นเขาให้ถือกระเช้าหมากกอยแจกเลี้ยง
 ถือหวีกับตรหลวงพิพิธธัย อายุ ๑๖ ปี คนนี้รู้จักนั่งโปสตั
 ถ่ายรูป จึงได้ถ่ายรูปเฉพาะคนเดียว ยังอีก ๓ คนนั้นชื่อ

(๑) เมื่อเล่นถ่ายรูปกันคราวนั้น ถ่ายทั้งแผนที่และผู้คนไปด้วย
 ถึงเมืองไหนจึงหาคนงามในเมืองนั้นถ่าย ใครได้รับเลือกทรงถ่ายรูป
 ก่อนมาก็มีผู้พอใจขอส่งด้วยเหตุนี้

ประกอบ ลูกหลวงพิพิธภักย์เหมือนกัน อายุ ๑๗ ปี รัวลูก
พระพล อายุ ๑๗ พิงลูกพระยารามณรงค์ อายุ ๑๖ อาหาร
ที่เลี้ยงเป็นกับข้าวอย่างเก่า ๆ พอกินได้ดีกว่าบ้านนอกแท้ กลับ
ออกจากวังแวะถ่ายรูปที่วัดอีกหน่อยหนึ่ง แล้วจึงไปเทวสถาน
เขาเรียกว่าพระอิศวร แต่ที่แท้เห็นจะเป็นสถานเดียวรวมกัน
ลักษณะศาลพระกาฬเมืองลพบุรี ก็คงจะเป็นปรารักษ์ แล้วมี
เทวสถานต่อข้างหน้าอยู่ในฐานชุกชีอันเดียวกัน ที่นี้ซึ่งคน

เยอรมันได้มาถ่ายรูปพระอิศวรที่อยู่ (พระที่นั่ง) พุทไธสวรรย์
เกี่ยวพันไปตามกลับมาได้ ยังคงเหลืออยู่บัดนี้ แต่พระอุมาแล
พระนารายณ์ซึ่งเอาศิระะไปเสียแล้ว และเทวรูปเล็กน้อย ฝีมือ
ดีทันกันกับพระอิศวรองค์ใหญ่นั้น ได้เห็นบ่อกรุ ๒ บ่อแต่ต้น
ตันไปเสียแล้ว ที่เขาวังยังคียูก็มี บ่อกรุรายทั่วไปในเมือง
มีวัดอื่นที่ย่อม ๆ ลงไปอีก กลับบ่าย ๓ โมงเวลาเย็น พายุจัด
ฝนตกไม่สู้มาก ได้ข่าวว่ารูปที่ส่งไปล้างบางออกได้ส่วน ๑
เสีย ๒ ส่วน เห็นจะเป็นด้วยน้ำยาไม่ถูกกันหรือจะชื้นจะร่ว
ประการใด นึกเสียตาย เมื่อไรจะได้มาถ่ายรูปเมืองกำแพงเพชร
อีก จึงได้จัดการโอนเอาห้องอาบนํ้าเป็นห้องล้างรูป ทนล้าง
เอาในวันนี้ประดักประเดิดมาก ๒ ยามเศษจึงได้หมด ได้รับ
หนังสือบางกอกเช้าเข้ามาด้วย

วันที่ ๒๔ วันนั้นขึ้นเดินบกไปโดยทางเดิม จนถึงถนนเลี้ยว
 ประตูน้าอ้อย ไม่เลี้ยวตรงไปตามทางข้างทิศตะวันตกแต่โอน
 เหนือ พบวัดใหญ่บ้างเล็กบ้างอย่างก่อด้วยกำแพง ๒—๓ วัด
 แล้วเลี้ยวเข้าประตูคั่นซึ่งออกไปคูเมื่อนั้น เดินเลียบตามใน
 กำแพงต่อไป จนถึงทางที่เคยเลี้ยวเข้าวัดที่เรียกไว้ว่าวัดพระแก้ว
 เมื่อนั้นนั้นเป็นสุดทางที่ได้ไปแล้ว จึงเดินเลียบกำแพงนั้นต่อ
 ไปอีก ยังเป็นทิศตะวันตกอยู่นั้นเองมีบ่อม ๆ หนึ่งไม่มีชื่อ เป็น
 บ่อม ๓ เหลี่ยมเหมือนกับบ่อมอื่น ๆ ฝีมือวิเศษนทร ใกล้เคียง
 นั้นมีประตูอีกประตูหนึ่ง เรียกว่าประตูเจ้าอินเจ้าจัน ในระยะ
 แท่น ไปมีกำแพงย้งที่ค้อยู่หลายตอน เป็นอันได้รูปร่างก่อแลง
 เสริมขึ้นเป็นเชิงเทิน หลังเนินดินสูงประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก
 แล้วจึงตั้งฐานเสมาเจาะช่องบันไ้เสมา เสมานั้นคล้ายอย่างอิน-
 เดียเสมาปลายแต่ไม่หยักเม็ด บ่อมมุมตะวันตกต่อกับเหนือหมาย
 ว่าจะแปลกก็ไม่แปลกอันใดเท่ากัน ถัดไปจึงถึงประตูเขาเรียก
 ชื่อว่าประตูหัวเมือง ประตูนี้มีกฏราชกุมารคะเนว่าจะเป็นประตู
 ชัย แต่เห็นจะไม่ถูก ไม่ใช่ตรงข้างเหนือแท้ ที่คะเนนั้นคะเน
 โดยเหตุมีหอรบ ๒ ข้างประตู เมื่อถึงด้านตะวันออกเริ่มต้นเป็น
 ประตูผิออก ซึ่งยังมีกำแพงอยู่ดีกว่าประตูอื่น ๆ ถัดไปถึงบ่อม
 ซึ่งพระวิเชียรให้ชื่อไว้ว่าบ่อมเพชร เพราะเป็นด้านเหนือเขาถือ

ว่าเป็นบ่อมสำคัญ ขึ้นไปก็ไม่เห็นแปลกอะไรเป็นบ่อม ๓ เหลี่ยม
 ชุดเดียวกันกับบ่อมทั้งปวงนั้น ต่อไปอีกจนถึงประตูเขาเรียกไว้
 ว่าสะพานโคม ซึ่งน่าจะเรียกว่าประตูชัย เพราะเป็นทางไป
 และมากับเมืองสุโขทัย ประตูนั้นก็ใหญ่ลักษณะประตู
 เพนียดลพบุรี ลงไปสักจึงถึงถนนข้ามกุ ปลายถนนข้ามกุเป็น
 ที่ลุ่มลึกใหญ่ มีเกาะอยู่กลางซึ่งเขายังไม่ได้แปลว่าอะไรนั้น แล
 เห็นได้ถนัดว่า เป็นบ่อมประจำประตูอย่างประตูคันแต่ใหญ่กว่า
 เมื่อไปพ้นบ่อมนี้จึงขึ้นถนน ชุดดินเป็นร่อง ๒ ข้างขึ้นพูนเป็น
 ถนนสูง กว้างประมาณ ๘ วาตรงลี้ว เรียกว่าถนนพระร่วง
 ถนนพระร่วงชนิดนี้มีในระหว่างสุโขทัยกับสวรรคโลก เหมือน
 ถนนสายนี้ ถนนสายนี้ไปสุโขทัยแต่ขาดเป็นหัวงเป็นตอน เชื่อ
 แน่ได้ว่าเป็นถนนพระร่วงจริง เมื่อไปได้ประมาณสัก ๒๐ เส้นเศษ
 ย้ายลงเดินจากถนนไปข้างซ้ายมือ ที่นั่นคูดเป็นที่ลุ่มต่ำลงไปจน
 ถึงเป็นน้ำเป็นโคลน แล้วจึงไปขึ้นดินสูง ที่สูงนั้นพื้นเป็นแลง
 ทั้งสิ้น ที่เป็นแลงแลเห็นเป็นแท่ง ๆ ก็มี ที่ป็นเป็นทรายแดงไป
 ก็มี พอขึ้นที่สูงนั้นหน่อยหนึ่งก็ถึงวัดเป็นวัดใหญ่ ๆ แต่ไม่มีชื่อ
 ๕ ๕ ๕ ด้วยเป็นวัดทั้งอยู่ในป่าเสียแล้ว วัดเหล่านี้ใช้แสงแผ่น
 ยาว ๆ ทั้ง ๒ คอกเศษ หน้ากว้างกับเศษหรือคอก ๑ หน้า ๕ นิ้ว
 ๖ นิ้ว ทั้งเรียงกันเป็นระเนียดมีกรอบแสงเหลี่ยมลอมุมทับหลัง

เหมือนกันทุก ๆ วัด แต่วัดที่เขาให้ชื่อไว้ว่ากำแพงงามเป็นเรียบ
 ร้อยดีกว่าทุกแห่ง ที่จะทำภายหลังวัดอื่น การช่างในจึงไม่มี
 สลักสำคัญอันใดเห็นจะไม่แล้ว วัดคันทางที่ไปถึงไม่มีชื่อ ถัด
 ไปจึงถึงวัดพระนอนซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กัน วัดเหล่านี้มักจะมีวิหาร
 หรืออุโบสถใหญ่อยู่ข้างหน้ามีทักษิณล่างชั้นหนึ่งแล้วจึงถึงฐาน
 บัฏร์ ลักษณะวัดสุทัศน์ วิหารเหล่านี้ไม่เกิน ๕ ห้อง แต่คงมี
 มุขเด็จด้านหน้าอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี พนักเป็นช่อง
 ลูกฟักเสาเป็นแปดเหลี่ยม ตักแลงเป็น ๘ เหลี่ยมทีเดียว ด้าน
 หลัง มีมุขตั้งทักษิณ ชั้นล่างจดผนังและเสาช้างแลง อย่างเดียว ไม่
 มีอิฐปูน ใช้พื้นโบสถ์พื้นวิหารสูง ไม่ต่ำเหมือนกรุงเก่า เหตุ
 ที่เขารวยแลง แต่หลังจากจะหาตัวอย่างให้เห็นว่าเป็นอย่างไรไม่
 มีสักหลังเดียว ถัดโบสถ์หรือวิหารนี้ไป จึงมีก้อนกลางต่าง ๆ
 กัน ชั้นหลังก็ยกไปต่าง ๆ กัน บางที่มีแค่ ๒ ชั้น

จะว่าด้วยวัดพระนอนนี้ วิหารหน้าใหญ่มาก แต่โถรม
 ไม่มีอะไรโอศจรย์ ในทักษิณชั้นล่างตั้งสิงห์เบือน เห็นจะมากคู่
 แต่เดี๋ยวนี้เหลือ ๒ ตัว ชั้นกลางเป็นวิหาร ๕ ห้อง กันไว้
 ข้างหน้า ๒ ห้อง ข้างหลัง ๒ ห้อง เหมือนวิหารพระศาสดาวัค
 บวรนิเวศและวิหารพระอัฐารศวัดสระเกศแต่ใหญ่มาก เสาใช้
 แลงท่อนเดียวเป็นเสา ๔ เหลี่ยมสูงใหญ่ ห้องข้างหน้ามีพระนอน

การจำเป็นที่ ยืนยัน รับรองว่าวัด ในเมืองจะเป็นวัดพระแก้วไม่
ไ้เลย ถ้าพระแก้วไ้อยู่ในเมืองนี้คงจะอยู่วัดนี้ ไ้จะแต่เฉพาะ
ว่าวัดใหญ่เกียวกัวยกาลเวลาเสียไ้ย เป็นอันลงสันนิษฐาน
ไ้ในเรื่องเมืองกำแพงเพชรนี้ดังที่ไ้จะว่าต่อไป

เมืองกำแพงเพชร นี้เดิมตั้งอยู่ห่างฝั่งน้ำ ทุกวันนี้ ประมาณ
๑๐๐ เส้น น่าจะมีลำน้ำมาที่ชายเนินแลง ซึ่งไ้กล่าวไว้ว่าเป็น
ที่ลุ่มน้ำ หรือที่อื่นตลอดจนถึงเวลาพระร่วงเป็นใหญ่ในเมือง
สุวรรณโลก เป็นเวลาร่วมกันกับมังรายลงมาจากเชียงราย ทั้ง
เชียงใหม่เป็นเมืองหลวง พวกเจ้านายในเมืองสุวรรณโลกแล้ว
ว่าสุวรรณโลกล่อแหลมนัก จึงคิดอ่านตั้งสุโขทัยเป็นเมืองหลวง
ขึ้นอีกเมืองหนึ่ง สุวรรณโลกไ้ลูกเธอไปอยู่เป็นทัพหน้า ช้าง
ฝ่ายแม่น้ำน้อยนี้ จะเป็นไ้้วยแม่น้ำเปลี่ยนไปก็ตาม หรือเมือง
เดิมตั้งอยู่ห่างน้ำก็ตาม พระร่วงหรือวงศ์พระร่วงเห็นว่าควร
จะเลื่อนเมืองลงมาตั้งริมน้ำให้ชุ่มแม่น้ำนี้ จึงมาสร้างกำแพงขึ้น
ใหม่ให้ชื่อเมืองกำแพงเพชร ทำทางหลวงเดินขึ้นไปสุวรรณโลก
สายหนึ่ง มากำแพงเพชรสายหนึ่ง เพื่อจะให้เดินทัพช่วยกัน
ไ้สะดวก เมืองเหนือคงเป็น ๓ พระนคร ทางเดินในระหว่าง
กำแพงเพชรไปสุโขทัยนอน ๒ คืน ไ้้วยเหตุฉะนั้นเจ้าผู้ครอง
เมืองกำแพงเพชรจึงย้ายเข้ามาอยู่ในกำแพง ไ้สร้างวัดใหญ่

ชั้นแต่วัดเดียว เมื่อองค์อื่นจะสร้างก็สร้างเติมต่อๆ ไป จึงไม่มีวัดใหญ่ในกำแพงเมือง วัดในกำแพงต้นทางที่มีพระเจดีย์ซึ่งมกุฎราชกุมารสมมติให้เป็นวัดมหาธาตุ ถ้าจะเทียบกับวัดข้างนอกเมืองเล็กนักเป็นไม่ได้ วัดพระแก้วนั้นเล่าพระแก้วก็อยู่ไม่ได้ ด้วยเหตุที่พระแก้วจะตกมาอยู่กำแพงเพชรคงจะมาก่อนสร้างกำแพงเมืองกำแพงเพชรทุกวันนี้ ด้วยถ้ามาอยู่ภายหลัง คงจะไม่อยู่เมืองกำแพงเพชรต้องไปอยู่สุโขทัย เมืองชั้นกำแพงเพชรไม่เกิน ๖๐๐ ปี แต่เมืองโบราณภายในนี้ไม่ภายหลังพระร่วง ถ้าหากว่าได้ค้นคว้ากันจริงๆ คงจะพบลำนน้ำขึ้นพบเชิงเนินเมืองเก่า เกือบจะพวกที่ค้นหลงว่าเมืองเก่านี้เป็นวัดนอกเมืองจึงมาวัดลำแต่ในกำแพง ถ้าเป็นนอกเมืองแล้วจะไปสร้างวัดออกเติมไปเช่นนั้นที่ไหนได้ ถ้าจับบทหันไปค้นนอกเมือง ซึ่งเป็นเมืองโบราณนี้คงจะได้อะไรอีกมาก วันนี้อยู่ข้างจะสนุก แต่เวลาไม่พอ เลยหยุดแต่ชั่วกินข้าวที่ปากสระวัดมหาธาตุคู่เดียว ยังกลับมาถึงเกือบบ่าย ๕ โมง

วันนี้กำลังรูป และมีละครของมารดาหลวงพิพิธภักย์เล่นเรื่องไชยเชษฐ กรมตำรวจเชื่อว่าเก่าแท้ ไม่มีโชคขึ้นมาถึง ที่แท้โชคเสียปั่นปั่นเย็นมาก คือนายโรงแต่งตัวเป็นละคร

แต่เสื้อผ้าขาวไม่ปัก ตะพายแพรอย่างเจ้าพระยามหินทร อัครลัคนอกใหญ่ลอยเลื่อม ดอกละ ๓ อัน นายโรงนี้แก่มากแก้มลึกเหมือนช้อนหอย นางใส่เสื้อแพรหรือเสื้อขาวห่มแพรสไบเฉียงสวมนวมและ تابนุ่งผ้าไหมเลี่ยน นางแมวนั้นแต่งหูคือใส่เสื้อผู้หญิงอย่างใหม่เกี่ยวขอข้างหลัง มีความเสียใจที่คับไปหน่อยหนึ่ง ทั้งแต่บัดนั้นเอาจมมาจนกันเกี่ยวขอไม่ได้ต้องง่าอยู่เฉย ๆ และการที่สวมนั้นก็พลากพลึงเอียงอยู่ข้างหนึ่งค้วย วิเศษชั้นที่ห่มสารคาคเอาจมแพรอีกชั้นหนึ่ง สวมกะบังหน้า นารายณ์ธิเบศรสวมเสื้ออย่างใหม่แขนพองสะพายแพร ท้าวสิงหพสวมเสื้อขาวสะพายแพร หน้าโขนเป็นหน้าเขียวสวมชฎาคอกลำโพง ลูกคู่ชั้นไม่กี่คนแต่อายุตั้งแต่ ๗๐ ลงมาหา ๑๕ ปี ร้องเป็นทำนองละครใน เห็นจะเป็นค้วยเล่นพระราชนิพนธ์ หมายถึงละครในคงต้องร้องละครในทั้งสิ้น ตามเจ้าของคว่าหางานกันกลางวันครึ่งวันกลางคืนครึ่งคืนเป็นเงิน ๔๐ ได้เล่นอยู่ทุกปีมิใช่เล่นอยู่เสมอ แต่ยังเล่นเป็นละครไม่ใช่เิก

วันที่ ๒๕ วันนั้นคืนสายเพราะวานนี้อยู่ข้างจะฟกซ้ำ ๔ โมงจึงได้ลงเรือเหลืองข้ามฟากไปฝั่งตะวันตก ยังไม่ขึ้นที่วัดพระธาตุ เลยไปคลองสวนหมากต้องขึ้นไปไกลอยู่หน่อย ในคลองนั้นน้ำไหลเชี่ยวแต่น้ำใสเพราะเป็นลำห้วย มีคลองแยกข้างขวามือ

แทะตันทางที่จะเข้าไปเรียกว่าแม่พล้อ ถ้าไปตามลำคลอง ๓ วัน
 จึงถึงป่าไม้ แต่มีหลักตอมาก เขาขึ้นเดินไปทางวันเดียวถึง ป่า
 ไม้นี้พะโย้กะเหรี่ยงในบังคับอังกฤษเป็นคนทำ เมียเป็นไทย
 ชื่ออำแดงทองย้อย เป็นบุตรผู้ใหญ่บ้านวันและอำแดงไทย ทั้ง
 บ้านเรือนอยู่ติดกันในที่นั้น ไปขึ้นถ้ำรูปที่หน้าบ้าน ๒ บ้านนี้
 แล้วจึงกลับออกมาจอกินกลางวันที่หาดกลางน้ำ กลองสวน
 หมากันตามลัทธิเก่าตือกันว่าเป็นที่ร้ายนัก จะขึ้นล่องท้องเมิน
 หนาไปเสียข้างฝั่งตะวันออก เพียงแต่แลดูก็จับใจ ความจริง
 นั้นเป็นที่มีไข่มุกจริง เพราะเป็นน้ำลงมาแต่ห้วยในป่าไม้ แต่
 เงินไม่เป็นเครื่องห้ามกันให้ผู้ใดกลัวความตายได้ แสงพอ
 กะเหรี่ยงซึ่งเรียกว่าพญาตะก่าพะโย้มาทำป่าไม้ ราษฎรซึ่งอยู่
 ฟากตะวันออกก็พลอยข้ามไปหาถิ่นมีบ้านเรือนคนมากขึ้น ความ
 กลัวเกรงก็เสื่อมไป กินข้าวแล้วล่องลงมาขึ้นที่วัดพระธาตุ ซึ่ง
 แต่เดิมเป็นพระเจดีย์อย่างเดียวกับที่วังพระธาตุใหญ่องค์ ๑ ย่อม
 ๒ องค์ พญาตะก่าสร้างรวม ๓ องค์เป็นองค์เดียว แปลงรูปเป็น
 พระเจดีย์มอญ แต่ยังไม่แล้วเสร็จพญาตะก่าตาย พะโย้จึงได้
 มาปฏิสังขรณ์ต่อ ไต่ยกฉัตรยอดซึ่งทำมาแต่เมืองมรแห่งหนึ่ง
 แล้ว แต่ฐานชุกชียังดีอยู่ไม่รอบ พระเจดีย์นั้นทาสีเหลือง

มีลายปูนขาว แลดูในแม่น้ำงามดี มีพระครูอยู่ในวัดเป็นเจ้า
 คณะรองรูปหนึ่ง พระครูเจ้าคณะแขวงอำเภอพรานกระต่ายอยู่
 อีกพวกหนึ่ง เป็น ๒ พวกออกจะสอยกัน* มีโรงเรียนอยู่ในหมู่
 กุฎี มีราษฎรมาหาเป็นอันมาก

พระเจดีย์ ๓ องค์นี้ นายชิตมหาดเล็กหลานพระยาประ-
 ธานนคโรทัย ซึ่งเป็นนายอำเภออยู่ในมณฑลนครชัยศรีบวลา
 ออกรักษาทัวไปได้ตำนานและพระพิมพ์มาให้ ว่ามีกษัตริย์
 องค์หนึ่งทรงนามพระยาศรีธรรมมาโคกราช จะบำรุงพระพุทธ-
 ศาสนาจึงไปเชิญพระธาตุมาแต่ลังกา สร้างเจดีย์บรรจุไว้ใน
 แคว้นข้างและนัยมเป็นจำนวนพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ พระฤๅษีจึง
 ได้สร้างพระพิมพ์ขึ้นถวายพระยาศรีธรรมมาโคกราชเป็นอุปการะ
 จึงได้บรรจุพระธาตุและพระพิมพ์ไว้ในพระเจดีย์แต่่นั้นมา เหตุที่
 จะพบพระพิมพ์กำแพงเพชรนั้น ว่าเมื่อปีระกาเอกศกจุลศักราช
 ๑๒๑๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์โตวัดระฆังขึ้นมาเยี่ยมญาติที่
 เมืองกำแพงเพชร ได้อ่านศิลาจารึกอักษรไทยโบราณมีอยู่ที่
 วัดเสด็จได้ความว่า มีพระเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่
 ข้างฝั่งตะวันตกตรงหน้าเมืองข้าม จึงได้ค้นคว้ากันขึ้น พบ
 พระเจดีย์ ๓ องค์นี้ชำรุดทั้ง ๓ องค์ เมื่อพญาตะก่าขอสร้าง

* สอยกัน—ไม่ตักกัน (สอยแพกัน)

รวมเป็นองค์เดียว รื้อพระเจดีย์ลงจึงได้พบพระพิมพ์ กับได้
 ลานเงินจารึกอักษรขอม เป็นตำนานสร้างพระพิมพ์และวิธีบูชา
 นายชิตได้กัณฑ์ตำนานและวิธีบูชามาให้ด้วย ของถวายในเมือง
 กำแพงก็มีพระพิมพ์เป็นพื้น ได้กัณฑ์ตำนานติดท้ายหนังสือ
 ไว้ด้วย

เมืองกำแพงเพชร

วันที่ ๒๕ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิต มหาคเล็กเวรเขตชลานพระยา
 ประธานนคโรทัยจางวางเมืองอุทัยธานี เดิมได้รับราชการ
 ในกระทรวงมหาดไทยเป็นตำแหน่งนายอำเภอ อยู่มณฑลนคร
 ชัยศรี ข้าพระพุทธเจ้าป่วยเจ็บทุพพลภาพ จึงกราบถวายบังคม
 ลาออกจากหน้าที่ราชการ ขึ้นมารักษาตัวอยู่บ้านภรรยาที่เมือง
 กำแพงเพชร ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบเสาะหาพระพิมพ์ของโบราณ
 ซึ่งมีผู้ซุกซ่อนไว้ในเมืองกำแพงเพชรนี้ ได้ไว้หลายอย่างพร้อม
 พิมพ์แบบทำพระ ๑ แบบ ขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวาย

ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามผู้เฒ่าผู้แก่ถึงตำนานพระพิมพ์
 เหล่านี้ อันเป็นที่เชื่อถือกันในแขวงเมืองกำแพงเพชรสืบมาแต่
 ก่อน ได้ความว่าพระพิมพ์เมืองกำแพงเพชรนี้ มีมหาชนเป็น
 อันมากนิยมนับถือลือชามาช้านาน ว่ามีคุณานิสงส์แก่ผู้สักการ-

บูชาในปัจจุบัน หรือมีอนุภาพทำให้สำเร็จผลความปรารถนา
 แห่งผู้สักการบูชาด้วยอเนกประการ

หลักฐานของพระพุทธรูปพิมพ์นี้ ตามที่มีผู้ได้พบเห็นแล้ว
 มี ๓ อย่างคือ พระลีลาศ (ที่เรียกว่าพระเดิน) อย่าง ๑
 พระยืนอย่าง ๑ พระนั่งสมาธิอย่าง ๑

วัตถุที่ทำเป็นองค์พระต่างกันเป็น ๔ อย่าง คือคืบูก (หรือ
 ตะกั่ว) อย่าง ๑ วานอย่าง ๑ เกสรอย่าง ๑ ดินอย่าง ๑
 พระพิมพ์นี้ ครั้งแรกที่มีมหาชนจะได้พบเห็นนั้น ได้ในเจดีย์วัด
 พระธาตุฝั่งตะวันตกเป็นเดิม

และการที่สร้างพระพิมพ์นี้ขึ้นนั้น ตามสามัญนิยมน่าจะ ๕
 กาลครั้งเมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน
 แล้ว มีพระบรมกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระยา
 ศรีธรรมาโคกราชเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ทรงมหิทธิเดช
 อนุภาพแผ่ไปในทิศานุทิศตลอดจนถึงทวีปลังกา ทรงอนุสรคำนึง
 ในการสถาปนาปฏิมภกพระพุทธศาสนา เพื่อให้แผ่ไพศาลยิ่งขึ้น
 จึงเสด็จสู่ลังกาทวีปรวบรวมพระบรมธาตุสมเด็จพระสัมมาสัม
 พุทธเจ้า นำมาสร้างเจดีย์บรรจุไว้ ในคำกล่าวว่าแคว้นน้ำปิงและ
 น้ำยมเป็นต้น เป็นจำนวนพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ครั้งนั้น

พระฤษีจึงได้กระทำพิธีสร้างพระพิมพ์เหล่านี้ถวายแก่พระยาศรี-
ธรรมาโคกราช เป็นการอุปการะในพระพุทธศาสนา

ครั้งแรกที่จะได้พบพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุและพระ
พิมพ์เหล่านี้ เดิม ณ ปะกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ (นับ
โดยลำดับปีมาถึงศกนี้ ๕๘ ปี) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)
วัดระฆัง กรุงเทพฯ ฯ ขึ้นมาเยี่ยมญาติ ณ เมืองกำแพงเพชร
ได้อ่านแผ่นศิลาจารึกอักษรไทย โบราณที่ประดิษฐานอยู่ ณ
พระอุโบสถวัดเสด็จได้ความว่า มีเจดีย์โบราณบรรจุพระบรม-
ธาตุอยู่น่าฝั่งตะวันตก ตรงหน้าเมืองเก่าข้าม ๓ องค์ ขณะ
นั้นพระยากำแพง (น้อย) ผู้ว่าราชการเมืองได้จัดการค้นคว้า
พบวัดและเจดีย์สมตามอักษรในแผ่นศิลา จึงบ่าวร้องบอก
บุญราษฎรช่วยกันแผ้วถางและปฏิสังขรณ์ขึ้น เจดีย์ที่ค้นพบ
เดิมมี ๓ องค์ องค์ใหญ่ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุอยู่กลาง ชำรุด
บ้างทั้ง ๓ องค์

ภายหลังพระยากำแพง (อ่อง) เป็นผู้ว่าราชการเมือง
แขวงพอกะเหียง (ที่ราษฎรเรียกว่าพญาตะก่า) ได้ขออนุญาต
รื้อพระเจดีย์สามองค์นี้ทำใหม่รวมเป็นองค์เดียว

ขณะที่รื้อพระเจดีย์ ๓ องค์นั้น ได้พบตรุพระพุทธรูปพิมพ์
และลานเงินจารึกอักษรขอม กล่าวตำนานการสร้างพระพิมพ์

และลักษณะการสักการบูชาด้วยประการต่าง ๆ พระพิมพ์ชนิดนี้
มีผู้ซุกกันได้ที่เมืองสุรคบุรีครั้งหนึ่ง แต่หาไม่แผ่นดินเงินไม่
แผ่นดินเงินตำนานนี้กล่าวว่า มีเฉพาะแต่ในพระเจดีย์วัดพระ
ธาตุผ่องนำบึงตะวันตกแห่งเดียว มีสำเนาที่ผู้อื่นเขียนไว้ดังนี้

“ตำนาน”

ตำบลเมืองพิษณุโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองพิษย-
สงคราม เมืองพิจิตร เมืองสุพรรณ ว้ายยังมีฤๅษี ๑๑ คน
ฤๅษีเป็นใหญ่ ๓ คน คนหนึ่งฤๅษีพิลาโลย คนหนึ่งฤๅษีตาไฟ
คนหนึ่งฤๅษีต่างว่เป็นประธานแก่ฤๅษีทั้งหลาย จึงปรึกษากันว่า
เราท่านทั้งนี้จะเอาอันใดให้แก่พระยาศรีธรรมมาโคกราช ฤๅษีทั้ง
๓ จึงว่าแก่ฤๅษีทั้งปวงว่า เราจะทำด้วยฤๅษี ทำด้วยเครื่อง
ประคิษฐานเงินทองไว้จะให้นิลองพระองค์ จึงทำเป็นเมฆพัตร
อุทุมพรเป็นมฤตย์พิศม์อายุวัฒนะพระฤๅษี ประคิษฐานไว้ในถ้ำ
เหวใหญ่น้อย เป็นอาณูภาพแก่นมนุษย์ทั้งหลาย สมณะชีพราม-
ณาจารย์เจ้าไปถ้วน ๕,๐๐๐ พรรษา พระฤๅษีองค์หนึ่งจึงว่า
แก่ฤๅษีทั้งปวงว่า ท่านจงไปเอาวุ้นทั้งหลาย อันมีฤๅษีเอามา
ให้สัก ๑,๐๐๐ เก็บเอาเกสรไม้อันวิเศษ ที่มีกฤษณาเป็นอาทิ
ให้ได้ ๑,๐๐๐ ครั้นเสร็จแล้ว ฤๅษีจึงบ่าวร้องเทวดาททั้งปวง

ให้ช่วยกันบดยา ทำเป็นพระพิมพ์ไว้สถานหนึ่ง ทำเป็นเมฆ-
 พัตร์สถานหนึ่ง ฤๅษีทั้ง ๓ องค์นั้นจึงบังคับฤๅษีทั้งปวง ให้เอา
 ว่าเป็นผงเป็นก้อน ประดิษฐาน ด้วยมนต์ คาถา ทั้งปวง ให้
 ประสิทธิ์ทุกอัน จึงให้ฤๅษีทั้งนั้นเอาเกสรและว่านมาประสมกัน
 ตีเป็นพระให้ประสิทธิ์แล้วด้วยเนาวะหรคุณ ประดิษฐาน ไว้บน
 เจดีย์อันหนึ่ง ถ้าผู้ใดให้ถวายพระพรแล้ว จึงเอาไว้ใช้ตาม
 อานุภาพเกิด ให้ระลึกถึงคุณพระฤๅษีที่ทำไว้นั้นเกิด ฤๅษีไว้
 อุปเทห์ดังนี้

แม้อันตรายสักเท่าใดก็ดี ให้นิมนต์พระใส่ศีระะ อันตราย
 ทั้งปวงหายสิ้นแล ถ้าจะเข้าการณรงค์สงคราม ให้เอาพระใส่
 น้ำมันหอมเข้าด้วยเนาวะหรคุณ แล้วเอาใส่ผมศักดิ์สิทธิ์ความ
 ปราบณา ถ้าผู้ใดจะประสิทธิ์แก้หอกดาบศัสตราวุธทั้งปวง เอา
 พระสร่งน้ำมันแล้วเสกด้วย อิติปิโสภูกุราติ เสก ๓ ที่ ๗ ที่
 แล้วใส่ขันสัมฤทธิ์พินฐานตามความปราบณาเกิด ถ้าผู้ใดจะใคร่
 มาตุคามเอาพระสร่งน้ำมัน หอม ใส่ใบพลูพา ประสิทธิ์แก้คน ทั้ง
 หลาย ถ้าจะสง่าเงรจาให้คนกลัวเกรงเอาใส่น้ำมันหอมหุงขมิ้น
 เสกด้วยเนาวะหรคุณ ๗ ที่ ถ้าจะค้าขายก็ดี มีที่ไปทางบก ทาง
 เรือก็ดี ให้มนัสการด้วยพาหุงแล้วเอาพระสร่งน้ำมันหอมเสกด้วย
 พระพุทธรคุณ อิติปิโสภูกุราติ เสก ๗ ที่ ประสิทธิ์แก้คน
 ทั้งหลายแล ถ้าจะไม่สวัสดีสถาพรทุกอัน ให้เอาดอกไม้ ดอก

บัวบูชาทุกวันจะปรารธนาอันใดก็ได้ทุกประการแล ถ้าผู้ใดพบ
พระเกสรก็ดี พระวังก์ก็ดี พระปรอทก็ดี ก็เหมือนกันอย่าได้
ประมาทเลย อานุภาพตั้งกำแพงล้อมกันภัยแก่ผู้นั้น ถ้าจะให้
ความศุขย์ เอาพระสร้งน้ำหอม เอา้าย ๑๑ เส้นชุบน้ำมันหอม
และทำให้เทียน ตาม ถวาย พระแล้ว พิช ฐาน ตาม ความ ปรารธนา
เกิด ถ้าผู้ใดจะสระหัวให้เขียนยันต์นี้ ใส่ใส่เทียนเกิด

ยันต์:—

ทริวิม

อมพ

ปติพมงกุ

อสิวิสุ โล ปุสพุก

แล้วว่า นโมไปจนจบ แล้วว่าพาหุง แล้วว่า อิติปิโสการ
มทเชยย์ มงคล แล้วว่าพระเจ้าทั้ง ๑๖ พระองค์ เอาทั้งกุ
กิริมีทิ กรุมทุ กรมท เกเรเมเท ตามแต่เสกเกิด ๓ ที่ ๗ ที่
วิเศษนัก ถ้าได้รู้พระคาถานี้แล้วอย่ากลัวอันใดเลย ท่านที่ค่า
ไว้ควรเมือง จะไปรบศึกก็คุ้มได้สารพัดศัตรูแล

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานกัณฑ์ต่อมาคังนี้

กรรมก็ควรแล้วแต่จะทรง พระกรุณา โปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิต

ขากลับลงเรือชะล่าลองไปขึ้นท้ายเมืองใหม่เกิน ขึ้นมาจน
ถึงพลับพลา ที่เมืองใหม่นี้มีถนน ๒ สายยาวขึ้นมาตาม
ลำน้ำเคียงกันขึ้นมา สาย ๑ อยู่ริมน้ำ สาย ๑ อยู่บนคอน
แต่ถึงสายริมน้ำหน้าน้ำก็ไม่ท่วม บ้านเรือนก็เป็นอย่างลักษณะ
ถนนบ้านหม้อเมืองเพชรบุรี หรือถนนบางกอกอย่างเก่า ไม่ใช่
ถนนเสาชิงช้า ผู้คนก็แน่นหนาอยู่ มาแต่ท้ายเมืองถึงพลับพลา
ประมาณ ๒๐ เส้นเศษ

วันนี้ถ่ายรูปได้มากแต่สนุก เพราะได้เปลี่ยนแว่นเปลี่ยน
ทำนองถ่าย และถ่ายง่ายไม่เหมือนถ่ายในป่า ๒ วันมาแล้ว
ซึ่งยังไม่เคยถ่ายเลย ล้างรูปไว้แต่กระจุกใหญ่ จะล้างหมด
กลัวแห้งไม่ทัน วันนี้ได้ตัดผม ตามพระเทพาภรณ์ขึ้นมาจาก
บางกอกโดยทางรถไฟแล้ว ลงเรือมาแท่นนครสวรรค์ เพราะ
หาเวลาตัดไม่ได้

วันที่ ๒๖ หมายจะยังไม่ตื่นแต่มาเข้าไปปลุก ๒ โมง
เศษ กินข้าวแล้วออกไปแจกของให้ผู้ที่มาเลี้ยงดู และรับทั้งผู้
หญิงผู้ชาย หลวงพิพิธธัญญ์ผู้ช่วยซึ่งเป็นบุตรพระยากำแพง
(อัน) นำตาบฝึกทอง ซึ่งพระพุทธรูปยกฟ้าพระราชทานพระยา
กำแพง (นุช) เป็นบำเหน็จเมื่อไปทัพแขก แล้วตกลูกแก่พระยา
กำแพง (นาค) ซึ่งเป็นสามเณรบุตรพระยากำแพง (นุช) บุตร

พระยากำแพง (นุช) และแพงภรรยาได้เป็นผู้ว่าราชการเมือง
 กำแพงต่อมา ๔ คน คือพระยากำแพง (บัว) พระยากำแพง
 (เถอน) พระยากำแพง (น้อย) พระยากำแพง (เกิด) ได้รับ
 ตาบเล่มนั้นต่อๆ กันมา ครั้นพระยากำแพง (เกิด) ถึงอนิจกรรม
 ผู้นั้นนอกจากตระกูลนั้นมาเป็นพระยากำแพงหลายคน ตาบตกอยู่
 แก่นายอ้นบุตรพระยากำแพง (เกิด) ซึ่งเป็นบิดาหลวงพิพิธธัญ
 ภายหลังนายอ้นได้เป็นพระยากำแพง ครั้นพระยากำแพง (อ้น)
 ถึงแก่กรรม ตาบจึงตกอยู่กับหลวงพิพิธธัญบุตรผู้นำมาให้
 พิศราห์ด้งก็เห็นจะเป็นตาบพระราชทานจริง เห็นว่าเมือง
 กำแพงเพชรยังไม่มีพระแสงสำหรับเมืองเช่นแควใหญ่ ไม่ได้
 เตรียมมา จึงได้มอบตาบเล่มนั้นไว้เป็นพระแสงสำหรับเมือง ให้
 ผู้ว่าราชการรักษาไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธี แล้วถ่ายรูป
 พวกรตระกูลเมืองกำแพงที่มาหา ตั้งต้นคือท่านผู้หญิงทรัพย์
 ภรรยาพระยากำแพง (เกิด) อายุ ๕๓ ปีจอ เห็นจะเป็นปีจอ
 จศก จุลศักราช ๑๑๗๖ ยังสบายแจ่มใสพุทจาไม่หลง-เกินได้
 เป็นต้น กับลูกที่มา ๒ คนคือชื่อผิงเป็นภรรยาพระพล(เหลียม)
 อายุ ๗๓ ปี ลูกคนสุดท้องชื่อภู เคยไปทำราชการในวังครั้งรัชกาล
 ที่ ๔ แล้วมาเป็นภรรยาพระยารามณรงค์ (หรุ่น) อายุ ๖๔ ปี
 หลานหญิงชื่อหลาบ เป็นภรรยาหลวงแพ่งอายุ ๖๔ ปี หลาน

หญิงชื่อเพื่อน เป็นภรรยาพระพลอายุ ๔๖ ปี หลานหญิงชื่อพัน
ภรรยาหลวงพิพิธภัยอายุ ๔๔ ปี หลานชายหลวงพิพิธภัย
อายุ ๔๔ ปี เหลนที่มา ๖ คน คือกระจ่าง ภรรยานายชิต
อายุ ๒๕ ปี เปล่งภรรยานายคลองอายุ ๒๑ รัวบุตรพระพล
อายุ ๑๗ ประกองอายุ ๑๗ หวีตอายุ ๑๖ บุตรหลวงพิพิธภัย
ละอองบุตรีนายจันอายุ ๑๒ ปี โหล่นได้ตัวมา ๒ คน แต่ถ่าย
คนเดียว แต่ที่ชื่อละเอียตบุตรโน้มอายุ ๑๓ ปี ได้ถ่ายรวมกัน
เป็น ๕ ชั่วคน ที่ถ่ายนั้นกันออกเสียบ้าง ด้วยมาไม่ครบหมด
ด้วยกัน ลูก หลาน เหลน โหล่น ซึ่งสืบมาแต่ท่านผู้หญิงทรัพย์
ซึ่งมีชีวิตอยู่ด้วยกันเดี๋ยวนี้ ๑๑๑ คน ที่เมืองกำแพงน
ประหลาดกว่าเป็นที่มิใช่เจ็บช้ำ ถึงตามชาวเมืองนั้นเองก็ไม่มี
ใครปฏิเสธสักคนหนึ่งว่าไม่ใช่ช้ำและไม่ร้าย แต่ได้พบคนแก่
ทั้งหญิงทั้งชายมากกว่าที่ไหน ๆ หมด กรมการคร่ำ ๆ อายุ
๗๐—๘๐ ก็มีมากหลายคน ราษฎรตามแถวตลาดก็มีคนแก่มาก
ถ้าจะหารือพวกกำแพงจริงคงบอกว่าพระพิมพ์ป้องกัน ด้วย
นับถือกันมาก พระเล่าให้ฟังว่าเวลาที่ไม่ได้เสด็จมา หากนั้นนัก
คุณหายากอย่างยิ่ง ต่อเมื่อเสด็จมาจึงรู้ว่าพระพิมพ์มีมากถึงเพียงนี้
ต่างคนต่างก็ตระเตรียมกันอยากจะถวาย ก็เป็นความจริงเพราะ
ผู้ที่มาถวายไม่ได้ถือหรือห่อมาตามปกติ จัดมาในพานดอกไม้

นั่งร่ายตามริมถนน ได้เสมอทุกวันไม่ได้ขาด ความนับถือ
กลัวเกรงเจ้านั้นมากอย่างยิ่ง เพราะ ไม่ใคร่ได้เคยเฝ้าแทน
แต่กิริยาอาการเรียบร้อยไม่เหมือนทาสบ้านตามระยะทาง ซึ่ง
กล้าไปยืนอยู่ คงมีผู้มากราบถึงตื่นไม่ได้ขาด

ถ่ายรูปแล้วเสด็จลงเรือประพาสล่องไปขึ้นทำหน้าวัดเสด็จ
เพื่อจะถ่ายรูปวัดเสด็จ ซึ่งเป็นที่จารึกบอกเรื่องพระพิมพ์ แต่
คณาจารย์นั้นได้นำไปกรุงเทพฯ เสียแล้ว(๑) แล้วจึงเดินไปวัด
กุยาง ซึ่งเป็นที่พระครูเจ้าคณะอยู่ ผ่านถนนสายใน ถนนสายนี้
งามมาก ได้ถ่ายรูปไว้และให้ชื่อถนนราชดำเนิน วัดกุยางนี้มี
ลำคูกว้างประมาณ ๖ วา หรือ ๘ วา น้ำขัง หอไตรและกุฏิ
ปลูกอยู่ในน้ำแปลกอยู่ ต่อข้ามคูเข้าไปจึงถึงบริเวณพระ
อุโบสถ ทางที่เข้าเป็นทิศตะวันตก ด้านหลังหันหน้าออกทางทุ่ง
มีพระอุโบสถย่อมหลังหนึ่ง วิหารใหญ่หลังหนึ่ง ก่อด้วยแลง
แต่เสริมอิฐถือปูนหลังคาเห็นจะฉิรูปเตี้ยแบบไปหลังพระวิหาร

---

(๑) จารึกนี้ เกี่ยวเนื่องในหอพระสมุดวชิรญาณ ว่าด้วยเรื่อง
พระมหาธรรมราชาธิไทยสร้างพระมหาธาตุแลปลูกพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่ง
ได้มาจากลังกา ณ เมืองนครชุม สืบสวนได้หลักฐานต่อมาว่าจารึกแผ่น
นั้นเดิมอยู่ที่หน้าพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ข้ามฝั่งตะวันตกเมือง
กำแพงเพชร ฐานปักศิลาจารึกนั้นยังอยู่จนบัดนี้ มีผู้ขนมาไว้ที่วัดเสด็จ
แล้วจึงได้ลงมากรุงเทพฯ

มีฐาน ๓ ชั้น อย่างพระเจดีย์เมืองนี้ แต่ข้างบนแปลงเป็น
 พระปรารักษ์ เห็นจะแก้ไขชั้นใหม่โดยพังเสียแล้วไม่รู้ว่ามีรูปเดิม
 อย่างไร ในพระวิหารมีพระพุทธรูปต่าง ๆ อยู่ข้างจะตี ๆ พระ
 ครูเลือกไว้ให้เป็นพระลีลาสูงศอกคืบ กับอะโรอีกองค์หนึ่งต้น
 เติมที่ไม่ชอบจึงได้ขอเลือกเอาเอง ๔ องค์ เป็นพระยืนกำแพง
 โบราณแท้ชั้นเขมรองค์ ๑ พระนาคปรกชากฐาน เขาหล่อฐาน
 เติมชั้นไว้องค์ ๑ พระกำแพงเก่าอีกองค์ ๑ พระชินราชจำลอง
 เหมือนพอใช้อีกองค์ ๑ กลับจากวัดหยุดถ่ายรูปบ้าง จนเที่ยง
 จึงได้ลงเรือเหลือง ล่องลงมาไม่พบกรมหลวงประจักษ์ ทกลง
 ทำกับข้าวกันมา ต่อจวนกับข้าวสำเร็จจึงได้พบ แวะกินที่
 พลับพลาก่ออ่าง ล่องเรือลงมาหยุดชั่วคราวเพื่อถ่ายรูปเวลาพบ
 เท่านั้น ชาล่องนี้เรือใช้ตีกรรเชียง แต่ก็ป็นอันสักว่าตีเบาเสีย
 กว่ากรรเชียงเรือเล็ก ๆ อยู่ในลอยน้ำลงมา ถึงที่พักแรมตำบล
 วังนางร่ำ แต่ที่แท้เขาเรียกวังอีร่ำ เรียกนางร่ำถึงตาดี
 หายไม่เข้าใจ เวลาทุ่มเศษ

วันที่ ๒๗ ออกเรือเช้า ๓ โมงจน ๕ โมง จึงได้ไปถึง
 เรือเหลือง หยุดกินข้าวที่ตลิ่งเป็นป่าฝั่งตะวันออก แล้วมาหยุด
 ที่หาด ถ่ายรูปเวลาพระอาทิตย์ตก เลยตีกรรเชียงลงมาจนถึง
 พลับพลาก่อนแค้นเวลาพลบ ไม่มีเรื่องอะไรเลย นอกจากอ้าย

กรรเชียงที่ตึงยแสนสาหัส ขึ้นชื่อว่ากรรเชียงแล้วไม่มีอะไร
จะเบาเท่าดำ ขึ้นตีทวนน้ำแล้วเป็นไม้ขึ้นเป็นอันขาด

วันที่ ๒๘ ออกเรือ ๓ โมงเช้า ต้องรอรับพวกจีนไทยที่
มาหารวมทั้งตาแสนปมที่เห็นพายเรือมาแต่วานนี้ด้วย แวะกิน
ข้าวที่พลับพลาหัวตง ซึ่งเขาจะให้มาแรมเวลาบ่ายโมง ๑ เท่า
นั้น จึงเปลี่ยนเลื่อนลงมายางเอน หยุดถ่ายรูปเขาอีกครั้งหนึ่ง
มาตามทางมีคนรู้จักเรือเหลืองว่าเป็นที่นั่งทุกแห่งที่ไหนเคยแวะ
ที่นั่นคนยิ่งประชุมมาก มีอะไรที่จะดีจะเคาะให้ร้องได้ก็ตีเคาะ
ให้ร้องทุกแห่ง มีลงเรือพายตามเอาของมาให้ก็มาก ที่เก่า
เลี้ยวประโคนใหญ่เพิ่มเด็กเท็งด้วย ผู้หญิงที่เด็กเท็ง มาถึง
เขาคินได้ยินเสียงมโหรีและพระสวด เห็นเวลายังวันอยู่จึงได้
คิดแวะถ่ายรูป แต่ชายหาคนำขึ้นเรือใหญ่เข้าไปไม่ถึง ต้อง
ลงเรือเล็กลำเลียงเข้าไปอีก เดินหาคร้อนเหลือกำลัง ทุ้เวลา
ก็บ่าย ๔ โมงแล้วไม่ได้ตั้งใจจะขึ้นเขา แต่ครั้นเข้าถ่ายรูปที่เขา
แล้วเห็นที่วัดตระเตรียมรับแน่นหนามาก จึงเลยไปถ่ายรูปครั้น
เข้าไปใกล้คู้คนตะเกียกตะกายกันหนักขึ้น จนต้องยอมขึ้นวัด วัด
นี้เรียกชื่อสามัญว่าวัดเขาคิน แต่ชื่อตั้งหรุมากจนจำไม่ได้ต้อง
จกว่า “วัดพระหน่อธรณินทรไถลวารินคงคาราม” เจ้าอธิการ
ชื่อเฮ้ง รูปพรรณสันฐานดี กลางคนไม่หนุ่มไม่แก่ เป็นฝ่าย

วิปัสสนาธุระที่คนจะนับถือมาก พึ่งมาจาก วัตุมหาโพธิ์ ที่ตรงกัน
 ข้ามได้ ๒ ปี มีแต่คนแก่สัปบุรุษและชาวบ้านหลายคนมากอย
 อดบิณฑิขเจงโน่นนี้ เจ้าอธิการว่าได้สร้างศาลาขึ้นไว้หลังหนึ่ง
 ขัดเครื่องมุง จึงให้เงิน ๑๐๐ บาทช่วยศาลานั้น แล้วสัปบุรุษ
 ทายกชักชวนให้เข้าไปดูในวัด ซึ่งเชื่อเสียแล้วว่าจะไม่มีอะไร
 แต่เสียอันนอนไม่ได้ ครั้นเข้าไปถึงในลานวัดเห็นใหญ่โตมาก
 เป็นที่เทียบรอกไถร่มไม้ใหญ่ กว้างเห็นจะเกือบ ๓ เส้น ยาวสัก
 ๔ เส้น เป็นที่รักษาสะอาดหมดจดอย่างยิ่ง รู้สึกสบาย ถ่ายรูปแล้ว
 พวกสัปบุรุษชวนให้ไปดูพระอุโบสถซึ่งอยู่บนเขาจึง ได้รู้ว่ามีทาง
 อีกทางหนึ่งสำหรับขึ้นเขา มีบันไดอิฐขึ้นตลอด จะต่ำกว่าเขา
 บวชนาคสักหน่อย แต่ทางขึ้นง่ายไม่ใช่เขาคินเป็นเขาคีลา มีดิน
 หุ้มแต่ตอนล่าง ๆ พวกสัปบุรุษพากันตักน้ำขึ้นไปไว้สำหรับจะ
 ให้กินจะให้อาบ โบสถ์นั้นรูปร่างเป็นศาลาไม่มีฝาหลังใหญ่มีพระ
 เจดีย์องค์ ๑ แต่ข้างหลังโบสถ์แลดูภูมิทุ่งดงามดี ก็มีบึงใหญ่
 เห็นจะเป็นลำเดียวกับบึงบ้านหูกวาง แลเห็นเขาหลวงเมือง
 นครสวรรค์สักที่อยู่ ในที่สุดถ่ายรูปแล้ว ไล่เลียงเรื่องวัดนี้
 ได้ความว่าพระครูหาอยู่วัดมหาโพธิ์มาเริ่มสร้างได้ ๘๐ ปีมา
 แล้ว แล้วได้ปฏิสังขรณ์ต่อ ๆ กันมา ตามที่เล่านี้ว่าเป็นที่สิงสู่
 ของพวกชาวลับแล พึ่งจะย้ายขึ้นไปอยู่เขาหลวงเมืองชยันนาท

เสียเมื่อเร็ว ๆ นี้ มีทาแก่คนหนึ่งอายุ ๘๐ เศษ เป็นผู้รู้เรื่อง
 ชาวลับแลมากตั้งแต่ชั้นต้นมา มีทาเจ้าคำอีกคนหนึ่งอายุ ๖๐
 เศษ เป็นพยานยืนยันชั้นเก่า ๆ ยังพวกหนุ่ม ๆ อีกเป็นกอง
 เป็นพยานยืนยันชั้นหลังว่า ไต่ยืนเสียงพิณพาทย์และเสียงฆ้อง
 เสียงโห่ร้องเพราะผึกกับสามัญเป็นอันมาก กรันขึ้นไปทุกก็ไม่
 เห็นอะไร ในบึงหลังเขาแต่เดิมมาไม่มีกะบิรกเช่นนี้ เพราะเป็น
 ที่เขาเล่นแข่งเรือกัน ไต่ยืนเสียงกรียวกราวไปทุกก็ไม่เห็นอะไร
 ทั้งการที่ไต่ยืนกรียวกราวนั้น ไม่ใช่เวลากลางคืน เป็นเวลา
 กลางวันด้วยต่อแล้ว ๆ จึงได้เห็นกระธงที่ใส่ของมากินนั้นทั้ง
 เคลื่อนกลาอยู่^๕ในบึง จนเมื่อเวลาเสด็จขึ้นไปเหนือทางแควใหญ่
 เร็ว ๆ นี้เองก็ยังไต่ยืนเสียงอยู่ แต่ก่อนที่เขานี้มีถ้ำหลายแห่ง
 พวกลับแลเขาไปเขาปีดถ้ำเสียด้วย ได้ถามล่อจะให้เห็นคนรู้ไม่
 ยอมรับเห็น เล่าแต่เรื่องคนลับแลอย่างเดียวเป็นจริงเป็นจังไป
 คนเชื่อลับแลเช่นนี้ยังมีมาก แล้วเขาพาเดินไป ตามสันเขา
 ออกไปลูกนอก ซึ่งแลเห็นจากแม่น้ำ มีวิหารเล็กและทับที่คน
 อาศัย รักษาสะอาดหมดจดดีเหมือนกัน เอาอย่างมาทั้งเป็น
 กระถางต้นไม้เล่นเข้าดีพอใช้ กลับลงทางบ้านข้างริมน้ำซึ่งมี
 บันไดปูนเหมือนกัน เจ้าอธิการถามหาตุลกระหม่อมมีติดขึ้นมา
 บ้างหรือไม่ กรันได้ความว่ามีมาจึงเอาแหวนถักฟิรคมาแจก

แหวนนั้นทำนองเดียวกับขรัวม่วงวัดประดู่ แต่ขรัวม่วงดักด้วย
กระดาดลงรัก นี่ดักด้วยค้ายทำเรียบร้อยดี กลับลงมาโดย
สะพาน เขาทำยื่นลงมาจนพ้นหาดในยาวอยู่ พวกราษฎรทั้งชาย
หญิงและเด็กลงมาช่วยกันขึ้นเรือโดยความเบิกบาน เหมือน
อย่างแห่พระ เด็ก ๆ จนจนถึงคอยังไม่ว่างท้องไล่ ล่องลงมา
ถึงพลับพลาอย่างเอนเวลาพลบ วันนั้นยังสนุกกว่าทุกวัน ถึงเมื่อ
ขามามีที่นครสวรรค์ ตอนบนมีบ้างก็เป็นยุ่งนอนหัวค่ำไม่มีไป
เท่าไร แต่อย่างไร ๆ ก็คงน้อยกว่าบางกอก

วันที่ ๒๙ เช้า พวกชาวบ้านมาหา แต่ล้วนพวกที่ยัง
ไม่รู้จักกองการจะมาดู ในหมู่บ้านมียายอิมบ้านพังม่วง ซึ่งได้
ไปขึ้นกินข้าววันแรก มาด้วยกับลูกสาวคนหนึ่งหลานคนหนึ่ง
ครั้นเวลาออกไปก็ไม่รู้จกอยู่นั่นเอง ได้ถามว่าพระยาโบราณ
ไปที่บ้านหรือ ตอบว่า ท่านว่าท่านเป็นพระยาโบราณ แต่
อย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าท่านนัดให้ลงไปหาจะพาเผ่าไม้ไซ้หรือ
ก็รับว่าท่านว่าเช่นนั้นแหละ แต่จะอย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าทำ-
ไมแกล่ไม่เชื่อท่านหรือ บอกว่าก็เชื่อแต่อย่างไรก็ไม่ทราบ ถาม
ว่าทำไมจึงว่าอย่างไรก็ไม่ทราบ บอกว่าชาวบ้านเขาว่าอย่างหนึ่ง
ถามว่า เขาว่าอะไร อีกเอื่อนไม่ใคร่จะบอกต้องชัก แล้ว
กระซิบกระซาบว่าเขาว่าไม่ใช่พระยาโบราณ พระเจ้าอยู่หัว

เสด็จเอง พอรู้เช่นนั้นเข้าชนลูกข้าทั้งตัว ได้นึกสงสัยอยู่แล้ว
 เลยนอนไม่หลับกระสับกระส่ายไป ตามว่าแกเท็จทุลอะไรหรือ
 จึงได้ไม่สบาย ก็ว่าไ้พู่มากอยู่มีเรื่องขึ้นกานาเป็นทัน ตามว่า
 พระรูปพระโฉมท่านเป็นอย่างไร กระซิบบอกว่าสูง ๆ ผอม ๆ
 ผิวอยู่ข้างจะคล้ำ จึงตามว่าวันนั้นไปด้วยกับเจ้าคุณโบราณแก
 จำได้หรือไม่ ว่าไม่ทันสังเกตมัวรับรองอยู่ แล้วหันไปตามลูก
 สาวว่าท่านไปด้วยหรือไม่ นางลูกสาวหัวร่อบอกว่าท่านไปด้วย
 จำได้ ตามว่าถ้าข้าจะบอกแก้ว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัวเองแจะว่า
 อย่างไร ออกจะเหลือกลานและจ้องอยู่สักครู่หนึ่งลุกขึ้นนั่งยองๆ
 ปูผ้าชวนลูกสาวแน่นแล้วให้มากราบท่านเสีย ลูกสาวก็หยุดหัวร่อ
 ทันที สองคนปูผ้าลงกราบ ๓ หนอย่างไหว้พระ ไ้ให้แหวน
 เมืองประทับเพชรพลอย ช้อจากกรุงเก่าทำขวัญคนละวง หลาน
 เผอญเสมาหมก เป็นของแกต้องการมาก ต้องทำให้กำไลเงิน
 ช้อผีแทนคู่หนึ่ง แล้วไ้ลงเรือเวลา ๓ โมงเช้า มาจนจะเลี้ยว
 ขึ้นแควใหญ่จึงไ้เอาเรือไฟลาก ขึ้นมาจอดที่แพไ้สเตรขัน
 รถไฟ พบพระยาสุขุมและจิระซึ่งไ้พยายามทำเป็นคนตามเสด็จ
 ลงเรือแม่ปะถ่อขึ้นไปแม่น้ำน้อยบ้าง เรือแม่ปะมาถึงแควใหญ่
 เข้าคูลุ่มง่ามเต็มที ทานายท้ายบ่นว่าไม่ถึงถ่อ มันเป็นเรือ
 สำหรับแควน้อยอย่างเดียวแท้ ๆ แต่ถ้าผู้ซึ่งไปเรือแม่ปะชั่วแท้

ฆ่าเองไม่ได้ถ่อขึ้น แล้วนับว่าเป็นผู้ไม่เคยลงเรือแม่ปะได้
 เพราะเวลาต้องมันเชือกพันประมาณ ทำกับข้าวเลี้ยงกันที่แพแล้ว
 สั่งคำพิพากษาประหารชีวิตอ้ายวิม ทหารราบที่ ๑๐ โทษฆ่า
 นายสิบนายหมู่ตัวตาย ความเรื่องนี้ได้เกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๒๕
 นายร้อยเอกขุนพิทยุทธกุมทการเมืองนครสวรรค์ตามขึ้นไปจน
 ถึงกำแพงเพชร จอดเรืออยู่ฝั่งตะวันตกห่างเรือที่นั่งจอดประ-
 มาณ ๒๐ เส้น วันนั้นอ้ายวิมอยู่ยามในเรือมอซึ่งเป็นเรือทหาร
 อยู่ พวกทหารทั้งปวงข้ามมารับเสด็จเวลา ๒ โมงเศษ อ้ายวิม
 บ่นว่าหิวข้าว ขอนายสิบเรียกทหารมาเปลี่ยน นายสิบบอกว่ายัง
 ไม่มีคนให้อยู่ไปอีกหน่อยหนึ่ง แล้วลุกขึ้นโผล่ออกมาจากชายาบ
 อ้ายวิมยืนยามอยู่ที่กระดานเลียบ เอาตาบปลายขึ้นแทงนายสิบ
 ที่รักแร้ถึงราวนม พลัดตกน้ำลงไป แทะน้ำขึ้นไม่ได้จม และ
 ไม่มีหลักทออันใด นายสิบร้องขึ้น คนที่อยู่ในเรือไปช่วยพยุง
 ขึ้นมาก็ขาดใจตาย ได้มีโทรเลขส่งไปถึงจิริะเห็นว่าเป็นการ
 สำคัญอยู่ ควรจะต้องลงโทษโดยทันที ความเช่นนี้เป็นหน้าที่
 ศาลทหาร ให้จัดการตั้งศาลทหารที่เมืองนครสวรรค์ พิจารณา
 ให้เสร็จทันวันกลับลงมาถึง ทำให้การอ้ายวิมรับแก้ว่าผิดสติ
 หมายจะสะกิด พยานเบิกว่าไม่มีสาเหตุวิวาทอันใดกัน หมอ
 ทรวจว่าอ้ายวิมไม่ได้เป็นคนเสียจริต นายทหารประจำหมวดเบิก

ความว่าอ้ายวิมเป็นคนเรียบร้อยไม่เคยต้องรับโทษเลย ฟังเข้า
มาเป็นทหารเมื่อเดือนเมษา ศาลปรึกษา อ้ายวิมทำผิดพระ-
ราชกำหนดกฎหมายและข้อบังคับทหาร ทั้งเป็นเวลารักษาราช-
การเสด็จพระราชดำเนิน ให้ลงโทษประหารชีวิต ได้สั่งให้ประ-
หารชีวิตตามคำปรึกษา เพราะเห็นว่าทหารฟังคำสั่งใหม่ ๆ
ในหัวเมือง ถ้าหย่อนโทษจะเป็นเยี่ยงอย่างให้มีความกำเริบ
กำหนดจะได้นำไปยิงเสียในเวลาพรั่งนี้

เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวหมายจะถ่ายรูป ขึ้นไปพอพ้นจาก
คลองบอระเพ็ดหน่อยหนึ่ง พอเห็นฝนตั้งจึงให้ปล่อยเรือไฟ
ล่องมาถ่ายรูปได้ ๒-๓ แผ่น พอมีพายุลัดฝนตกต้องกลับ
ลงมาที่ฝน เวลาค่ำมีคนขายของ แต่ได้ถามได้ความว่า เขา
เกณฑ์ให้มาขายเป็นการกรุด* ในแม่น้ำจุกไฟตามเรือแพสว้าง
และมีพินพาทย์กรึกกรั่น ไม่มียุงเหมือนเมื่อคืนนี้ด้วย

หมดพระราชนิพนธ์เพียงเท่านี้^๕

* เป็นการกรุด--เป็นการแต่งฉาบหน้าให้กรึกกรั่น หรือองคฆา
ชั่วคราว ไม่ใช่ถาวร

พระราชหัตถเลขา^(๑)
เรื่อง เสด็จประพาสลำนํ้ามะขามเฒ่า

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

(ฉบับที่ ๑)

หน้าที่ว่ากรมชลนครสวรรค์

วันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^๑ ๑๒๗

ไบบอกแจ้งความมายังมกุฎราชกุมาร ให้ทราบ

ระยะทางที่มาโดยรถไฟได้เห็นว่าน้ำมาก แต่ไม่ใช่มาก
ข้าวล้ม แลเห็นน้ำเปล่าน้อย เต็มไปด้วยข้าวตลอดหนทาง ผัก
ขาวในทุ่งนี้ได้ทำลายลงเสียมากจนไปรังกา แต่ก็ยังเหลือ จะ
ต้องทำลายต่อไปอีกมาก พิศุระห์กุแพและเรือกำซายในแถว
ใหญ่โรยไปมาก นึกสงสัยว่าจะเป็นด้วยรถไฟพิษณุโลกทำให้

(๑) พระราชหัตถเลขา^๑ ทรงพระราชนิพนธ์เป็นอย่างรว
งานพระราชทานมาซึ่งที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร อันมี
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร (คือพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเป็นประธาน

เมืองนครสวรรค์ไม่เป็นท่าสำคัญ เพราะสินค้าขึ้นไปทางรถไฟสะดวกกว่า กรณัณตามคนค้าขาย กล่าวคือขายพลอยที่เป็นคนชอบกัน บอกว่าไม่เชิงจะร่วงรอยด้วยรถไฟ เป็นด้วยรวกาวเงินบางกอก บรรทุกของลงไปจำหน่ายไม่มีกำไร เวลาเย็นได้มาพักที่แพหน้าที่ว่าการ คลื่นน้ำท่วมไปหมดทั้งนั้น เรือพายได้ เวลากลางคืนฝนตกหนัก อากาศเย็น ไม่มียุง

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ เวลาเช้าโมง ๑ ได้ลงเรือครุฑเหิรเหิงขึ้นไปทางแกวใหญ่ แล้วไปทางลำน้ำเชียงไกร ลำน้ำนี้ยังกว้างน้ำลึก เรือพายมาได้ในฤดูแล้งตลอดปี สองข้างเป็นป่าไม้กระเบาเป็นพื้น มีเรือขึ้นล่องเนื่อง ๆ บ้านเรือนรายกันไป ได้ผ่านบ้านขี้ตุต ที่จะเป็นตำบลที่พวกโรคเรื้อนอาศัยอยู่ก่อน มีบ้านเรือนหลายหลัง ต่อไปจนถึงตำบลบ้านพะหลวง มีบ้านเรือนมากขึ้นหน่อย อยู่แพกันเป็นพื้น ได้แวะที่วัดพะหลวง วัดนี้ก็อยู่บนแพ มีแพโบสถ์หลัง ๑ แพการเปรียญหลัง ๑ แพกุฏิ ๓ หลัง ที่นี้น้ำลึกกว่าทุกแห่ง เคี้ยวนี้ถึง ๑๑ คอกเป็นที่ประชุมปลาอาศัยมาก มีปลาเทโพตัวใหญ่ๆ ในฤดูนี้ แต่เมื่อถึงฤดูปลาขึ้นเหนือ ปลาเทโพขึ้นไปเหนือปลาบ้าเข้ามาอยู่แทน เพราะเป็นที่พื้นอันตรายไม่มีใครไปทำร้าย มีพระสงฆ์อยู่ ๖ รูป เป็นพวกข้างเหนือ ๕ รูป มาแต่กรุงเทพฯ ๑ แต่อุโบสถไม่ได้ทำ เพราะไม่มีผู้สวดปาฏิโมกข์ได้ พระสงฆ์

ลงไปรวมทำอุโบสถที่วัดปากน้ำในแควใหญ่ วิธีของกฐินของ
เขาชอบกล เขียนลงในกระดาษปิดไว้ที่เสาแพการเปรียญว่า
ผู้นี้ของกฐินจะทอดกลางเดือน ๑๒ ไตร ๓ บริหารสำหรับ ๑
อันดับองค์ละ ๔ บาท ถ้าผู้ใดจะถวายมากกว่านี้ เชิญท่าน
ทอดเถิด ตามคณายกแกบอกไว้ ทำเช่นนั้นไม่เป็นการขัดลาภ
สงฆ์ มีคณายกผู้นี้คือนายคัต เป็นชาวเมืองอ่างทอง ขึ้นมา
คัตฟันแล้วเลยจอดแพอยู่ที่นี้

การหาหินทำปลาเป็นพนของท้องถิ่น เหตุด้วยในลำน้ำ
มีปลาชุม ส่วนผู้อื่นที่ขึ้นมาหาหินในที่นี้คัตฟันเป็นพน การ
คัตฟันใช้จ้างลูกจ้างลาว* เหมามีละซัง กินอยู่เป็นของผู้จ้าง แต่

(*) ลาว-แต่ก่อนนี้เรามักเรียกชาวภาคอีสานและพายัพว่าลาว
ต่อมาในปลายรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ มีพระบรมราชโองบายว่า
แท้จริงชนเหล่านั้นก็เป็นชาติไทย ที่ผู้หญิงหนึ่งขึ้นไว้ผมยาวเกล้ามวยนั้น
ความจริงแต่ก่อนมาผู้หญิงในภาคกลางก็ไว้ผมยาวและห่มจีบ หากมา
ตัดผมสั้น ห่มผ้าโจงกระเบนกันในคอนก็พม่าเข้ามากรุงศรีอยุธยา ครั้นหลัง
นี้เอง เพื่อให้คล้ายผู้ชายจะได้พ้นภัยจากพม่ารังแก ด้วยเหตุฉะนั้น
เมื่อทรงสถาปนาหม่อมเจ้าหญิง วัลลภา เทวีขึ้นเป็นพระวรกัญญาปธาน
พระวรกัญญาปธานจึงเริ่มทรงขึ้นและไว้พระเศวตยาวขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๖๓
คนทั้งหลายก็ทำตามพระราชนิยมแต่นั้นมา ในปัจจุบันนี้พวกลาวข้าง
เรียกบ้านเมืองของตนว่าลาว เพราะฝรั่งเศสบัญญัติให้ดังนั้น แต่ก่อนนี้
เรียกกรุงศรีสัตนาคนหุตทั้งสำหรับประเทศและราชธานี ทำนองเดียวกับ
กรุงศรีอยุธยาของเรา

ถ้าอยู่ไม่ครบปีไปเสียก่อนไม่ต้องให้อะไรเลย ได้พื้นเปล่า จึงเป็นอันได้ความว่าด้วยเหตุนี้เองเป็นเรื่อง ให้พวกลาวละทิ้งการรับจ้างทำนาที่คลองรังสิต ด้วยเจ้าของนาหรือนายกองนา ก็อ่านโงงพวกลาว ค่าจ้างไม่ได้จ่ายให้เป็นเดือน ๆ ต่อครบปีจึงจ่ายชั่ง ๑ ที่เดียว เมื่อทำงานมาได้หลายเดือนจนสิ้นปีแล้ว กวนให้พวกลาวนั้นได้ความลำบากเบื่อหน่ายละทิ้งงานไปเสีย ก็ไม่ต้องให้ค่าจ้าง หรืออีกอย่างหนึ่งถึงกำหนดแล้วก็ผิดไป เมื่อลาวไม่ได้เงินก็ไปไม่ได้ ครั้นเบื่อหน่ายเข้าต้องละทิ้งไป ผู้จ้างก็ยังได้กำไรมากขึ้น ผู้ที่ทำการโดยซื้อตรงเช่นตาตัด อ้างว่าตัวเป็นคนซื้อตรง ว่าพวกลาวเหล่านั้นทำงานแข็งแรง และอยู่ด้วย ๓ ปี จึงกลับไปบ้านครั้งหนึ่ง อยู่บ้านเดือนเดียวก็กลับมาใหม่ ไม่ยากในการที่จะหาจ้าง พื้นขายราคาที่ในลำนานั้น พันละ ๗ บาท ๘ บาท ถ้าต้องล่องลงมาส่งข้างนอกขึ้นไป พันละ ๑๐ บาท

ได้เรียกลาวมาพูดด้วย ๔ คน มาจากเขมราฐ ๒ คน อุบล ๑ คน ศรีสะเกษ คน ๑ ตามไ้ความว่า หากินอะไรไม่สู้ เป็นลูกจ้างทำทางรถไฟ ได้ถึงเดือนละ ๒๕ บาทได้เสมอ จึงได้ถามว่าเหตุใดไม่ทำงานทางรถไฟต่อไป บอกว่าได้มาก

ก็จริงแท้ที่มีเสียมาก อยู่ด้วยกันมาก ๆ ออกเล่นคู่ก็ไม่ได้ เก็บเงินไม่อยู่ ที่หลีกมาหากินเช่นนั้น เมื่อได้เงินคราวเดียวมากก็ได้กลับไปบ้าน เจ้าน้อยกันมา ๒ ปีแล้ว ปีหน้าจะไปบ้าน การที่ไปบ้านชั่วแต่เอาเงินไปให้บิดามารดาบุตรภรรยา ที่จะไปหากินในเมืองลาวไม่มีใครได้อะไร ลำบากมาก รับยืมยั้นว่านายคัตเป็นคนซื่อตรงให้เงินจริง ๆ พื้นที่นั้นโดยมากก็ตัดลงไว้ก่อนน้ำมา เมื่อน้ำมาแล้วจมอยู่ในน้ำต้องจมนั้นมารอนเป็นขนาดคุดพื้น ถ้าหากว่ารอนหมดในฤดูน้ำ ก็ไปตัดได้ทั้งกำลังน้ำ

เวลาที่ไปนี้มีแต่ลาว ๔ คนกับผู้ใหญ่ ๓ คน นอกนั้นลงไปอยู่ที่วัดเขาวงกตซึ่งยังเหลือคนอยู่ เพราะเหตุที่กำลังทำกรรมฐานจะมีมหาชาติเทศน์ขึ้น แต่ยังมีความปลอดภัยเป็นอันมากที่จะเห็นฟ้า และบอกให้อนุโมทนาในเรื่องที่ได้ออกเงินหล่อรูปฟ้า พรรณนาถึงบุญคุณของฟ้าที่มีแก่ราษฎรเป็นอันมาก และการที่ได้ออกเงินหล่อรูปท่านไว้ก็จะได้อานิสงส์มาก และจะมีความจำเริญแก่ตัว ความปรารถนามีอย่างเดียวแต่จะใคร่เห็นตัวฟ้ากรรมหลวงดำรงเห็นบนคร่ำครวญนัก จึงชี้ตัวฟ้าให้เป็นที่ยืนชมยินดีต้องไปหาธูปมาบูชา และรับพาเด็กมารับเสมา กุญแจคิดว่าดีกว่าพวกที่ลงไปถึงเขาวงกต เพราะ

เหตุที่ตัวมุงหมายจะทำบุญ กุศลส่งให้ฟ้าขึ้นไปจนถึงที่ใดเห็นสม
ประสงค์ ได้แจกเงินพระและให้เงินสำหรับซื้อไม้ยัดแพต่างหาก
อีก ๗๐ บาท และล่องกลับลงมาจอดที่หน้าวัดเขาซึ่งราษฎร
มาประชุมกันอยู่ที่นี่ น้ำท่วมสะพานหมด ไม่มีที่จะยืนต้อง
จอดเรืออยู่ แต่ราษฎรแข่งเรือกันสนุกสนานมาก การแข่ง
เรือที่ขึ้นมาแต่เช้า แข่งเรือกันทอดหนึ่งแล้วขึ้นไหว้พระ ทักขิน
แล้วกลับลงมาแข่งเรืออีกทอดหนึ่ง ค่อย ๆ ทยอยกันไปตามบ้าน
ไกลบ้านใกล้ พวกที่ทวนน้ำก็ไปก่อน พวกที่ตามน้ำไปที่หลัง
ไม่มีเรืออยู่เกินบ่าย ๓ โมง

แม่น้ำเชียงไกรนี้ เป็นทาง ซึ่งไป ขึ้นแม่ยมไปสุโขทัย
สวรรคโลกได้ ในพงศาวดารว่าเสด็จไปตีเชียงไกรเชียงกราน
คงเป็นทางลำน้ำนี้ แต่เมืองจะอยู่แห่งใดตาม ยังไม่ได้ความ
เพราะผู้ที่อยู่ในที่นี้เป็นคนมาจากอื่น ได้ความแต่ว่า ถ้าจะไป
บางกลาน อำเภอมืองพิจิตร คงจะถึงในเวลาพลบค่ำ ได้ทำ
คำสั่งเรื่องที่จะตรวจสอบแม่น้ำเก่า ซึ่งเธอคงจะได้รับฉบับหนึ่ง
ต่างหาก

เวลาบ่ายได้ขึ้นบกหน้าที่ว่าการ น้ำลดลงไปมากจนเป็น
แผ่นดิน ไปลงเรือพายหลังที่ว่าการ เพราะเป็นที่ลุ่มลึกมาก

ตัดไปในทุ่งข้าวในเชิงเทินเมือง ในเมืองเป็นที่ดอน แต่มีสาย
น้ำหักแทงเข้าไปตามหนทาง ไหลเขียวเป็นแก่ง เชิงเทินเมือง
นี้ตั้งอยู่หลังวัดโพธิ์ ยังมีดินอยู่สูง ๆ มาก ไปออกตลาด
ทางวัดโพธิ์ ในถนนท้องตลาดน้ำท่วม เรือครุฑเดินได้ การ
ขายของใช้ยกพื้นตั้งขึ้นบนพื้นเดิม แต่ที่ยกขึ้นไปไม่ได้ เช่น
ตู้กระจกสูง ๆ บ่อยให้แช่อยู่ในน้ำ ตั้งแต่ท่วมมาประมาณ
สัก ๑๕ วันแล้ว เขาวาน้ำเหมือนกับสก ๑๒๒ เกยท่วมเท่านี้
ขากลับล่องลงมาทางข้างนอก ฝนตกแต่ไม่ตก ไม่สู้ร้อนและ
ไม่มียุงอีกด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) สยามมินทร์

พระบรมราชโองการดำรัสสั่ง

ให้สำรวจลำน้ำเก่า

๔๑

วันพฤหัสบดี ที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก-๑๒๒

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราช-
ดำเนินประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า ประทับอยู่หน้าที่ว่าการ

มณฑลนครสวรรค์ ทรงพระราชดำริว่า จดหมายเหตุการณ
ในพระราชอาณาจักรกรุงสยามนี้ มีข้อความซึ่งกล่าวถึงเมือง
และตำบลอันไม่มีปรากฏว่าอยู่แห่งใด เช่นเสด็จพระราชดำเนิน
ขึ้นไปเชียงใหม่เชียงกรานนั้นอย่างหนึ่ง ตำบลซึ่งแลเห็นปรากฏ
ว่าเป็นมหานครใหญ่ แต่ก่อนเข็นกร้าง ไม่เห็นมีท่าทางที่จะเป็น
เมืองใหญ่ใด เช่นพระปฐมเจดีย์ เมืองนครชัยศรี เป็นตัวอย่าง
เมืองซึ่งเมื่อ ๔๓ ปีมานี้ เรือพระที่นั่งกลไฟอรรคราชวรเดชขึ้น
ไปจอดได้หน้าเมือง ได้เสด็จพระราชดำเนินตามเสด็จพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปในเรือพระที่นั่ง เกยวันขึ้น
ไปอยู่ในคอนไม่มีทางเรือที่จะขึ้นไปถึงได้ เช่นนี้เป็นตัวอย่าง

ได้ทรงพระราชดำริเห็นมานานแล้วว่า จดหมายเหตุการณ
ของเราไม่มีแห่งใดได้เอาใจใส่ในเรื่องน้ำเปลี่ยนแปลง จดหมายเหตุ
ลงไว้อย่างไร คนภายหลังก็จะคิดค้นหาทางให้เหมือนอย่างที่ได้
จดหมายเหตุลงไว้แต่ก่อน เมื่อค้นไปไม่เห็นจริงก็ไม่เชื่อ เรื่อง
ที่เล่านั้นก็ไม่ใช่ที่พอใจที่จะพิจารณาต่อไป อีกฝ่ายหนึ่งนั้น
ย่อมปรากฏอยู่ด้วยกันโดยมาก ว่ามีลำน้ำเก่า ลำน้ำคั่นอยู่
เป็นหลายแห่ง แต่ก็ไม่มีผู้ใดพิจารณาให้เป็นหลักฐานว่า ลำน้ำ
นั้นเดิมอย่างไร จึงเป็นลำน้ำใหญ่ คั่นเข็นไปด้วยเหตุไร
เมื่อครั้งใด เพราะเหตุที่ไม่ได้พิจารณาลำน้ำสอบกับท้องเรื่อง

จดหมายโบราณพงศาวดารหรือจดหมายเหตุจึงได้สาบสูญสิ้นและ
 เลือนไปเสียเป็นอันมาก ได้รับสั่งเตือนพระยาโบราณบุรณรักษ์
 ให้สืบสวนเรื่องนั้นนานมาแล้ว

บัดนี้ ทรงพระราชดำริว่า แต่ลำพังข้าหลวงเทศาภิบาล
 หรือผู้ว่าราชการเมืองเฉพาะมณฑลจะสอบสวน คงจะเห็นเข้า
 และบางทีจะไม่สำเร็จเป็นประโยชน์ได้ จึงทรงพระราชดำริว่า
 พระยาคริสต์เทพเป็นผู้เข้าใจชำนาญในการแผนที่ ควรจะให้
 เป็นผู้ทำแผนที่แม่น้ำเก่าและใหม่ เป็นหน้าที่สำหรับรวมการ
 สอบสวนอยู่แห่งหนึ่ง

ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ซึ่งปรากฏ
 ว่าเคยเอาพระทัยใส่สอบสวนมาแล้วในมณฑลซึ่งเป็น อาณาจักร
 เฉลียง และพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ
 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
 มรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีน พระยา
 สุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี พระยา
 โบราณบุรณรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า พระยา
 อมรินทรภักย์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ พระยา
 อุทัยมนตรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก พระยา
 เทพาริบัติ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ พระวิเชียร

ปรากฏ ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร ซึ่งเป็นผู้เอาใจใส่
 สอบสวนอยู่ก่อนแล้ว ให้ต่างมณฑลต่างสอบสวนลำแม่น้ำเก่า
 และตำบลอันมีชื่อเสียงปรากฏซึ่งตั้งอยู่ในลำน้ำนั้น ได้ความ
 ประการใดให้แจ้งไปยังพระยาศรีสหภาพ จะได้พิจารณาสอบสวน
 กับสายน้ำซึ่งมีอยู่ในแผนที่ ให้เห็นว่าสายน้ำเดิมจะเป็น
 อย่างไร เปลี่ยนแปลงต้นต้นด้วยน้ำมารวมกันและ خاکกัน
 อย่างไร จะเป็นประโยชน์แก่ทางความรู้เรื่องราวในพระราช-
 อาณาจักรเป็นอันมาก

การที่จะควรสืบสวนอย่างไร ให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
 เป็นผู้แนะนำข้าหลวงเทศาภิบาลทั้งปวงให้เข้าใจตามความที่คิดเห็น

ตัวอย่างเช่นลำน้ำมะขามเฒ่า ทรงพระราชดำริว่า คง
 จะติดต่อกันไปถึงลำน้ำสะแกกรัง มีที่ไปบรรจบกับแม่น้ำน้อย
 ในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ล่องจากเมืองกำแพงเพชรอาจจะลงมาถึง
 เมืองอุทัยธานี ไม่ถูกนครสวรรค์ จากอุทัยธานีลงมา ไม่ถูก
 เมืองพยุหะคีรี เมืองมโนรมย์และชัยนาท แต่อาจจะมาถูก
 เมืองสรรค์ เมืองสิงห์เก่า จนถึงวิเศษชัยชาญทางหนึ่ง ลง
 มาถูกสุพรรณทางหนึ่ง ทั้งนี้เป็นต้น หรืออย่างเมืองพิหาร
 ขึ้นทางปากน้ำเกยฮัย ซึ่งฝั่งจะขึ้นใหม่ ปรากฏเห็นอยู่ง่าย ๆ
 เอาตัวอย่างเช่นนี้ตั้งเป็นเกณฑ์ที่จะค้นหาทำทางต่อไป

พระบรมราชโองการดำรัสสั่งวันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตน-

๔๑

โกสินทรศก ๑๒๗

(ฉบับที่ ๒)

เมืองสุพรรณบุรี

๔๑

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ด้วยได้รับหนังสือเมื่อล่องจากอำเภอสรีประจันต์ลงมาที่
เป็นฉบับแรก ได้ร่างจดหมายที่จะบอกระยะทางไว้ จึงเลย
ตอบรับหนังสือเสียด้วยจดหมายรายทางดังนี้

วันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗

เมื่อวานนี้เรือครุฑเหิรเห็จเกิดเหตุหมุนไม่ไป เมื่อได้แล่น
ถึง ๓ ชั่วโมงแล้วหยุดอยู่ชั่วโมงหนึ่ง นึกสงสัยว่าจะเป็นด้วย
หยอดน้ำมันในสับไม่พอ ร้อนจัดเหล็กจะติดกัน จึงได้ให้พรึก(๑)
ตรวจจับเหตุไม่ได้ รือออกทุทุงหมดก็ไม่มีสิ่งใดเสีย ไปได้
ความแคว่ซาฟที่ข้างเรือฝัดไป เพราะเหตุที่ต้องรือออกหมด
และคุมเข้าใหม่จึงกินเวลาตลอดรุ่ง ได้ออกเรือต่อ ๓ โมงเช้า

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวรพิพัฒน์ศักดิ์ คือ กรมหลวงราชบุรี
ภิโรฤทธ

ล่องลงมากลางทางประมาณสักชั่วโมงเศษ จักรทิดอีก แต่
 กราวน้ำรู้เค้าเงื่อน เปิดท้องเรือขึ้นหยอดไซ พอหายร้อนแล้ว
 ก็เล่นได้เป็นปกติ วันนั้นโปรแกรมฟังเกิดขึ้นใหม่เกี่ยวแก่เรื่อง
 ที่จะตรวจแม่น้ำเก่า ได้ความว่ามีอยู่ตอนหนึ่งในย่านมัทรี จึง
 ได้ให้มาดางไม้รัก พอเรือเข้าไปได้ หยุดเรือไฟไว้ที่ริมแม่น้ำ
 มีเรือยาวและเรือต่าง ๆ ราษฎรเป็นอันมากมากอยรับ เข้า
 ลากเรือเก้กึ่งพายมเข้าในคลองน้ำทรง เป็นคลองแคบเล็กพอ
 ระกรือเข้าไป อยู่ข้างจะคด แต่ครั้นเมื่อเข้าไปถึงที่สุดคลอง
 ตกแม่น้ำ เรียกว่าน้ำพระทรง หน้าตาเหมือนกับแม่น้ำใหญ่
 ไม่ผิดเลย แรกหลุดเข้าไปนึกว่าไปเกินลำแม่น้ำตัวนกลับมา
 ออกแม่น้ำใหญ่เสียแล้ว แต่ครั้นเมื่อพิจารณาดูก็ไม่ใช่ ไปใน
 ลำน้ำนั้นประมาณถึงทาง ถึงวัดซึ่งกรรมการไม่ควรจะถามชื่อ
 แต่หลงถามชื่อ ก็ได้ความว่าวัดน้ำทรง ไม่มีอุโบสถมีแต่ศาลา
 กุฏิและแพ เป็นวัดซึ่งมีวัดเดียวในย่านนั้น มีพระสงฆ์อยู่ ๒ รูป
 เป็นปีที่มิพระน้อย อย่างมากก็พอรับภจฺนินได้ ราษฎรในตำบล
 นั้นหมดด้วยกัน ๔๐๐ เศษ หากินด้วยทำนาผายาง ค่าน้ำใน
 ลำน้ำตัวนั้นปีละ ๑,๐๐๐ บาท ทางออกแม่น้ำใหญ่ เมื่อไปถึง
 บางหวายแล้วแยกออกบางผีทางหนึ่ง แยกลงไปตามลำน้ำตาก
 แดก ซึ่งต่อกับลำน้ำสะแกกรังอีกทางหนึ่ง มีเขินเป็นหัว ๆ

และมีไม้รัก เรือเปิดบรรทุกข้าวล่องลงไปขายสะแกกรังได้
ชาวบ้าน^{นี้}ไม่ได้จำหน่ายข้าวออกทางแม่น้ำใหญ่ ล่องข้าวลงไป
สะแกกรัง น้ำหน้าแล้งกลางแม่น้ำลึกอยู่ประมาณ ๕ วา ๖ วา
เป็นเลนไม่มีหาด ถ้าฤดูแล้งจะเข้ซุ่มเสียงร้องมาก ฤดูน้ำ
ก็เข้าป่าไป

นิทานเล่าเป็นเรื่องตาม่องไ่บ่นบอกว่า เดิมมีนางคน
๑ บ้านอยู่คอนคา มีผู้มาสู่ขอบิดาฝ่าย ๑ มารดาฝ่าย ๑ ต่าง
คนต่างบอกให้ลูกสาว แล้วกำหนดจะไปแต่งงานอภิเษกที่เข
พนมสพ ที่เมืองนครสวรรค์ ไปหยุดทำของเลี้ยงมีขนมจีน
เป็นต้นที่เขาแห่งหนึ่ง ครั้นเมื่อปรากฏว่าบิดาให้ข้างหนึ่งมารดา
ให้ข้างหนึ่งเกิดวิวาทกันขึ้น เขาน^{นี้}จึงได้ชื่อว่าเขาวิวาท ภาย
หลังจึงกลายเป็นพนมวาด ยังมีหมวกขนมจีนและรอยสุนัขปรากฏ
อยู่ นางน^{นี้}ได้รับความคับแค้นรำคาญโกรธขึ้นมา จึงได้ตัดนม
ขว้างไป กลายเป็นเชาหมนาง แล้วนางน^{นี้}ก็กลับลงมา เห็นน้ำ
ในลำแม่น้ำ^{นี้}ใสสะอาดดีก็ลงอาบ จึงเรียกว่าน้ำสรง ภายหลัง
กลายเป็นน้ำทรง แล้วนางก็ลงไปทางตำบลเดิมบางแล้วก็
ไปบวชเสีย ที่ซึ่งนางบวชน^{นี้}จึงได้ชื่อว่าตำบลนางบวช แขวง
สุพรรณบุรี เพราะคอนคาซึ่งเป็นเมืองเดิมน^{นี้}ก็อยู่ที่สุพรรณ
นิทาน^{นี้}ก็อย่างเดียวกันกับตาม่องไ่

เป็นอันได้ความว่า ลำน้ำนี้เป็นลำน้ำเดิมในเขตสุวรรณภูมิ
เห็นจะมาร่วมน้ำลพบุรีที่นครสวรรค์ ซึ่งเป็นที่แอ่งลึก น้ำข้าง
ตะวันออกและ ข้าง ตะวันตก ถัดเข้ามาร่วมกันเป็น แม่น้ำเดียว
กับที่มโนรมย์ก็มาร่วมกันอีกแห่งหนึ่ง ผังตะวันออกเป็นฝั่งสูง
ข้างตะวันตกเป็น ท้องทุ่ง ที่น้ำ หักออกมา แต่ก่อน คงจะ ลงมา
จากกำแพงเพชรถึงอุทัยธานี จากอุทัยธานีลงไปสุพรรณ ไม่มี
นครสวรรค์ ไม่ถูกเมืองพยุหะคีรี มโนรมย์และชัยนาทเป็นคนละ
ลำน้ำ เรื่องคันแม่น้ำเก่านี้เห็นจะสนุก ได้เค้าเงื่อนแตกออกไป
ทุกที คงจะ ได้แผนที่แผ่นดินสยามแต่ก่อนว่าเป็นอย่างไรแน่

หยุดกินข้าวกลางวันที่วัดน้ำทรง แล้วกลับออกทางบางผี
พวกชาวบ้านขึ้นชมยินดีรับรองแข็งแรงมาก อย่างเดียวกันกับ
ปลดม้ารตเสียเข้าลาก คุณลำหาญไม่ย่นย่อร้องเพลงเรื่อยไปทุก
ลำ แรกได้ยินร้องก็นึกว่าจะประหลาด แต่ฟังไปฟังมาเป็นลำ
ยี่เก ล่องลงมาจอดที่พลับพลาแพหน้ำวัดหัวหาดเมืองมโนรมย์
ชื่อท่งว่าท่าหาดพิกุลงาม เหตุด้วยมีต้นพิกุลงาม ๆ อยู่หน้าวัด
วันที่ ๑๗ ตุลาคม

เมื่อวานนี้ลืมหากล่าวว่า วัดที่จอดเรือนอนอยู่ฝั่งตะวันออก
วันนี้ลงเรือครุฑเหิรเห็จเวลาเช้า ข้ามปากแย่งลงมาข้างล่าง
หน่อยหนึ่ง เข้าปากคลองที่วัดสิงห์ ปากคลองน้ำย้อนลงข้างใต้

เข้ายากสักหน่อย พอพ้นลำคลองตกถึงลำน้ำหลังวัดก็เป็นตลาด
 เรียกชื่อทับศัพท์ว่าตลาดวัดสิงห์ มีบ้านเรือนฝากระดานหลาย
 หมู่ มีโรงแถวตลาดข้างเหนือ ๓๐ ห้องเศษ เจ้าของหนึ่งเป็น
 ผู้หญิง ตั้งอยู่บนที่ดอนน้ำไม่ท่วม มีตลาดของสดอยู่หน้าหนึ่ง
 ต่อลงไปเป็นตลาดใต้ซึ่งอยู่ติดกัน มีประมาณ ๓๐ ห้องเศษ
 เป็น ๒ เจ้าของ แต่ตลาดน้ำท่วม ข้างตลาดติดที่น้ำได้ถึง
 ๒ ตลาด เหตุด้วยเป็นท่าเกวียนข้าวในดอนมาลง เป็นที่ประชุม
 แห่หนึ่งอย่างเดียวกับสะแกกรัง ผู้คนก็มีมากอยู่ ถัดนั้นเข้ามา
 เป็นทุ่งแล้วจึงถึงป่า ตั้งแต่พอพ้น ตลาดวัดสิงห์เข้ามาหน่อย
 หนึ่ง จนถึงเขตอำเภอดงเคียว เป็นระยะที่ต้นไม้ขึ้นในลำน้ำ
 มากเรือเดินไม่สะดวก ฟังจะได้ลงมือถางใน ๒ ปีนี้ แต่ผักตบ
 ขาวเต็ม ฟังได้ชำระออกในคราวรับเสด็จนี้ มีที่เขาเรียกว่า
 แก่งอยู่ตำบลหาดทศแห่งหนึ่ง แต่ที่จริงเป็นแต่สายน้ำเชี่ยวด้วย
 น้ำขึ้น คดเคี้ยวอยู่บ้าง เขาเตรียมจะโรยด้วยเชือก แต่ไม่
 จำเป็นต้องใช้ ถัดนั้นมาเส้นทางที่เรือเดินไปมาอยู่แต่ก่อนแล้ว
 แต่หากมีไม้ล้มทับขวางทาง ไม่เอนชายและเป็นตออยู่ในใต้น้ำ
 มาก ประกอบทั้งผักตบชวาขึ้นเต็มด้วย เรือจึงเดินไม่ได้ทีเดียว
 ครั้นได้ตัดไม้ที่กีดขวางและเอนปลาย กับตัดตอในน้ำเสียมาก
 ยังเหลืออยู่บ้าง เมื่อก่อนจะมานี้ ๓ วัน ต้นยางก็ล้มอีกต้น ๑

ทางที่ริมน้ำเป็นที่คอนโดยมาก มีไม้ใหญ่เป็นทง คือ ยาง
กระเบา มะม่วงกะล่อนเป็นพื้น บ้านคนมีรายๆ มาตลอด
วัดก็มีหลายวัด แต่เป็นที่สำนักสงฆ์เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ ๆ บ้านเรือน
ก็ใหม่ ๆ โดยมาก ที่บ้านชอบปลูกกุหลาบเหมือนจะไม่ทึบมาก แต่
ไม่หนาเท่าใด ยืนจากลำน้ำขึ้นไป ๕ เส้น ๖ เส้นก็ถึงทุ่งซึ่งเป็น
นาดีตลอดไป มีคลองแยกออกแม่น้ำมากหลายสาย คลอง
เหล่านเองที่ชักให้แม่น้ำเหล่านขึ้น เขาคังพลับพลารับตำบล
คลองจันทร์อยู่ฝั่งใต้ ระยะทางสั้นเกินไป ถ้าจะเดินเรือโมเตอร์
มาไม่หยุด ๒ ชั่วโมงก็จะถึง เพราะระยะทางตั้งแต่วัดสิงห์มา
๔๒๘ เส้นเท่านั้น ตำบลนี้ยังอยู่ในแขวงชยันต
วันที่ ๑๘ ตุลาคม

ทางมาจากคลองจันทร์วันนี้เขาวา ๕๐๐ เส้น มาไม่มาก
นักก็ออกทุ่ง มีไผ่ริมน้ำอย่างแม่น้ำสุพรรณ แลเห็นนาในไผ่
เป็นช่องๆ ไม้ใหญ่ก็ยังมีรายๆ บ้านเรือนค่อยหนาขึ้น เมื่อ
ตอนใกล้เค็มบาง เห็นเขาเค็มบางอยู่ข้างหน้า พลับพลาทำที่
วัดคงคาฝั่งใต้ในแขวงชยันต มีราษฎรมาหา มากขึ้นกว่า
แต่ก่อน ตอนล่างนี้มีการตัดไม้ไผ่ป่ามาก

เวลาบ่าย ๔ โมง ลงเรือล่องไปหาพระในแขวงสุพรรณ
พระยาสุนทรบุรีขึ้นมารับอยู่ในที่นั้น เขานี้ไม้สูงแต่แลเห็น

ภูมิประเทศตลอดทุกทิศ มีพระเจดีย์บนเนินพังเหลืออยู่บ้าง ใช้
 ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่สอดหินที่จะเป็นแวน้ำฟ้า ๓ ชั้น มีทะนาน
 กรอบข้างบน เขาว่าเขาในบริเวณนี้มีการก่อสร้างอยู่บนยอด
 แทบทั่วไป ตามลำน้ำนี้ไม่ปรากฏว่ามีเมืองใดนอกจากเมือง
 สวรรค์ซึ่งอยู่ในคลองตัดไปหาลำน้ำสายกลาง ทะลุจนถึงสาย
 นอก เห็นจะเป็นเมืองที่ชิงกันเป็นเจ้าของ เพราะอาจจะบังคับ
 แม่น้ำได้ทั้ง ๓ แม่น้ำ ถ้าเวลาละโว้มีอำนาจเป็นของละโว้
 สุวรรณภูมิมีอำนาจเป็นของสุวรรณภูมิ พื้นเดิมคงเป็นของ
 ละโว้ ได้พระพุทธรูป ๒ องค์ ในแขวงชัยนาท เป็นพระเชมร
 งามมาก ได้หม้อดินใบ ๑ ที่หว่างเขาพระในแขวงสุพรรณ รูป
 ร้างเป็นหม้อบักดอกไม้ซึ่งมีความรำคาญมานานแล้ว ว่าเครื่อง
 บักดอกไม้ของไทยไม่มี หม้อนี้ใช้ได้พอเป็นตัวอย่าง แต่สัง-
 เกตดูท่าทางเห็นจะเป็นหม้อน้ำน่าจะจะมีฝา ลักษณะหม้อกรัน
 และรูปสูง รูปแปลกดีมากไม่เคยเห็น

เมื่ออยู่ที่เมืองพยุหะ เขามีแหผ้าป่าให้คืนหนึ่ง วันนั้นเขา
 เตรียมแหผ้าป่าไว้อีก ทำรูปเป็นเรื่องราวของประเทศนี้ จึงขอ
 ให้ถามคำให้การเรียบเรียงเป็นเรื่องมา ข้อความก็ลงกับแต่
 ก่อน แต่ไม่มีความขึ้นไปถึงน้ำทรง

ไต่ความจากหลวงพิบูลย์รัฐคาม เดิมเป็น นายอำเภอ
เดิมบาง เตียน^๕ไปรับราชการเป็นนายอำเภอพนมรอก เมือง
นครสวรรค์ ว่า

แต่ครั้งใดไม่ปรากฏ มีนางคน ๑ ชื่อใดไม่ปรากฏ เป็น
ชาวบ้านเดิมบาง^๕ พระเจ้าแผ่นดินองค์ ๑ ครองเมืองใด
ไม่ปรากฏ ได้ข่าวนางงาม^๕ต้องพระราชประสงค์ นางไม่สมัคร
จึงหลบหนีไปอยู่บ้านนางลือ แขวงเมืองสรรค์ แล้วมาอยู่ที่
เขากี้ บ้านกำมะเขียน แขวงอำเภอเดิมบาง^๕

บ้านกำมะเขียน^๕นี้ เดิมชื่อบ้านกำมะเขือด คนภายหลัง
เรียกเพี้ยน เป็นบ้านกำมะเขียน และบ้านกำมะเขียน^๕อยู่ฝั่ง
ตะวันตกลำน้ำมะขามเฒ่า เดินไปจากที่ตั้งพลับพลาเดิมบาง^๕
สัก ๔๐ นาทีถึง มีแม่น้ำเก่าอยู่ที่นั่น เรียกว่าแม่น้ำกำมะเขียน
กว้างบางแห่ง ๓ เส้นเศษ บางแห่งแคบว่านั้น ข้างเหนือขึ้น
ไปทางจวกละหานพระห้วยทราย ไปบรรจบแม่น้ำมะขามเฒ่า
ที่ปากคลองสะเดาหักไต้หวันคณา ข้างใต้ลำน้ำ^๕ไปบรรจบลำน้ำ
กระเสียว ออกลำน้ำมะขามเฒ่าที่ไต้นางบวช

กล่าวเรื่องนิทานต่อไปความว่า เมื่อนางงามมาอยู่ที่เขา
ก็บ้านกำมะเขียน^๕นั้น มีชายคน ๑ ชื่อศรีนนท์ ออกไปเห็น
นางนั้นมิไจรักใคร่ เวียนเกี้ยวพาน แต่ฝ่ายนางไม่มีความรัก

เปื้อน่ายหนักเข้าจึงเช็ดคนมทั้งเสียที่เชานมนาง แล้วจึงไป
 บวชเป็นช้อยู่ที่เชานางบวช จบเรื่องนิทานเท่านั้น

พระเพ็ชรบรรพชา ผู้ว่าราชการเมืองชัยนาทเล่านิทานเรื่อง
 หนึ่งว่า เดิมแต่ครั้งไรไม่ปรากฏ มีนางงามคน ๑ ชื่อนางพิม
 สุลาลัย ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เขาเดิมบาง เขา^{นี้}แต่แรกเรียกว่าเขา
 เดิมนาง อยู่มามีข่าวว่าพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จ^{นี้}ขึ้นมา นางนั้น
 กลัวจึงหลบไปอยู่บ้านนางลือแขวงเมืองสรรค์ ครั้น ได้ข่าว
 ว่าพระเจ้าแผ่นดินไม่เสด็จ นางจึงกลับมาอยู่ที่เขากำมะเขียน
 แต่เดิมเรียกว่าเขากำมะเขียด นางตั้งหน้ารักษาศีลและทอผ้า
 ถ้วยโยบัว ประสงค์แต่จะทำบุญทำทาน มีชายคน ๑ ชื่อ
 เสนนท์ มีโรคเรื้อน วันหนึ่งออกไปต่อไก่ที่เขากำมะเขียน ยัง
 มีหลักศิลาซึ่งชาวบ้านเรียกว่า หลักไก่ อยู่จนทุกวันนี้ นาย
 เสนนท์ไปเห็นนางเข้ามีความรักใคร่ ไป^{นี้}เกี้ยวพาราสีจน
 นางโกรธ นางก็ตัดนมทั้งเสียที่เชานมนาง แล้วหนีไปบวชที่
 เชานางบวช จบเรื่องนิทานเท่านั้น

ส่วนที่ราษฎรชาวตำบลนั้นเล่าว่า บ้านเดิมบาง เดิมเรียก
 ว่า บ้านเดิมนาง แต่นามนางไม่ปรากฏ แล้วนางย้ายไปอยู่

บ้านกำมะเขื่อน นางทอหูกอยู่บนเขา มีนายศรีนนท์คน ๑ ไป
 ต่อไก่เถื่อน พบนางเข้ามีความรักใคร่พุดจาเกี้ยวพาราสี นางไม่
 มีความเสน่หาด้วย นางจึงตัดถันของนางออกจากอกทั้ง ๒ ถัน
 ขว้างไปทั้งซ้ายและขวา จึงบังเกิดเป็นเขาขึ้น มีนามปรากฏ
 ทุกวันนี้เรียกว่า เขานมนาง และหลักต่อไก่ของนายศรีนนท์
 ก็ยังอยู่ (ดูเหมือนจะเป็นหลักเขตวัด) แต่ข้อที่นางได้ตัดถันนั้น
 เพื่อประสงค์จะให้สิ้นความสละสลวย แต่กระนั้นก็ดีนายศรีนนท์
 ยังไปรบกวนอนอยู่เสมอ นางต้องจำหนีไปบวชอยู่เขานางบวช
 แขวงเมืองสุพรรณ ซึ่งเรียกต่อมาว่า เขานางบวชจนทุกวันนี้
 นายศรีนนท์ก็ยังตามไปรบกวนอนอยู่ นางจึงหนีต่อไปจำศีลอยู่
 แขวงเมืองอ่างทอง เรียกว่าบ้านไผ่จำศีล ต่อมานายศรีนนท์ก็
 ยังตามไปอีก นางได้หนีไปอยู่เขาราวเทียนแขวงเมืองนคร-
 สวรรค์ นายศรีนนท์ก็ยังตามอยู่ร่ำไป ต่อมานางก็ถึงแก่กรรม
 นายศรีนนท์ป่วยหนักได้อารานาสงฆ์ไปเพื่อจะ หาทาง ภาย หน้า
 แต่สงฆ์มีความรังเกียจไม่ไป เพราะนายศรีนนท์เป็นโรคเรื้อน
 นายศรีนนท์ตายลง นัยว่านายศรีนนท์มีความอาฆาตสงฆ์ ถ้า
 สงฆ์รูปใดไปที่เขาราวเทียนแล้วอาจจะ มีเหตุ ถึง แก่ ความ มรณ-
 ภาพตามความตั้ง

วันที่ ๑๔ ตุลาคม

เมื่อวานนี้เรือครุฑจักรพรรดิไม่ล่อน้ำขึ้น จึงต้องยกท้ายขึ้นเปลี่ยนจักรใหม่ยังไม่แล้ว อีกประการหนึ่งทางที่จะไปวันนี้ต้องเลี้ยวเข้าไปในทุ่ง ไปได้แต่เรือเล็ก จึงได้ลงเรือศรีเทพออกจากเดิมบางไปทางประมาณสักชั่วโมงหนึ่ง จึงถึงนางบวช ซึ่งมีตำบลด่านและมีสะพานยาวเข้าไปจนถึงเขา แต่สะพานนั้นน้ำท่วม เรือเข้าไปจอดได้ถึงเชิงเขา ลักษณะเขาสมอก่อนในแม่น้ำตอนตั้งแต่เดิมบางลงมาปรากฏว่าเป็นแม่น้ำใหม่ น้ำจะเรียกว่าลำคลองมากกว่าแม่น้ำ เพราะไม่มีไม้ใหญ่ มีแต่ไผ่และแคบกว่าลำแม่น้ำตอนข้างบนมาก ลำแม่น้ำเดิมไปทางกำมะเขื่อน เมื่อถึงนางบวชแล้วเลี้ยวเข้าในคลองหรือในทุ่งเข้าไปถึงเชิงเขา มีกุฏิพระมุงแฝกหลังใหญ่ ๓ หลัง มีพระสงฆ์อยู่ถึง ๗ รูป มีโรงที่พักสัปบุรุษและสระบัว ทางที่ขึ้นเขาเป็นสองทาง ตรงขึ้นไปเหมือนธรรมามูลทางหนึ่งเลี้ยวอ้อมไปที่ไม่สู้ชันทางหนึ่ง เขาก็เป็นลักษณะเดียวกันกับเขาธรรมามูลหรือโพธิ์ลังกา ไม่ใคร่มีต้นไม้อื่นนอกจากไม้รวกเต็มไปด้วยเขาถุกดูแลแห่งใดไม้รวกเกิดเพลิงบ่อย ๆ เพราะฉะนั้นหลังคาโบสถ์วิหารไม่ใคร่อยู่ได้ ที่ลานบนหลังเขายาวประมาณสัก ๓๐ วา เกือบจะเท่ากับวัดราชประดิษฐ์แต่แคบกว่า คุณเป็นลานกว้างขวางสบายดีกว่าธรรมามูล ที่บนนั้นมีพระอุโบสถหลังหนึ่ง ๕ ห้อง

ไม่มีหน้าต่าง ก่อเว้นช่องอย่างวัดพุทไธสวรรย์แต่หลังคาไม่มีมุงแฝกคลุมไว้ พระที่ตั้งอยู่บนฐานชุกชีเป็นพระพุทธรูปศิลาขึ้นปูนประกอบปีกทอง ฐานทำลายรักปีกทองอย่างดีเต็มไปด้วยทั้งฐานชุกชี ผนังโบสถ์ด้านหนึ่งก่อเป็นแท่นเหมือนอาสน์สงฆ์ตั้งพระพุทธรูปเป็นพระยืนขนาดใหญ่ ๆ เห็นจะเป็นพระเท่าตัวฝีมือดี ๆ อย่างโบราณสวมเทริด หน้าต่าง ๆ แต่ชำรุดทั้งสี่ ใต้สั่งให้เชิญลงมาจะปฏิสังขรณ์ ๔ องค์ ถ้าแล้วเสร็จจะส่งกลับขึ้นไปไว้ที่เขานั่นบ้าง เสดมาใช้ศิลาแผ่นใหญ่ ๆ อย่างเสมาวัดกรุงเก่า มีกำแพงแก้วรอบไปกระทั่งพระเจดีย์และวิหารด้วย แต่วิหารนั้นเป็นที่น่าสงสัยอยู่ว่าจะทำเป็นสองคราวเพราะกระชั้นพระเจดีย์นัก ไม่ได้ไว้ช่องอีก มีช่องหน้าต่างเล็กสูงสักศอกเดียวกว้างคืบเศษสองช่องเท่านั้น ท้ายวิหารจตุฐานพระเจดีย์มีทางเข้าไปในองค์พระเจดีย์ ที่กำแพงแก้วมีพระเจดีย์ประจำมุม เห็นจะมีถึงด้านละ ๔ องค์ พระเจดีย์นั้นก็เว้นฟ้า ๓ ชั้น ข้างบนตั้งรูปพระเจดีย์บนดินเผาสีคำบ้างขาวบ้าง เสาแข็งแรง ได้นำลงมาเป็นตัวอย่างองค์ ๑ มีศาลายาวก่ออิฐแต่ไม่มีหลังคา เห็นจะเป็นที่จำศีลภาวนาคงจะได้มุงกระเบื้องกะบู่ทั้งนั้น เหลือหลังคาอยู่แต่วิหาร ทางที่จะแลจากเขานางบวชนั้นสู่เขาพระไม่ได้เพราะเหตุที่มีต้นไม้บังอยู่เสียข้างหนึ่ง แต่การ

ซึ่งขึ้นไปบนยอดเขาเหล่านี้ มีประโยชน์ที่ได้เห็นภูมิทัศน์ที่ว่
เป็นอย่างไร ข้อที่เราเห็นเมื่อเวลามาในดงไม้ใหญ่ แต่ที่จริง
ขึ้นไปที่สูงแล้วแลเห็นว่าไม่มีดงแห่งใด หลังหมู่ไม้เข้าไปก็
เป็นท้องนาทั่วไป มีท้องนากับป่าไผ่จนสุดสายตาทุกทิศ ไม่มี
ที่ว่างเปล่าในที่แห่งใดเลย ป่าไผ่ก็เป็นลักษณะเดียวกันกับป่า
สนของเมืองฝรั่ง ของเขาปลูกเหยาเรือนด้วยไม้สน ของเรา
ก็สำเร็จด้วยไม้ไผ่ เป็นที่งามบริบูรณ์ดีทุกแห่ง

เขานางบวชนั้นเป็นที่ราษฎรนับถือมาก มีกำหนดขึ้นไหว้
พระกันเ็นกลางเดือน ๔ มาแต่หัวเมืองอื่น ๆ ก็มาก ใช้เดิน
ทางบกทั้งนั้น ได้หยุดทำกับข้าวกินที่เชิงเขา แล้วจึงล่องเรือลง
มาจนถึงปากกระเสียวจึงกลับเข้าลำแม่น้ำเดิม ซึ่งมีต้นกระเบา
และต้นยาง ๒ ฟากต่อมาอีก ตอนต่ำ ๆ ใต้อำเภอเดิมบางลงมา
มีตำบลที่ตั้งยังช้ำวมาก ๆ ตั้งแต่ ๔ หลังขึ้นไปหา ๗ หลังเนื่องๆ
ตลอดทาง เขาว่าที่เมืองนี้ไม่เหมือนกรุงเก่า ถ้าไม่เห็นช้ำว
ใหม่ในนาแล้วไม่เบียดย่งจำหน่าย เหตุฉะนั้นจึงต้องมียุ่งมาก ๆ
พลับพลาที่พักที่ตำบลบ้านกว้าง ใกล้ที่ว่าการอำเภอ
ศรีประจันต์ฝั่งตะวันออกตรงกับวัดที่ชื่อเดียวกันช้ำม มีพระเจดีย์
กลางน้ำองค์ ๑ เป็นพระเจดีย์ไม้สิบสอง อยู่ข้างจะเขื่อง ว่าเป็น
ที่ราษฎรประชุมกันไหว้พระทุกปี

เรื่องทรวลำนน้ำเก่าตอนล่างนี้ออกจะรวม ๆ เข้าไปแล้ว
 ได้ประชุมกันไต่สวนเวลารันนี้ไต่ความว่า แม่น้ำที่ต่อสะแกกรัง
 อยู่ที่วัดท่าในลำน้ำสะแกกรังแล้วมาท่าหลวง กระทบหนองบัวถึง
 ลำน้ำมะขามเฒ่า แต่ไม่ลงมาตามทางลำน้ำที่เรือเดิน ครั้นเลย
 ไปทางบ้านเขื่อนถึงฉวางแล้วกำมะเขื่อน มาออกที่กระเสียวแล้ว
 ไปทางลาดปลาเค้า ท่าศาลง ท่าระกำ หนองคับเตียว หนอง
 สหาย สี่สระ เขาคิน บางกุ้ง วัดหน้าพระธาตุ ศาลาราว
 สวนแตง กระเจียนี่แสน บึงทลาย ทางสลาค คอตัน รากะที
 สระยายโสม สระกระพังลาน ศรีสำราญ ห้วยสอ คอนมะนาว
 ลำอ้ายเสา หูช้าง กำแพงแสน สามแก้ว ห้วยขวาง ห้วยพระ
 ตะก้อง อุไทย คุ่มหัก หุ่น้อย ห้วยจระเข้ พระปฐมเจดีย์
 ลำน้ำที่ไปตะวันตก ในลำน้ำสุพรรณนี้เข้าไปก็คือทางเมืองเก่า
 ของสุพรรณที่เรียกว่าเมืองอู่ทอง อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของ
 เมืองสุพรรณเดี๋ยวนี้ ลำน้ำเดียวกันกับพระปฐมเจดีย์ สี่สระที่
 ปรากฏอยู่นี้ คือ สระแก้ว สระเกษ สระคา สระยมนา ซึ่ง
 เป็นน้ำราชาภิเษกอยู่นือเมืองสุพรรณเก่า วัดหน้าพระธาตุคือ
 หัวเมืองสุพรรณซึ่งเป็นกรุงเก่ากับกรุงเทพ ฯ กับปฐมเจดีย์ ได้
 สั่งไว้ให้คนตอนข้างเหนือต่อขึ้นไปอีก ลำน้ำนั้นเห็นจะได้ลงใน

แผนที่ได้เร็ว
เงื่อนแล้ว

เพราะตอนนั้นก่อนนำทรงขึ้นไปข้างบนก็ได้เค้า

มีความยินดีที่จะกล่าวเรื่องยุ้ง และตัวแมลงนั้นนับว่าไม่สู้
มี ตีกว่ากรุงเทพ ฯ เป็นอันมากทั้งสองอย่าง
วันที่ ๒๐ ตุลาคม

วันนี้พยายามลองจะไปต้น ได้จัดการให้แตรเป่านำกระ-
บวน แล้วตัวก็ลงมาในเรือพระที่นั่งหน้อยหนึ่งจึงลงเรือศรีเทพ
แวะ ๆ เวียน ๆ ให้ล้าลงไปหมายจะมาท้ายกระบวน แต่ไม่สำเร็จ
อย่างยิ่ง เพราะพวกในแม่น้ำไม่รู้จักแตร รู้แต่ว่าเสด็จมาลง
เรือเล็กข้างหลัง หรือจะจำเรือศรีเทพได้ แต่เขาก็เฉย তা
พวกผู้ใหญ่บ้านก็ไม่คำนับ นักเรียนก็ไม่ร้องเพลง เรือที่ผ่าน
ลงมาเท่าไร ๆ ก็เฉย เพราะเรือศรีเทพไปที่ไหนเป็น ไ้คำนับ
และร้องเพลงกันที่นั่น พวกคอยรับเสมา ก็คอยตอมเรือศรีเทพ
แวะเวียนอยู่จนปล่อยเรือแจวลงไปหมดแล้ว คราวนี้ถึงเรือไฟ
ยิ่งร้ายหนักขึ้น ในการที่จะห้ามไม่ให้กะลาสีขึ้นคำนับนั้นเป็น
พ้นวิสัย ยิ่งห้ามก็เหมือนยิ่งประกาศให้คนรู้ เลยไม่มีผลสำเร็จ
อะไรได้เลย จนต้องหยุดทำกับข้าวกันไ้ต้นไม้ดื้อ ๆ ที่ทำนั้น
เยื้องจากวัด สักครูหนึ่งพวกนักเรียนแลพบอดุส่าห์เดินเลียบ
ตลิ่งลงมาจนพ้นเขตวัด พอตรงเรือก็ร้องสรรเสริญบารมี ที่

จำจะต้องผิดให้เป็นพระเกียรติยศ เลยต้องทนถือเอาเฉย ๆ เมื่อ
 เรือผ่านวัดแคที่เคยไปทำกับข้าวครั้งก่อน เป็นที่เรียบริยติมาก
 กงจะนึกได้นั้น เคียงนี้ศาลาที่หัวโตนนั้นได้รื้อเสียแล้ว รูปร่าง
 หน้าตาเปลี่ยนแปลงไป ถ้าไม่ถามทีจะจำไม่ใคร่ได้ ลงมา
 จอดที่บ้านพระยาสุขุม(๑) ตามเคย แต่แปลกมากอีกเหมือนกัน
 คราวก่อนจะขึ้นไปบนบ้านต้องเดินขึ้นตลิ่ง คราวนี้พอเสมอน้ำ
 และ ๆ สุพรรณไม่เปลี่ยนแปลงรูปะอะไรนอกจากที่น้ำมากและ
 นาน้อย

เวลาบ่ายลงเรือไปเข้าคลองตลาด บวงสรวงที่ศาลเจ้า
 เงินที่ให้ไว้ก่อนได้ทำให้ศาลเรียบริยติขึ้น แต่เป็นข้างเงินและ
 น้ำท่วมท่วม กลับมาไปทางคลองวัดป่าเลไลยก์ เมื่อคราวก่อน
 นี้ไปทางถนน คราวนี้ถนนน้ำท่วม คลองนี้เป็นคลองตัดกลาง
 เมืองไปทั่ววัดประยุตศาลทางสัก ๒๕ เส้นถึงเชิงเนินเมือง เมือง
 สุพรรณนี้มีกำแพงเป็นสองฟากเหมือนพิษณุโลก ยืนขึ้นไปจาก
 ผังนาราว ๒๕ เส้น กว้างประมาณ ๖ วานอกเชิงเนิน แต่
 ยาวนี้ยังไม่สู้แน่ พระสุนทรสงครามว่าราว ๓๗ เส้น วังตั้ง
 อยู่หลังวัดประยุตศาล ศาลนี้คงจะเป็นวัดใหม่สร้างขึ้นเมื่อสุพรรณ

(๑) พระยาสุขุมนัยวินิต

(ปั้น สุขุม) ต่อมาให้เป็นเจ้า

ร้าง อย่างเดียวกันกับวัดใหม่ชัยวิจิตรที่ทำวาสุกรีกรุงเก่า เด็ก
 กว่าวัดตะไกรที่อยู่คนละฟากคลอง และวัดฝั่งซึ่งอยู่ในเข้าไป
 วังจะอยู่ในหว่างพระมหาธาตุและศาลหลักเมือง ตามที่พบโคก
 เนินดินลึกขึ้นไปกว่าแม่น้ำ บางทีวังจะตั้งอยู่ลึกขนาควัดพระ-
 ศรีสรรเพชญ์กับคลองเมือง คลองไปวัดป่าเลไลยก์นี้เป็นลักษณะ
 คลองหลอด วัดป่าเลไลยก์เองเป็นลักษณะภูเขาของกรุงเก่า
 หรือภูเขาของกรุงเทพ ฯ ซึ่งเขาอย่างกันเป็นที่ประชุมไหว้พระ
 ในเดือน ๑๑ เมืองสุพรรณใหม่นี้คงอายุราว ๖๐๐ ปี ก่อนนั้น
 ขึ้นไปอยู่ตะวันตกเฉียงใต้ในแม่น้ำเก่าห่างแม่น้ำนี้ประมาณ ๗๐๐
 เส้นตามระยะทางที่ได้กล่าวแล้วเมื่อวานนี้ เมืองเก่านี้มีโคก
 เนินดินอย่างเดียวกับปฐุมเจดีย์ จะเป็นรุ่นเดียวกันหรือเลื่อน
 มาจากปฐุมเจดีย์ เมืองหลวงข้างแถบสุวรรณภูมินี้เห็นจะเลื่อน
 ขึ้น เพราะเหตุที่พวกมาลายประเทศ คือพวกที่อยู่แหลมมลายู
 ษณมารบกวณ ตรงกันกับที่ข้างเหนือเลื่อนลงมาตามปลายลำน้ำ
 ของเรา แต่เรื่องนี้ถ้าหากว่าได้ค้นลำน้ำได้สำเร็จ คงจะได้
 ความสว่างไสวออกไปอีก

เมื่อคืนนี้ฝนตก วันนี้อากาศเย็นจนตกบ้ายจึงได้ร้อน
 ยุงไม่ปรากฏ แต่ตัวแมลงชุม

วันที่ ๒๑ ตุลาคม

ลงเรือศรีเทพไปเข้าคลอง หว่างวัดมหาธาตุและหลัก
เมืองไปออกหลังเมือง ในท้องทุ่งหลังเมืองมีต้นตาลเป็นอันมาก
เป็นคันตลิ่งสูง คงตาลแลสดสวยตาเหมือนอย่างชันจากฝั่งน้ำ
ว่งไปทั้ง ๒ ข้าง ในหว่างคองตาลนั้นเป็นทุ่งนางมดเป็นอันมาก
พระบาทเลโดยที่อยู่ช้ายคองตาลจึงมีนิทานกล่าวว่า ชาวเพชรบุรี
ผู้ ๑ มาเป็นเขยอยู่ที่สุพรรณพุกกันถึงเรื่องต้นตาล ชาวเพชรบุรี
ว่าต้นตาลเพชรบุรีมากกว่าที่นี่ พวกที่นี่ว่ามากกว่าเพชรบุรี
เถียงกันไม่ตกลงจนจะเกิดมวยขึ้น เจ้าเขยเพชรบุรีเห็นว่าตัว
มาต่างเมืองจำจะต้องยอมแพ้ อย่าให้เกิดถึงแตกหัก จึงยอม
รับว่าต้นตาลเพชรบุรีน้อยกว่าจริง แต่น้อยกว่าต้นเดียวเท่านั้น
ความวิวาทก็เป็นอันระงับกันได้ด้วยยอมแพ้กันเสีย

เมื่อพ้นคองตาลออกไปแล้วเป็นที่ดอน บ้างไม่มีทางเกวียน
ทางเกวียนนั้นหันน้ำใช้เป็นคลอง ที่เรือไปวันนั้น นาน ๆ ก็ไป
ตกทุ่งเป็นทุ่งนามีชื่อต่าง ๆ ทุ่งละใหญ่ ๆ ทางนั้นคดไปคดมา
เรียกว่าสามสิบสามคดมีอยู่แห่งหนึ่ง ระยะทางตั้งแต่ลำน้ำชัน
ไป ๗๐๐ เส้นจึงถึงลำน้ำเก่า เขาเรียกกันว่าลำน้ำเขาดินท่าว่าที่
ได้ชื่อว่าลำน้ำเขาดินนั้น เพราะเหตุว่าสี่สระอยู่เหนือหน้า วัดหน้า
พระธาตุเมืองเก่าอยู่ใต้น้ำ วัดเขาดินนี้อยู่ในย่านกลางเป็นวัด

ใหญ่อยู่ฝั่งตะวันตก มีพระเจดีย์และโบสถ์ แต่พระสงฆ์จะไป
อยู่วัดสารภีเหนือหน้าขึ้นไป เหตุด้วยลำน้ำตอนข้างเหนือลึกมีน้ำ
ตลอดปี ตอนข้างใต้แต่วัดพระธาตุลงไปขาดเป็นห้วงเป็นตอน
ลำน้ำเก่านี้ไม่ลึกกว่าลำน้ำสุพรรณ น้ำลึกตอนกว่าสุพรรณ
แลเห็นฝั่งมีต้นไม้ใหญ่ ๆ มาก น้ำไหลเชี่ยวตั้งแต่ปากคลอง
ไปจนกระทั่งถึงในลำน้ำ ต้องแจวทวนน้ำขึ้นไปอีกหลายคั้งจึง
ถึงที่สระ ระยะทางหมดด้วยกัน ๘๐๐ เส้นเศษ แต่มีราษฎร
พากันมาคอยอยู่เป็นอันมากตลอดหนทาง ซึ่งเดินขึ้นจากเรือ
ไปอีกหลายเส้นจึงถึงสระ ที่สระนั้นมีสวนต่าง ๆ อยู่อย่าง
ไม่เป็นระเบียบ ตรงทางที่ขึ้นไปถึงสระคาก่อน สระยมนาอยู่
ข้างเหนือ สระแก้วอยู่ตะวันตกเกือบจะตรงกับสระคา สระเกษ
อยู่ข้างใต้แนวเดียวกับสระแก้ว แลเห็นปรากฏว่าเป็นสระที่ขุด
มีเจดีย์ซึ่งว่ามีพระรูป ๑ โฉมเลื่องเอาชื่อไม่ได้ ไปก่อเสริมฐาน
ของเก่าที่สระคาแห่งหนึ่ง สระยมนาแห่งหนึ่ง มีสระแก้วเป็น
ศาลเจ้า ที่ซึ่งสำหรับบวงสรวงก่อนตักน้ำสรง แต่ที่สระเกษ
นั้นมีคันดินสูงยาวไปมาก ที่บนนั้นมีรากก่อพื้นดินสูง จะเป็น
เจดีย์หรือมณฑปซึ่งถูกแก้ไขแต่ไม่สำเร็จ สงสัยว่าที่เหล่านี้น่าจะ
เป็นเทวสถานมิใช่วัด สระที่ขุดไว้เหล่านี้น่าจะเป็นสระ สำหรับ
พราหมณ์ลงชุบน้ำให้ผ้าเปียกเสีย ก่อนที่จะเข้าไปนมัสการตาม

ลัทธิศาสนาพราหมณ์ จึงได้เป็นสระที่ศักดิ์สิทธิ์ กันดินที่กล่าว
 ใหม่นี้นานไปมาก น่าจะเป็นถนนถึงเมืองเก่า ที่นี้น่าจะเป็น
 เทวสถานหรือวัดพราหมณ์ที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งมาแต่สุพรรณเก่า
 จึงได้ใช้น้ำเป็นน้ำอภิเชกสืบมาแต่โบราณ ก่อนพระพุทธ-
 ศาสนามาประดิษฐานในประเทศแถบนี้ มีเรื่องที่เกี่ยวข้องหลาย
 เรื่องเช่น พระเจ้าประทุมสุริวงศ์เป็นเจ้าที่เกิดในดอกบัวหรือ
 มาแต่ประเทศอินเดีย อันเป็นเจ้าแผ่นดินที่ ๑ หรือที่ ๒ ในวงศ์
 พระอินทร์ที่ครองกรุงอินทปัตถ์พระนครหลวงเจ้าของพระนครวัด
 ก่อนพุทธศาสนากาล จะราชาภิเษกต้องให้มาตักน้ำที่สระนี้ไป
 และในการพระราชพิธีอภิเษกต่าง ๆ ต้องใช้น้ำสี่สระนี้ พระเจ้า
 สีนธพอมรินทร์ พระยาแกรก ราชาภิเษกกรุงละโว้ ประมาณ
 ๑,๔๐๐ ปี ก็ว่าใช้น้ำสี่สระนี้ราชาภิเษก พระเจ้าอรุณมหาราช
 กรุงสุโขทัยจะทำการราชาภิเษกก็ต้องลงมาตีเมืองเหล่านี้ให้อยู่
 ในอำนาจแล้วจึงตักน้ำไปราชาภิเษก จึงเป็นธรรมเนียมเจ้า
 แผ่นดิน สยามทุกพระองค์สร้างมูรธาภิเษกแรกเสวยราชย์และ
 ตลอดมาด้วยน้ำสี่สระนี้ มีเลขประจำเผ้าสระรักษาอย่างกวัดขัน
 เพราะเหตุที่มีเจ้าแผ่นดินเมืองใกล้เคียงมาลักตักน้ำไปกระทำ
 อภิเษก จนกระทั่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ พระเจ้ากาวิโลรสเป็นพระเจ้า

ชั้นใหม่ ๆ ได้ให้มาลัคน้ำสี่สระ^{สี่}ชั้นไปทำอภิเษก เป็นข้อหนึ่ง
ในคำที่ต้องหาว่าเป็นกบฏ

ลัทธิที่ได้นำสระเป็นน้ำอภิเษก^{สี่}นี้ ปรากฏชัดว่าเป็นตำรา
พราหมณ์เช่นกับมหาภารตะ อรชุนต้องไปเที่ยวปราบปรามเมือง
ท่งปวง และสร่งน้ำในสระที่เมืองนั้นห้ามหวงตลอดจนถึงสระ
ในป่าหิมพานต์เป็น ๖๔-๖๕ สระจึงได้มาทำอศิวเมธ ซึ่งเป็น
พิธีสำหรับเป็นจักรพรรดิ แต่เหตุไฉนที่สี่สระ^{สี่}นี้จึงล้นนักไม่
ปรากฏ คงจะมีตัวครุฑที่สำคัญเป็นที่นับถือทั่วไป มาขุดสระ
และมาผูกเวทมนตร์ไว้อย่างหนึ่งอย่างใด ราษฎรในเมืองนี้มี
ความกลัวเกรงเป็นอันมาก น้ำในสระก็ไม่ใช้ ปลาในสระก็
ไม่กิน มีหญาชั้นรกเต็มอยู่ในสระ มีจะเข้อยู่ทั้งสี่สระ ได้
ทราบมาแต่แรกที่ทูลกระหม่อมรับสั่งว่าน้ำท่วมถึง แต่เวลานี้ซึ่ง
เป็นเวลา น้ำมากพอปริ่ม ๆ ไม่ท่วม เห็นจะเป็นบางปีจึงจะท่วม
แต่น้ำล้นขอบสระ ทางที่เดินต้องพูนขึ้นหน่อยหนึ่ง แต่กระ^{นั้น}
ก็ชั้น ๆ น้ำจะท่วมได้จริง น้ำสระคา สระยมนา ไม่สู้สะอาดมี
สีแดง แต่น้ำสระแก้วสระเกษใสสะอาด

ได้หยุกบวงสรวงและตักน้ำแล้วขึ้นไปกินข้าว พระยา
สุนทรบุรีเลี้ยงที่บนคันดิน ชาวสุพรรณอยู่ข้างจะเป็นคนนับถือ
เจ้านายจัต นับถือบูชาอิษฐานได้ จะถวายอะไรเจ้าคุณเหมือน

จะได้บุญ ที่สุคนธ์ที่เสื่อสานมาสำหรับให้นั่งก็มีคำอธิษฐานติด
ใกล้ไปข้างเป็นพระพุทธรูปเจ้ามากกว่าอย่างอื่น

เมื่อวานนี้มีผู้หญิงแก่คน ๑ ลงเรือ มีต้นไม้ตั้งมาในเรือ
พายตามมา แต่ไม่ได้ซื้อ พึ่งมาได้ซื้อวันนี้ นำต้นไม้ขึ้น
เข้ามาให้ เป็นต้นโพธิ์ ถามว่าเหตุใดจึงได้เอาต้นโพธิ์นี้มาให้
บอกว่าต้นโพธิ์นี้เกิดขึ้นที่ท่าน ไม่เข้าใจถามว่าเหตุไรจึงว่าเช่น
นี้ บอกว่าได้ไปซื้อท่านที่อยู่ในกระเจกไปติดไว้ที่เรือนต้นโพธิ์ก็
งอกขึ้นบนหลังหีบที่ทรงรูปนั้นเป็น ๗ ต้น จึงได้เอากาบมะพร้าว
และดินมาประกอบเข้าไว้ สูงถึง ๒ ศอกเศษ พอเสด็จจึงได้
นำมาให้ เห็นว่าเข้าที่ค้อยจึงได้ให้เอาไปด้วย ได้แยกออก
เป็นต้นปลี ๓ ต้น รวมเป็นกอ ๔ ต้นไว้กอหนึ่ง ปลูกระจำ
สระทั้งสี่ เป็นที่ระลึกว่าได้ขึ้นไปถึงทุ่งสนั้น พวกราษฎรที่มา
หลายร้อยคนเต็มไปทั้งนั้น ถึงต้องมีข้าวห่อมาเลี้ยงกัน กลับลง
มาถึงเวลาพลบ ระยะทางหาไปประมาณ ๓ ชั่วโมง ขากลับ
๒ ชั่วโมง อยู่ข้างจะเหนื่อย

วันนี้พอออกเรือไปเสียงฟ้าร้องครันครัน เห็นท่วงทีแล้ว
ว่าฝนคงจะตก แต่ระยะทางที่ไปคงไม่ถูกฝน ต่อกลับมาจึง
เห็นที่เปียก และได้ความว่าฝนที่สุพรรณตกมาก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

๑๖๗
(ฉบับที่ ๓)

วันที่ ๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗
ถึง มกุฎราชกุมาร
ด้วยระยะทางที่ไปเที่ยวคราวนี้ ซึ่งได้ส่งไปให้ทราบแล้ว
นั้นยังไม่ตลอด จึงขอส่งต่อมามากขึ้น

วันที่ ๒๒ ตุลาคม

วันนี้กะทางผิดเป็นอันมาก ด้วยเมื่อมาครึ่งก่อนเป็นชาขึ้น
แล้วแจวเรือขึ้นมา สังเกตดูเทียบกับกำลังฝีเท้าเรือครุฑเหิรเห็จ
ว่าประมาณสักชั่วโมงครึ่งหรือ ๒ ชั่วโมงจะถึงบางปลาม้า จึง
ไถ่หนึ่งและอยู่เสียจนสาย แต่ครั้นมาจริงชั่วโมงหนึ่งเท่านั้นถึง
บางปลาม้า ได้จัดการที่จะเลยลงไปตามลำน้ำไม่เลยเข้าคลอง
แก้วดี(๑) ไม่เลือกวัดแป๊ะชะที่เคยแวะแต่ก่อน เลือกต่ำลงไป
อีก ที่ได้ชื่อว่าแป๊ะชะนี้เพราะมีผู้นำปลาแป๊ะชะมาให้ เขาเลย
ลงไปเลือกวัดตะค่า ได้ไปทำกับข้าวกินที่นั่น สมภารวัดตะค่า
รูปนี้ชื่อแสง พุทธสร เป็นหมอและเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระเป็น
ลูกศิษย์เรียนพระธรรม พร้อมกันกับพระมงคลทิพ ๔๕ พรรษา

---

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวิฑูริยเดชมณฑล ก่อ
กรมหลวงสิงหนวิกรมเกรียงไกร

มอชฌาสัยดี ไม่รู้จักว่าใคร กุสสังเกตได้แต่ว่าเป็นผู้มีบรรคา
 ศักดิ์ ไม่มีการอวดดีอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ถ้ามองรถน้ำมันที่
 ก้าวไต่รถ แต่ไต่รถด้วยความซื่อตรง ไม่สำแดงว่ามีปาฏิหาริย์
 ใดๆ พุทธถึงเรื่องมีผู้มาขอหอย ได้เคยตอบว่าให้เอาผ้า
 กฤหัสถ์มาให้นุ่งเสียดีกว่ามาขอหอย ทำการปฏิสังขรณ์พระ
 อุโบสถสำเร็จแล้ว กำลังจะลงมือพระวิหาร ได้ให้เงินช่วยใน
 การปฏิสังขรณ์ ๘๐ บาท ไม่ได้รับโดยอาการที่ไม่งาม และ
 ยถาอนุโมทนาอย่างเรียบร้อยดี จนนึกสงสัยว่านี่จะรู้ดอกกระมัง
 แต่ครั้นเมื่อเวลาจะมาถึง ให้พรให้พ่อจำเริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปก็
 เป็นสิ้นสงสัย แล่นกลับขึ้นมาเข้าคลองบางปลาม้าไปจนถึงที่
 แยกจะเข้าใหญ่เลยวมาตามลำจะเข้าใหญ่ผ่านลาดชะ โดมาจอด
 ที่หน้าบ้านหลวงวารีโยธารักษ์(๑) บ้านผักไห่ซึ่งเคยจอดแต่ก่อน
 ตอนคลองจะเข้าใหญ่มีผักตบชวามากขึ้นตามลำค้ำ แต่ที่ลาด
 ชะโคเป็นมากกว่าที่อื่น พระยาโบราณซึ่งกำหนดว่าจะขึ้นไปรับ
 ถึงสุพรรณไปไม่ได้ เหตุด้วยมีลมพายุน้ำผักตบแตกกระจายเต็ม
 บึงปากคลอง ต้องแก้ไขกันอยู่จนวันนี้ยังไม่หมด มาถึงบ้าน
 ผักไห่แล้ววัน ราษฎรพากันมาเป็นอันมากเต็มแน่นไปทั้งนั้น

---

(๑) หลวงญาณ คือ หลวงชลญาณวิจิตร (ข้า) ตำแหน่งปลัด
 กรมฝ่ายขวาในกรมฝัพายฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มีภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านผักไห่

มีการแข่งเรือสนุกสนานให้ร้องรำกันครึกครื้น เวลาเย็นได้ลงเรือไปซื้อของตามแพเพราะคิดจะหากฐินตกทอดสักวันหนึ่ง ได้ลงมือหาผ้ามาแต่สุพรรณแล้ว มาหาของเพิ่มเติมที่นี่ และได้สั่งให้ไปเที่ยวหาวัด แต่ครั้นเมื่อไปวัดชีโพน ซึ่งเรียกว่าวัดชีตาเห็น ที่หลวงญาณ(๑) สร้าง สมบุญ(๑) ไปสร้างวิหารขึ้นไว้ได้ช่วยการปิดทองเขา เขาจึงเชิญไปให้อนุโมทนา ได้พบพระครูอำเจ้าคณะแขวงเสนาใหญ่ เดิมเป็นฐานาสมเด็จพระวันรัต (แดง) ขึ้นมาอยู่ที่วัดตึกตรงวัดชีโพนข้าม ตั้งแต่ศก ๑๒๑ ได้เรียไรสร้างพระอุโบสถและผูกเสมาแล้วเสร็จ เป็นเงินเกือบ ๑๖,๐๐๐ บาท สร้างการเปรียญหลังหนึ่งสิ้นเงินเกือบ ๑๐,๐๐๐ บาทจ้างอาจารย์บอกพระปริยัติธรรมครูเป็นคนมีความอดุสหาพอใช้อยู่ และไปได้ความว่าเป็นวัดที่กฐินตกไม่มีใครทอด จึงได้จองจะไปทอดวัดนั้นในมะรืนนี้ เพราะพรุ่งนี้ตาข้างมาชวนให้ไปทอดกฐินซึ่งแก่ได้เตรียมไว้พร้อมแล้ว

กรุงเก่า มั่งมีทรัพย์สมบัติมาก มีวัดชื่อสมบุญ ได้สมรสกับหลวงวารี-โยธารักษ์ (อ่วม) เป็นต้นสกุล "ญาณวารี" หลวงวารี ๖ กับสมบุญ ได้คู่กันเคยสนิทสนมในสมเด็จพะพุทธเจ้าหลวงมาก โดยเฉพาะสมบุญนั้นเป็นคน ๑ อยู่ในจำพวกซึ่งทรงดำรัสว่าเพื่อนกัน จะเผ้าแทนเมื่อใดก็เผ้าได้

ตำบลผักไห่บุรีบูรณ์ ครีกครันกว่าเมืองสุพรรณเป็นอัน
มาก นานที่ว่าเสียนั้นก็เสียในที่ลุ่มมาก ที่ซึ่งไม่ลุ่มข้าวงาม
บุรีบูรณ์ได้ทั้งนั้น

ได้ถามเรื่องเมืองอุทงคือเมืองเก่า เจ้าอธิการแสง ตาม
ที่ได้ไปเห็นและตามที่ได้ฟังเล่า ว่าอุทงนั้นอยู่เมืองเก่า หนี
ท่าได้หนีขึ้นไปข้ามที่สะพานหินวัดกว้าง ข้ามมาเดินทางฝั่ง
ตะวันออก แล้วจึงลงไปตั้งเมืองกำแพงแสนและเมืองอื่น ๆ ท่า
ก็ยังตามอยู่เสมอ เพราะท่านนั้นเดินทีละย่างนกเขาท่านนั้น อุทง
จึงได้มีเวลาสร้างบ้านสร้างเมืองได้ แต่ครั้นเมื่อเมืองสำเร็จแล้ว
ท่าก็ตามไปถึง จึงต้องย้ายต่อไป ลงปลายนั้นว่า หนีออก
ทะเล ท่าก็ตามไปเอาจนได้ ได้ถามว่าท่านนั้นเป็นอย่างไร
บอกว่าตามที่พูดนั้นเหมือนเป็นคน แต่เธอเข้าใจเองว่าเหมือน
อหิวาตกโรค เมืองสุพรรณเดี๋ยวนี้ไม่ทราบว่ามีใครสร้าง แต่
ไม่ใช่อุทงสร้าง อุทงที่หนีท่าไม่ใช่อุทงที่ไปเป็นเจ้าแผ่นดิน
ที่กรุงเก่า เป็นอุทงองค์อื่น อุทงมีหลายองค์เป็นตำแหน่ง
เจ้า ผู้ซึ่งสร้างวัดอุทงในลำนาสุพรรณก็เป็น อุทง องค์หนึ่ง
ต่างหากเหมือนกัน แต่จะมีลำดับและกำหนดเรียกเปลี่ยนกัน
อย่างไร สมัยเทียบกับครั้งใดคราวใดไม่ทราบไม่ได้ยินใครเล่า

วันที่ ๒๓ ตุลาคม

เวลาเช้าลงเรือครุฑลงลงไปช่วยนายข้างและอำแดงพลับ(๑) ทอดกรฐินตำบลหัวเวียง เขาจัดการทอดที่การเปรียญ เพราะโบสถ์นั้นน้ำจวนจะท่วม เครื่องบริวารไม่มากสิ่ง แต่เป็นของอย่างที่ดีถือว่าเป็นของดี คือตุ๊กตะจก หมอนปักกระเช้า บ้ายถ้วย เป็นต้น คู่สวดก็ได้เครื่องบริวาร อันดับได้สับและหีบระฆัง หมากพลูรูปเทียน ได้ออกเงินช่วยองค์กรฐิน ๒๐ บาท คู่สวคองค์ละ ๖ บาท อันดับองค์ละ กิ่งตำลึง แต่อยู่ข้างจะเป็นการนางนอน ด้วยเหตุที่เขากำหนดจะทอดต่อเวลาพรุ่งนี้ มาพ้องกับกรฐินที่เราจะทอด สมภารก็ไม่อยู่ ผุ้อปโลกนิกก็ไม่อยู่ แต่ก็ไม่ได้บอกขัตติ์อย่างใด วิธีที่จะทอดคนคือตั้งไตรและเครื่องบริวาร อ่างของกินไว้กลางศาลา แล้วมีคอกไม้รูปเทียนตามแต่จะมีมากเท่าใด มาวางมั่วสมอยู่ที่ไตร สัปบุรุษที่ไปมาน้อยเท่าไรไม่ว่านั่งล้อมกัน

---

(๑) นายข้างกับนางพลับ สามภรรยาคุณี้ ได้ทรงคุ้นเคยในความเสด็จประพาสครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จไปแควที่บ้านนายข้างกับนางพลับไม่รู้จัก แต่ก่อนรับเสด็จให้ทรงสำราญพระราชหฤทัย ประพุดทิ้วเหมือนฉันทมิตรสหายที่เสมอกัน ต่อเสด็จกลับมาแล้วนายข้างกับนางพลับจึงได้รู้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งนายข้างเป็นหมื่นปฏิพัธภควานาถ เป็นคนโปรดมาแต่ครั้งนั้น เรื่องพิสดารของนายข้างปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุประพาสครั้งแรก

อยู่ที่นี่ เจ้านายนั่งเก้าอี้ซึ่งตั้งเรียงไว้เป็นแถว พอพระลงนั่ง
 เรียบร้อยแล้ว เอาสายสัญญาณกลุ่มหนึ่งมาคล้อออกโยงผ้าไตร
 แล้วจายกันถือทั่วไปอย่างหล่อพระ จึงมีหัวหน้าสัปบุรุษนำตัง
 นโมพร้อมกันก่อน แล้วว่าอรหังสมมาสัมพุทโธ แล้วถวาย
 กรฐิน ผู้นำ นำคนทั้งปวงว่าตามอย่างเดินเทียน แต่การที่จะ
 ว่าผ่านนั้นอยู่ข้างประทัดประเด็ทมาก ท่านวัดหัวเวียงนี้ว่าผ้าได้
 แต่ไม่มีผู้นอบโลกัน ต้องเขียนคำอุปโลกันให้เดี่ยวนั้น อานัก
 ไม่ใคร่จะออกประหม่า แต่ครั้นอุปโลกันแล้วเสร็จสวดไม่ได้
 ต้องเลยยถาตักบาตรข้าวซึ่งหาไป แล้วย้ายไปวัดใหม่ซึ่งอยู่
 ไม่ห่างนัก เป็นวัดที่ ๒ พิณพายีไม่ได้ประโคมจนเวลาพระ
 ลง ประโคมในเรือเวลาผ้ากรฐินไป แล้วยกพิณพาทย์ขึ้น
 ตั้งบนบก พอสัปบุรุษไป ประโคม อีกครั้งหนึ่ง เป็นสัญญาให้
 พระลง วัดนี้พระสงฆ์ ๑๕ รูปพรักพร้อมกันดี แต่เสียค่าที่
 ขึ้นอุปโลกันก่อนแล้วจึงได้ว่าผ้า เขาว่ากรฐินบ้านนอกอยู่ข้างจะ
 เลอะเทอะเช่นนั้น เมื่อได้เห็น ๒ วัดนี้เข้าแล้ว ให้นึกชมท่าน
 เจ้าอธิการแสง วัดตะค่า ซึ่งไปหยุดเมื่อวานนี้ ได้สอบถาม
 วิธีถวายกรฐินและทำกรฐิน ซึ่งแจ้งได้ถูกต้องเรียบร้อยหมด เป็น
 ผู้มีความรู้ความสุจริตอยู่มาก วัดที่นี้ใกล้กรุงมากกว่ายังเลอะ
 เทอะ ได้ช่วยเงินและตักบาตรเหมือนวัดโน้น แจกเสมา

ด้วยเป็นการครึกครื้นสนุกดี ครั้นทอดกฐินแล้วจึงไปทำกับข้าว
เลี้ยงกันที่บ้านตาข้าง ซึ่งได้จัดรับอย่างรับชาววิเศษตามเคย
กลับมาลงเรือแจวที่ปากคลองภาษีไชย แจวเข้าไปวัดกุฎีภาษีไชย
ดูก็เป็นวัดใหญ่อยู่ โบสถ์เก่ามาก มีหน้าต่างข้างละช่อง แต่
ไม่มีค พระสงฆ์มีถึง ๓๐ รูป พระครูเจ้าวัดจำพรรษาอยู่วัด
เบญจมบพิตร จึงมิได้รับในที่นี้

กลับมาพบจिरะ(๑)มาถึง กุสบายดีขึ้นมาก

เรื่องกฐินมีคนช่วยมาก ชาร้านไม่เอาเงินทั้งนั้น ต้อง
ยัดเยียดให้ ยายพลับใจแกล้งที่เราไปช่วยกฐินแก่ เจ้า
อธิการองค์ละห้าตำลึง แกล้งเราเสีย ๑๐ ตำลึง กุสวด
องค์ละ ๖ บาท อันต์บองค์ละกึ่งตำลึงเหมือนกัน สมบุญและ
ญาติของเขาช่วย ยายพลับให้สายสร้อยทองมากอยู่ เป็น
ของลูกสาวที่ตายช่วยในการกุศล เติมแถมหมายว่าจะหล่อพระรูป
ด้วย ทองแจะให้หล่อพระรูป ครั้นรู้เรื่องเข้าเลยอุทิศในการ
หล่อพระสัมพุทธพรรณี กฐินคิดว่าจะจัดให้เป็นการอย่างข้าง
นอกเช่นที่ได้ไปเห็นมานั้น

---

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจिरประวัติวรเดช คือ กรม-
หลวงนครชัยศรีสงคราม

วันที่ ๒๔ ตุลาคม

วันนั้นเวลาเช้าขึ้นไปเยี่ยมบ้านสมบุญ แล้วจึงลงเรือไป
 กรฐิน ใช้เรือครุฑเล็กเป็นเรือผ้าไตร บริหารลงเรือต้น มีเรือ
 กราบโถงเป็นเรือคู้หนึ่ง เรือกลองอีกลำหนึ่ง ไปเข้าคลอง
 ริมวัดตึกนั้นเอง เป็นคลองที่ไปบางอ้อได้ วัดนี้เป็นบ้านจีนข้าง
 หลวงอภัยอ่ำแดงเงินภรรยาจีนข้างตาย อ่ำแดงเงินถวายเป็นวัด
 เป็นตึกอย่างจีนสัก ๕-๖ หลัง บ้านใหญ่อยู่หันหน้าลงทางแม่น้ำ
 ตัวอ่ำแดงเงินนั้นเองก็ยังอยู่ อายุ ๗๔ ปี แต่ลูกเต้าก็มีเป็น ๔ คน
 ศรัทธาขึ้นมาถวายบ้านเป็นวัด แต่พระซึ่งเป็นผู้รับแต่ก่อนไปทำ
 การไม่สำเร็จ เลยร้างไปคราวหนึ่ง จนพระครูวินัยธรรม อ่า
 ฐานาสมเด็จพระวันรัต (แดง) ซึ่งเป็นชาวตำบลนั้นมาอยู่
 จัดการเรียไรทำพระอุโบสถผูกพัทธสีมา และทำการเปรียญ
 หลังใหญ่ต่อออกไปทางหลังบ้าน หันหน้าลงคลอง จึงให้ชื่อ
 ว่าวัดตึก ตึกนั้นคือเก่าเจ็ก คชนั้นคือข้าง หิริญ เงิน จึงตกลง
 เป็นตึกคชหิริญศรัทธาราม นำชมความอดุสาหะทำเป็นอย่างใหม่
 ไม่ใช่เจ็ก เป็นฝรั่งบนเจ็กเกลี้ยง ๆ แต่แน่นหนาดีพอใช้ พระ
 ประธานฝีมือหลวงกลมาบรรจง เป็นแม่ลูกอินซึ่งควรจะดีกว่านี้
 เป็นที่น่าเสียใจอยู่บ้าง แต่ก็ไม่สู้เลวทีเดียวนัก การเปรียญทำ
 ใหญ่โตดี เห็นจะไม่มีวัดไหนเท่า สัปบุรุษนี้ได้หลายร้อย
 สะอากหมดจก ราษฎรพากันไปคอยอยู่มาก มีไตรและของ

ไทยทานไปช่วยจนนับไม่ถ้วน แต่เงินยกส่วนที่ตาช้างกับยาย
พลับออกเสียแล้ว ยังเป็นเงินถึง ๗๔๘ บาท ส่งเติมย่อยกัน
อยู่เสมอจนกรฐินแล้ว การทอดกรฐินวันนี้จัดเป็นอย่างข้างนอก
คือตั้งลั้แลเป็นข้างในอยู่ข้างฐานพระอย่างวัดอรุณ แต่ราช
อาสน์อยู่ที่หน้าทับชาที่เดียวเจ้านาย ข้าราชการ และราษฎรเข้าไป
นั่งในโบสถ์เต็ม เว้นว่างอยู่แต่ที่วงของบริวารและไทยทาน
ถวายกรฐินโยงสายสิญจน์ถือทั่วกัน และว่าพร้อม ๆ กันอย่าง
เมื่อวานนี้ เจ้าอธิการว่าผ้าพระกรฐินทานเกือบจะถูก แต่คง
จะไม่ได้สังเกตไว้ถ้วนถี่ งบประมาณด้วย จึงไม่เหมือนบางทอด
แต่ยังใช้ได้ดี สวดปฏิบัติและกรวด ก็ถูกต้องเป็นที่เรียบร้อย
อนุโมทนาก็สวดดี เกือบจะไม่รู้สึกว่พระหัวเมือง ถ้าหากว่า
เหมือนกรฐินเมื่อวานนี้ ๒ วัด จะเป็นที่น่าเสียดายเป็นอันมาก
ด้วยเครื่องบริวารและไทยทาน กับทั้งเงิน ไม่มีกรฐิน ไหนเท่า
แต่เครื่องบริวารไม่ได้ถวายด้วยมือ เพราะเหลือที่จะขน
ถวายได้ เต็มไปทั้งนั้นจึงได้ถวายด้วยวาทา ในสิ่งซึ่งแบ่ง
ไม่ได้เป็นของบริวารแห่งองค์กรฐิน สิ่งซึ่งแบ่งได้ให้แจก
พระสงฆ์มี ๑๑ รูป ได้ครองไตร ๕ แต่ยังได้ส่งบ ๒ ผืน
จีวรผืนหนึ่ง กับสิ่งของอื่น ๆ มีกาน้ำ โคม ถ้วยแก้ว หมอน
และอื่น ๆ อีกบ้าง เสร็จการกรฐินแล้วออกมาตักบาตรเลี้ยงพระ

ที่การเปรียญ ราษฎรพากันหาข้าวแกงและสิ่งของมาคนละเล็ก
 ละน้อย แต่มากมายเหลือเกิน ถ้าพระจะมีบาตรองค์ละสัก ๔ บาตร
 ก็เห็นจะรับข้าวไม่พอ ปล่อยให้เขาเข้าไปตักกันเป็นที่สนุกสนาน
 มาก การกรฐินเช่นนี้ โดยจะเล่นในกรุงเทพฯ คงไม่สนุกได้
 อย่างนี้ พวกราษฎรเหล่านั้นกล้าเข้ามานั่งพูดจาเข้าหมุกกันได้ไม่
 สะทกสะท้าน ดูเป็นที่ปติยินดีกันมาก พระยาดำรงจึงได้กลับ
 มาลงเรือครุฑให้เรือแจวขึ้นตามลำแม่น้ำน้อย พักกินข้าวที่วัด
 หน้าโคก ออกจากวัดนั้นเป็นที่น้ำท่วมแลเห็นเหมือนทะเล ตาม
 ทางลำแม่น้ำน้อยมีบ้านเรือนคนติดต่อกันหนาตลอด เหมือนอย่าง
 ในกรุงเก่า ตามตลิ่งมักจะมียี่ด่อน วัดเก่า ๆ ก็มีหลายวัด เมือง
 วิเศษชัยชาญ ที่ย้ายลงไปตั้งบ้าน อ่างทองได้ตั้งอยู่ในลำน้ำน้อยนี้
 เป็นอำเภอ เรียกว่าอำเภอวิเศษชัยชาญ ที่ตั้งพลับพลาสูงขึ้นมา
 พันทางที่จะออกไปเมืองอ่างทองน้อยหนึ่ง อยู่ฝั่งตะวันออก
 ตำบลห้วยลิง อำเภอโพธิ์ทอง แขวงอ่างทอง ตามที่ได้กะไว้
 ครองชนมาก้างสูงเพียงเท่านี้ ถ้าขึ้นไปตามลำน้ำน้อยนี้ จะ
 ผ่านแขวงเมืองพรหม ผ่านเมืองสิงห์เก่าไปออกปากน้ำเมือง
 สรรค ถ้าเลยไปทางตะวันตกขึ้นไปเหนือสุพรรณ ถ้าเลย
 ทางตะวันออกก็ออกไปทางชัยนาท ตอนข้างล่างนี้ไม่มีใช้
 ทั้งลำน้ำน้อยและลำน้ำเขาเดินข้างสุพรรณ เฉพาะเป็นไข้อยู่

แต่ที่เมืองสรรค์ เพราะเป็นท่งขึ้นในเมืองที่ร้าง เมืองสรรค์
ครั้งก่อนก็ได้ไปแล้ว ถ้าจะล่องออกไปที่ว่าการเมืองอ่างทอง
ทางซ้ายมือครึ่ง ไปป่าโมก ๓ ชั่วโมง วันนั้นถูกฝนเมื่อจวนจะถึง
ให้พักจอกเรือ การที่ย้ายเมืองวิเศษชัยชาญไปท่งเสียอ่างทอง
และย้ายสิ่งทีไปท่งเสียแม่น้ำนั้น เพราะแม่น้ำน้อยนั้นน้ำแล้ง
น้ำแห้ง มีน้ำอยู่แต่หัวเวียงขึ้นมาถึงผักไห่ เห็นน้ำขึ้นมา
ขาดเป็นห่วงเป็นตอน

วันนั้นมาก่อนถึงพลับพลาฝนตก เวลาค่ำมีผ้าป่า เขาทำเป็น
รูปคันไถของและมีสิ่งง้อยู่ใต้คัน เป็นเครื่องหมายนามของ
ตำบล

วันที่ ๒๕ ตุลาคม

เมื่อคืนนั้นเวลา ๒ ยามเป็นพายุฝนตกฟ้าร้อง อยู่ข้าง
จะตึงกังมาก ท้องไม่สู้สบาย วันนั้นจึงได้ไปเที่ยวสายไป
กรมสมมต(๑) ชายเสรวรวงศ์(๒) เจ้าพระยาสุรวงศ์(๓) ไป
ล่องหน้ากองหนึ่งแห่งอื่นก่อน เพื่อจะล่อให้คนไปตอม วุฒิชัย

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์

(๒) พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าเสรวรวงศ์วรวิตร ในสมเด็จ
เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ ๖ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอนุพงศ์จักร
พรรดิใน พ.ศ. ๒๔๕๑ นั้น

(๓) เจ้าพระยาสุรวงศ์วณิชกั (โท บุนนาค)

แยกล่วงหน้าไปกองหนึ่ง ไปด้วยเรือครุฑเหิรเห็จ ระยะเวลาขึ้น
 ไปบ้านเรือนคนไปบางที่พรหมแดนเมืองอ่างทองกับเมืองพรหม
 ใต้นั้นลงมาบ้านเรือนเต็ม ตลอดจนเห็นวัดไชโยใกล้มากดูเหมือน
 ถ้าถกตรงไปจะสัก ๒๕ เส้นหรือ ๓๐ เส้น ขึ้นไปเหนือ
 กลองวัดโพธิ์ประจักษ์ ซึ่งไปออกใต้เมืองพรหม หยุดพัก
 ทำกับข้าวกินที่วัดท่าข้าม วัดซึ่งได้ชื่อว่าท่าข้าม เพราะเป็นที่
 เกวียนข้ามมาแต่ข้างตะวันตก มีน้ำคาลมามาก ที่นี้มีการเปรียญ
 ใหญ่ แต่ทำไม่ดี ทำทางจะไม่ทนอยู่เท่าไร เลี้ยงกันแล้วมี
 เรือเปิดประทุน ๔ แจวพระล่องลงมาหยุดพึ่งเทศน์มหาชาติที่วัด
 จำปา กรมขุนสรวรพสาทรเสด็จในการเปรียญ กนนั่งเต็มแน่น
 ไม่มีที่ว่าง กำลังเทศน์ชูชก มีกระจาก ๓ กระจากเป็นเครื่อง
 กัณฑ์ ๆ เดียว เงินติดเทียนไม่ตกเป็นของพระ สำหรับรวม
 ไว้ใช้ในการปฏิสังขรณ์ พวกชาวบ้านเหล่านี้ทั้งที่ฝึกหัดและที่
 ทั้งสาวทั้งเด็กแต่งตัวมาก มีเครื่องทองหยองเพียบ ๆ ตัว มีผู้หญิง
 กัดผมกล้าย ๆ คอกกระทุ้มแต่ยาว ไว้ผมทัดหรือที่เรียกว่าผม
 หมวกโตและยาวทัดขึ้นไปบนหูหลายคน มีตาแก่คนหนึ่งชื่อจัน
 อายุได้ ๑๐๐ ปีถ้วน สบสวนแล้วเดินเดินยังแข็งแรง ทา
 เห็นอยู่บ้างแต่หูไม่ได้ยินเลย ไปนั่งฟังเทศน์อยู่ด้วย พวก
 มักนายนกต้อนรับแข็งแรง มีเสื้ออ่อนมาปูให้นั่ง หมอนขวาน

หมาก บุหรี่ น้ำชาเลี้ยง ได้ติดกันที่เทศน์ ๓ คำถึง และเอาหมาก
ไว้ในหมากในบ้านต่าง ๆ ที่เขามารับแห่งละบาทอีก ๘ บาท
แล้วลงเรือกลับมา ขึ้นเรือครุฑที่ไถ่ไว้จำปาสัก ๒ เลี้ยว ไต่พา
ลูกศิษย์วัดลงมาด้วย ๔ คน ในเรือไฟแจกเงินให้คนละกึ่ง
คำถึงให้แจวกลับขึ้นไป น้ำเชี่ยวมาก ขากลับล่องลงมาไม่ช้าเลย
ถึงบ่าย ๔ โมง มีเรือราษฎรมาประชุมอยู่แน่นปากตรงกันข้าม
ที่จริงแม่น้ำนั้นตอนตั้งแต่อำเภอโพธิ์ทองลงไปถึงกรุงเก่า บ้าน
เรือนเต็มติดกันไปหมดไม่มีที่เปลี่ยว วัดก็มีใหญ่ ๆ มาก กำลัง
ก่อสร้างอยู่ก็มี ไม่มีวัดร้าง เขาว่าระยะทางขาขึ้นตั้งแต่บ้าน
ผักไห่ขึ้นไปนอนเมืองสิงห์ ๑๑ ชั่วโมง ออกจากเมืองสิงห์ไป
อีกครั้งวัน ก็ออกจากแม่น้ำเมืองสรรค์ถึงชัยนาท
วันที่ ๒๖ ตุลาคม

ลงเรือครุฑไปเข้าคลอง ไปหยุดลงเรือแจว เรือไฟลาก
เข้าไปตามลำรางในท้องทุ่งคำหยาด จนถึงตำหนักซึ่งว่าเป็นที่
ขุนหลวงหาวัดเสด็จออกมาทรงผนวช ที่นี้พระยาจำแสนเป็นผู้
ได้พบขึ้นก่อน ได้บอกไว้แต่เมื่อคราวขึ้นไปเมืองเหนือ ไม่มี
เวลาที่จะมาดู ตามอรรถาธิบายของพระยาโบราณคดีเห็นว่า
ชะรอยบ้านในทุ่งคำหยาดนี้จะเป็นบ้านพวกกรมช้าง จึงได้มีชื่อ
วัดเกี่ยวข้องเป็นช้าง ๆ เช่นกับวัดโขลงข้ามเป็นต้นหลายวัด

หลวงทรงบาทครั้งแผ่นดินพระนารายณ์ที่เป็นคู่กิดกับพระเพทราชาเอกราชสมบัติ ได้เป็นกรมพระราชวังหลัง ภายหลังที่ให้ตามว่าพระเจดีย์สร้างแล้วจะควรรื้อนั้งร้านหรือจะควรเอานั้งร้านไว้ ให้เอาไปประหารชีวิตเสียนั้น ชะรอยจะอยู่บ้านนี้ หลวงทรงบาทผู้นี้เป็นบิภากรมหลวงอภัยนุชิต กรมหลวงพิพิธมนตรีซึ่งเป็นพระมหาดิษขุนหลวงบรมโกศ เจ้าฟ้าเอกทัศ เจ้าฟ้าอุทุมพรเป็นพระโอรสกรมหลวงพิพิธมนตรี เมื่อเจ้าฟ้าอุทุมพรออกจากราชสมบัติครั้งแรก ทรงผนวชอยู่วัดประทุม ที่จะยังไม่มี ความบาทหมางมากกับขุนหลวงสุริยามรินทร์ ครั้นเมื่อทรงผนวชครั้งหลัง ที่ความบาทหมางจะมากขึ้น จึงได้คิกออกมาสร้างตำหนักที่ตำบลคำหยาดนี้ เพื่อจะเอาเป็นที่มั่น เพราะเหตุที่ตำบลคำหยาดเป็นหมู่ไม้อยู่ในกลางท้องทุ่ง ไม่มีลำคลองที่เข้าไปถึง ถ้าจะเข้าทางทิศใดคงแลเห็นเสียก่อนนาน หวังจะเอาไว้เป็นที่มั่นป้องกันตัว ถ้าขุนหลวงสุริยามรินทร์เอะอะขึ้นมาอย่างไรจะหนีมาอยู่ที่ในนี้ จะคิกสู้ด้วยคนในท้องที่ที่เป็นพระญาติวงศ์สมักรพรรคพวกอยู่แล้ว

แต่ครั้นเมื่อไปถึงได้เห็นตัวตำหนักเข้า เห็นว่าไม่ใช่ตำหนักที่ทำโดยริบรอันเป็นการคว่น อย่างเช่นพระยาโบราณกล่าว เป็นตำหนักที่ทำการโดยมั่นคงประณีต แต่เป็นประณีต

ชั้นตอนปลายในแผ่นดินพระบรมโกศ ประดิษฐานนั้นคือวัด
กุฎีขาวเป็นตัวอย่าง เพราะทำแข่งวังหลวง ประดิษฐานปลาย
เป็นเวลาแผ่นดินพระบรมโกศเอง ที่ไว้ในคนอื่นทำ

ข้อซึ่งพระยาโบราณเห็นว่าบ้านหลวงทรงบาจะอยู่ที่นั่น
เห็นจะถูก พระญาติวงศ์เห็นจะมีอยู่มาก แต่กำหนดกันคงจะได้
สร้างเมื่อขุนหลวงบรมโกศเสด็จมาเที่ยว ประพาสตามแถบเมือง
อ่างทองเนื่องๆจนถึงได้เสด็จพระนอนขุนอินทรประมูลถึง ๒ ครั้ง
ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งวัดพระนอนจักรศรีและพระนอนอินทรประมูล
ที่กำหนดกำหนดนั้นคงจะได้สร้าง ขึ้น ไว้เป็นที่ประทับเสด็จออก
มาเนื่องๆ อย่างเดียวกันกับพระเจ้าปราสาททองสร้างบาง ประอิน
ในแผ่นดินพระบรมโกศไม่เสด็จบางประอิน เสด็จขึ้นมาอ่างทอง
เนื่องๆ กำหนดนั้นลักษณะเดียวกันกับกำหนดทุ่ง หันตรา
คือก่อเป็นตึกสูงพื้นดิน ๕ คอก ผนังชั้นล่างเป็นช่องกุหาปูพื้น
กระดาน ชั้นบนซุ้มหน้าต่างเป็นซุ้มจระนำ หลังคาในประธาน
๓ ห้อง มุขลดหน้าท้าย รวมเป็น ๕ ห้อง มีมุขเด็จทั้งหน้า
ทั้งหลัง ด้านข้างหน้ามุขเด็จเสนาหาร มีธัมมจักรขึ้นข้าง มุข
หลังออกฝาคันเจาะช่องหน้าต่างไว้สูง เห็นจะยกพื้น ขึ้นเป็นหอ
พระที่หว่างผนังด้านหุ้มกลองเจาะเป็นกุหาทั้งข้าง หน้าข้างหลัง
มีช่องคอสอง ในช่องเหล่านี้ทากินแดงทั้งนั้น ฝีมือเป็นฝีมือ

อย่างสโกล์ลพบรี โดยยาวตลอดหน้า ๙ วา ๒ ศอก ซีกกว้าง
 ๕ วา ๓ นิ้ว เป็นรอยแก้ อุคหน้าค่างมุลคด้าหลังเสียทั้ง ๒ ด้าน
 กำหนดกันพื้นดินก็ยังต่ำ น้ำท่วมแฉะรอบ หันหน้าไปตะวันออก
 หันหลังไปตะวันตก ตรงด้านข้างใต้มีวิหารเล็กหรือหอพระหลัง
 หนึ่ง แยกอยู่คนละโคก มีเจดีย์องค์เล็กซึ่งรูปร่างอย่างไร ไม่
 ได้ความพึงเสียแล้วองค์หนึ่ง นอกนั้นไม่มีอะไร การที่ขุนหลวง
 หาวค์ออกมาทรงผนวช ไม่ได้ทรงผนวชที่ตำหนักนั้น ทรง
 ผนวชที่วัดโพธิ์ทองแล้วไปประทับอยู่ตำหนักคำหยาดอย่างเดียวก
 กัน กับจะไปทรงผนวชวัดชุมพล แล้วไปประทับอยู่ที่พระที่นั่ง
 ไอศวรรย์ทิพย์อาสน์หรือวโรภาศพิมานเป็นการชั่วคราวเท่านั้น
 แล้วก็กลับลงมาอยู่วัดประทุม เห็นจะไม่มีความคิดใหญ่โตถึง
 ที่จะตั้งมั่นสำหรับต่อสู้ ถ้าหากว่าขุนหลวงหาวค์คิดจะไม่ยอม
 ให้สมบัติแก่ขุนหลวงสุริยามรินทร์แล้ว มีช่องที่จะทำให้นาย
 อย่าง ขุนหลวงสุริยามรินทร์สืปราชฎ์ โองคังว่าเป็นคน ไร่กัก
 ขพะ จนถึงพระบิดาท่านายว่าถ้าเป็นใหญ่ขึ้นบ้านเมืองจะนิบนา
 บังคับให้ออกบวช ทั้งเจ้าฟ้าพรเป็นวังหน้าขึ้นไว้แล้ว เวลาเมื่อ
 ขุนหลวงบรมโกศสวรรคตก็ได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ถึงว่าขุนหลวง
 สุริยามรินทร์จะสืกมานั่งก็เกะกะอยู่ จะเชิญเสด็จไปเสียข้าง
 ไหนก็คงจะทำได้ ไม่จำเป็นจะต้องฆ่า นี่ยอมถวายสมบัติกันโดย

ก็ออกไปบวช ถึงว่าเมื่อพม้ามารับสัญญาว่าจะคืนสมบัติให้
 ขุนหลวงหาวัด ตัวจะกลับออกไปบวชเสีย ครั้นพม่าไปแล้วไม่
 ทำตามคำที่พูด กลับนั่งพูดกันเอาพระแสงพาดกัก ขุนหลวง
 หาวัดก็ไม่เห็นน่าจะต้องกลัวอะไร เพราะจะทำอะไรก็ไม่เห็นจะ
 ต้องเกรงใจ เช่นเอาปืนราชมนตรีพระยาเพชรบุรี ไปฆ่าเสีย
 ก็ไม่เห็นขุนหลวงสุริยามรินทร์ว่าไรได้ การที่กลับออกมาบวช
 อีกน่าจะเป็นไฉนก็ช่วยไม่มีความมักใหญ่ เห็นควรสมบัตินี้จะได้แก่
 พิชายที่แก่กว่าจริง ๆ อย่างหนึ่ง หรือจะเป็นคนที่อ่อนไม่แข็งแรง
 และไม่มีไกรนิยมนับถือ ใจคอเกียจคร้านกับแค้นนั้นอย่างหนึ่ง
 หรือจะทำให้ปรากฏว่าใจดี เห็นพื่อยาก ครองเมืองก็ให้ ครอง
 คงไม่ไปไต่ถึงไหน เมื่อเหลวไหลอย่างไรต่อไปก็คงทำได้เป็น
 นี้อีกอย่างหนึ่ง

มีข้อที่จะพิจารณาอยู่อย่างหนึ่ง ปรากฏในพงศาวดารว่า
 กรมเทพพิพิธเป็นพรรคพวกข้างวังหน้า คือเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ
 ออกไปคบคิดกับเจ้าพระยาอภัยราชาที่วัดกระโสม จะเอาแผ่นดิน
 ถวายขุนหลวงหาวัด ขุนหลวงหาวัดเองเป็นผู้เข้าไปทูลขุนหลวง
 สุริยามรินทร์ จะเป็นด้วยเหตุใด ถ้าว่าขุนหลวงหาวัดไม่อยากจะ
 เป็นเจ้าแผ่นดินด้วยไม่เห็นสมควร ก็ลังกันได้ จะว่าเพราะ

กำลังอ่อนก็ชอบกล บางทีกรมเทพพิพิธคิดการครั้งนี้จะเป็นแต่
 กลอุบายยืมชื่อขุนหลวงหาวัดไปอ้าง ไม่ได้บอกให้รู้ตัวเพื่อจะ
 ให้คนนิยม คนที่นิยมหมายว่าเป็นความจริง มาพูดขึ้น กับ
 ขุนหลวงหาวัด เมื่อขุนหลวงหาวัดได้ทราบแล้วจะคิดเห็นว่าถ้า
 กรมเทพพิพิธทำการได้สมความคิด มาขุนหลวงสุริยามรินทร์
 เสียแล้วก็จะมาฆ่าท่านเสียด้วย แล้วก็จะไปเป็นเจ้าแผ่นดินเอง
 ขุนหลวงหาวัดก็ทรงรู้สยักรมเทพพิพิธ เพราะเคยฝากเนื้อฝากตัว
 กันมา เหตุฉะนั้นจึงได้นำความไปทูลเจ้าแผ่นดินดังนี้ก็จะเห็นได้
 ข้อที่ว่าจะเป็นการอวดคิดลองให้เป็นคุณ คงจะไม่ไปถึงไหนแล้วตัว
 ก็จะได้เป็น ก็เป็นการที่น่าทำอยู่แต่แรก แต่ครั้นเมื่อพม่ามา
 ก็ถูกต้อนเข้าไปอยู่ในกำแพงกับ พระราชาคณะทั้ง ปวง ไม่คิด
 อ่านสีกหาลาพรออกมาช่วยการงานอะไร นิ่งทอดธุระเฉยอยู่
 ได้ นึกแล้วจะไปข้างเป็นคนอ่อนมากกว่าอย่างอื่น เห็นจะทำ
 ไปไม่ไหวแล้วก็ทอดธุระ ตาม บุญ ตาม กรรม แต่คงจะเป็นผู้ที่มิ
 ความแค้นความน้อยใจพิชชาว่าสมบัติก็ยกให้ มีทัพศึกก็ศึก
 ออกมาช่วยรักษามบ้านเมือง ครั้นเสร็จศึกแล้ว ท่านพิชชากลับ
 หยาบเข้าไม่ยกย่องตามการที่ควร เหตุที่ออกมาบวชเพราะความ
 แค้นนั้น เห็นจะเป็นความจริง

ที่นี้ไม่ใช่วัดเลย แต่เดี๋ยวนี้พระได้มาตั้งเรือนจาก โกร
 โกรขึ้นไว้ ที่จะสำคัญว่าเป็นวัด แต่ก็อยู่ตอนหนึ่งท่าทาง
 ยังไม่ได้มาจับต้องคำหนักของเก่านี้ ได้สั่งห้ามไว้อย่าได้มาทำ
 อะไรถ้าจะทำควาอารามอะไรก็ให้ทำในที่นอกออกไปกลับออก
 มา มาแะทำกับข้าวกินที่วัดโบสถ์ แล้วมาทางคลองศาลาแดง
 แวะลงเรือแจวเข้าไปพระนอนขุนอินทรประมูล พระนอนองค์นี้
 ยาวกว่าพระนอนจักรศรี ฝีมือทำอยู่ข้างจะดี เป็นช่างหลวง
 พระพักตร์งามแต่วิหาร ไฟ ไหม้ ไทรมลงมาหมดช้านานมาแล้ว
 มีโคกเห็นจะเป็นโบสถ์พูนสูงกว่าโคกพระนอน ก่อเชื่อนิรุรอบ
 มีโบสถ์ไม่มีหน้าต่าง ฝีมืออยู่เป็นอิฐฉาบ เห็นจะปฏิสังขรณ์
 ครั้งแผ่นดินพระบรมโกศเหมือนกัน เป็นโบสถ์ ๕ ห้อง พระ
 ข้างในเป็นพระศิลา แท่นพระเป็นที่ตั้งพระ ๕ องค์ องค์กลาง
 สูงองค์ที่นั่งสี่ด้านหันหน้าเข้าหาพระ องค์กลาง มีพระเจดีย์ ๘
 เหลี่ยมอยู่หลังโบสถ์ ถูกซัดเป็นโพรง ขนเอาพระพิมพ์ออกมา
 ทั้งไว้ข้างนอกมาก พระพิมพ์นั้นฝีมือไม่สู้ดี นั่งบ้าง ยืนบ้าง
 นอนบ้าง องค์โตๆ ไม่ปรากฏว่ามีปริศนา

พระครูวัดไชโยมารับที่นี้ ราษฎร มาประชุมกัน มากทั้ง
 ๒ แห่ง มาจากคลองขุนอินทรประมูลไม่ช้าก็ออกแม่น้ำขึ้น
 มาจอดที่บ้านผู้ว่าราชการเมือง

เรือกรรทหิรเห็จเดินเล่นทวนน้ำในอุทยาน ประมาณว่า
 ๑๐๐ เส้นต่อ ๑๕ นาที ถ้าจะมาจากอำเภอโพธิ์ทองตรงมา
 ประมาณสักชั่วโมงเศษก็จะถึงที่นี้
 วันที่ ๒๗ ตุลาคม

ลงเรือล่องลงมาเข้าคลองบางนางร้า หงที่ปักทำกับข้าว
 ไม่เหมาะ จนมาออกปากคลอง เลยขึ้นไปดูข้างเหนือ เห็นว่า
 จะช้าเสียเวลาไป จึงได้แล่นกลับลงมา ไม่ช้าเท่าใดก็ถึงวัด
 วนายกรังสรรค์วัดเขาคิน ที่จริงภูมิฐานดีแลเห็นเด่นแต่ไกล
 เป็นที่ประชุมไหว้พระใหญ่ไม่มีที่ไหนเท่า สุพรรณ อ่างทอง
 ลพบุรีถึงมาพร้อมกันหมด เสียแต่การก่อสร้างไม่แข็งแรงเลย
 พุนดินขึ้นไปทีโคกโบสถ์สูงครากเบาะจะพัง มาโดยเจ็ดยี่ปุนยัง
 ไม่ทันจะดำมีต้นไม้ขึ้นมาก ทำก้ามะลอเสียแต่แรกแล้ว ไม่
 ได้แวะเลยลงมาตามลำน้ำโพธิ์สามต้น ไปทางบางซวกถึงปาก
 ช่องที่จะเข้าไปวัดชุม วัดศาสนา จอดเรือโมเตอร์ที่นั่น ลงเรือ
 ตามลืบหกศอกแจวเข้าไป หยุดทำกับข้าวที่วัดศาสนา ซึ่งมี
 การเปรียญน้ำพอบริ่ม ๆ ที่จริงไม่เห็นท่าทางที่น่าจะ ออก หน้า
 วัดก็มีบ้าน การเปรียญก็ดูเป็นที่เทศนาว่าการกัน อยู่ แต่มี
 พระองค์เดียวเท่านั้น พระ องค์เดียวก็มี ใช้อยู่อย่างจน ๆ อยู่
 ภูมิภากระคานยังใหม่ มีกฤหัสถ์ที่เป็นพวกพ้องนั่งอยู่เป็นหลาย

คนเรือท่านเล็ก(๑) มาแต่ป่าโมกพบกันได้เรียกให้หยุดพักที่
 กินข้าวแล้วขึ้นอุพระอุโบสถและวิหาร มีพระเจดีย์กลมองค์หนึ่ง
 อยู่ตรงหลังวิหาร อุโบสถและวิหาร ๔ ห้อง ๒ หน้าต่างเท่ากัน
 วิหารไม่มีหลังคา มีพระพุทธรูป ๖ องค์ เป็นพระศิลาปั้นปูน
 เพิ่มเติมชนิกพระลพบุรี แต่ในพระอุโบสถเป็นพระไม้สูงเก่าผนัง
 กรากหลังคาโปร่ง สกปรก ถัดขึ้นไปอีกหน่อหนึ่งจึงถึงคลอง
 เข้าวัดชุม อยู่คนละฟาก วัดชุมนี้เป็นที่มีผลประโยชน์อยู่บ้าง
 คือป่าสะแกและที่นาถูปนา จึงได้มีพระอยู่เสมอ ไม่เคยขาด
 ที่เดียวอย่างวัดศาสนา แต่เดิวนั้นมี ๒ องค์เท่านั้น เคยมีถึง ๕
 วัดชุมนี้ลานวัดมีต้นไม้ร่มชิต เป็นวัดอย่างสมณะแท้ พระอุโบสถ
 ใหญ่ แต่มีหน้าต่างข้างละช่อง จันทันหน้าหลัง หน้าบันเทพนม
 ก้านชดโต ๆ บันลมเป็นรูปตุ๊กตา ทำนองเดียวกับวัดกลางเมือง
 สมุทร มีหลังเดียว แต่พระเจดีย์เป็น ๒ องค์ องค์หนึ่งตรงหลัง
 โบสถ์ องค์หนึ่งไม่ตรง หายก้นกับวัดศาสนา วัดศาสนานี้มี
 ทั้งโบสถ์ทั้งวิหาร แต่มีพระเจดีย์องค์เดียว นีมีแต่โบสถ์ แต่มี
 พระเจดีย์ ๒ องค์ มีพระเจดีย์เล็กอีกองค์หนึ่ง พังหมดทั้งสาม
 เป็นนี้มีแถวใน ๓ แถว หน้ามีพระทรงเครื่องที่มีน้ำ

ในพระเศียรองค์หนึ่ง อีกองค์หนึ่งว่าเชิญลงไปวัดเบญจมบพิตร
 แทนว่าง จะให้หาพระขึ้นมาท้งเปลี่ยน พระ ๓ องค์แถวใน
 ปีกทองแต่เฉพาะที่พระองค์ผ้าทาสาด สังเกตดูการพระอุโบสถ
 ท้ง ๒ วัดนี้ เห็นจะได้มาซ่อมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
 พุทธยอดฟ้า วัด ๒ วัดนี้เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ขึ้น
 เดียวกันกับวัดเดิมที่เรียกว่าวัดศรีโยธยา วัดเดิมเป็นคามวาสี
 ตั้งอยู่กลางพระนคร วัดกุมเป็นวัดอรัญวาสี ตั้งอยู่ในป่า วัด
 ศาสตราเป็นศิษย์ของวัดกุม ชื่อที่วัดเข้ามาอยู่ในคอนลิกเช่นนี้
 เป็นเหตุด้วยชุกคลองบางซึก ลัดตัดแม่น้ำทั้งเสียประมาณสัก
 ๘๐ เส้น อย่างเดียวกันกับคลองเกร็ดและบางบัวทอง ยังแล
 เห็นรูปลำแม่น้ำกว้างใหญ่อยู่ ตามทิวไม้ แต่แม่น้ำต้น ทำนากิน
 ลงมาเสียจึงเหลือแต่เป็นคลอง ปากช่องข้างบนมาออกใต้โพธิ์
 สามต้น บ้านเรือนคนยังมีอยู่ตลอดหนทาง การที่แม่น้ำต้นเห็น
 จะได้ต้นมาเสียช้านาน แผ่นดินพระนเรศวรได้มี จดหมายว่า
 ประชุมทัพที่บางซึกแล้วลำแม่น้ำโพธิ์ สามต้น นี้เป็น แม่น้ำเดียว
 กันกับคลองเมือง กายไปสุพลาทังอยู่

กลางน้ำ จึงคุบไป โพร้สามต้นนั้นมียัด แต่ว่าเหลือต้นโพร้
อยู่ต้นเดียวเป็นหน่อโพร้เค็ม วัดนี้ถูกรื้อเอาอิฐไปทำกำแพงปาก
ช่องที่แม่น้ำอ้อมเรียก บางนางนางเป็น ทางซึ่ง กรอบกรัว ขุนแผน
ขึ้นมาส่งทัพ ซึ่งข้ามแม่น้ำที่เหนือพลับพลาวัดม่วงนี้หน่อหนึ่ง
แล้วจึงพากันลงไปปลูกโพร้สามต้นที่ได้พลับพลานี้ลงไป เรื่อง
ขุนช้างขุนแผนนี้เขามันคงไม่เหลวไหลอย่าง...

พระพุทธรูปเน...

(๑) ถ้อยคำแด่พระเจ้า...

พระบาทสมเด็จพระเจ้า...

สงครามแต่ตั้งเดิมมา
จนถึงทุกวันนี้ ไม่ต่ำกว่า

จะได้แก้ไขมาโดยลำดับ อย่างไร...

แต่เป็นที่สงัด พระในวัดไม่เคยทำเอง เป็น...

พระบาทสมเด็จพระเจ้า... เช่นเครื่องพิชัยสงครามที่กรุงเทพฯ ก็

พระบาทสมเด็จพระเจ้า... ที่นี้และที่วัดเดิมศรีอโยธยา ทูล

กระหม่อมทรงนับถือ เสด็จพระราชดำเนินก็มี พระราชทานให้

มาทอดกฐินตั้งแต่เด็ก ๆ มาวันนี้ได้ให้นมิตพระเลื่อง ซึ่งเป็น

หลานศิษย์พระอาจารย์ม่วง มาลงเครื่องตามแบบพระอาจารย์

ม่วง พระญาณไตรโลก พระสุวรรณวิมลศรี พระครูวัดหน้า

พระเมรุ พระครูวัดขุนญวน มานั่งปรกในการลงเครื่องนั้นด้วย

ครั้นเสร็จแล้วได้กลับโดยเรือแจวมาออกทางปากช่องข้างเหนือ

ขึ้นมาพลับพลา วันนี้มีคนมามากยิ่งกว่าทุกแห่ง เพราะเขามี
 หนึ่งและมีเพลง และมีผ้าป่า ผ้าป่าที่นี้มากล้าแต่งต่าง ๆ เป็นการ
 กรีกกรนกว่าทุกแห่ง นับเป็นการนักขัตฤกษ์ที่ประชุมคนใหญ่
 วันนี้มีลมเย็นฟ้าแลบ แต่ไม่มีฝน
 วันที่ ๒๘ ตุลาคม

เวลาเข้าล่องทางแม่น้ำโพธิ์สามต้น เลี้ยวเข้าคลองสระบัว
 มาออกคลองเมืองที่หน้าพระราชวัง คลองสระบัวนี้เป็นคลองที่
 ขุดลัดไปออกบางแก้ว สำหรับที่จะเดินทางจากพระราชวัง ไม่
 ต้องอ้อมไปขึ้นทางวัดสามพิหาร ตอนตั้งແຕ່ງไปตรง ไปโอบ
 ครอบเมื่อจะเข้าบรรจบลำแม่น้ำ คลองนี้ก็เหมือนกับคลองมอญที่
 กรุงเทพฯ เห็นจะเป็นที่ต้งบ้านเรือนแน่นหนามาก เพราะอยู่
 ใกล้พระราชวัง มีถนนทั้งสองฟากคลอง แต่ถนนลึกเข้าไป
 ไม่ไค้อยูริมน้ำ มีวัดรายริมถนนเป็น ๒ แถว วัดที่ออกชื่อ
 บ่อย ๆ ก็อยู่คลองนี้โดยมาก ล่องลงทางหัวแหลม มาเห็น
 เขากำลังขึ้นตะเกียบกัน ได้ความว่าเห็นจะเป็นออกอิดมีแข่งเรือ
 แล้วลงมาแวงคูที่บางปะอิน น้ำท่วมแล้วยังกำลังขึ้นอยู่วันละนิ้ว
 นิ้วถึง ขวามะหมากอยรับ ได้ให้เงินแทนทอดกฐิน ๑๐๐ บาท
 มีพวกที่บางปะอินเอาขนมจีนน้ำพริกมาให้ ลงเรือล่องมาหยุด
 พักกินกลางวันที่วัดเชิงรากน้อย พบพระยาสุชุม พระยา

ฎา(๑) เจ้าจร(๒) ไปคอยรับอยู่นั้น ครั้นเลี้ยงกันแล้ว
 ล่องเรือลงมาพบมกุฎราชกุมารรับมาลงเรือด้วย ล่องลงมาจอด
 ที่หน้าแพวัดราชาธิวาส ที่เจ้านายและข้าราชการไปคอยรับอยู่
 พอตกลงเรือลง ก็ฝนตงและมีตกประปราย ชื่นมาตุงานไม่
 ทนทั่วก็ฝนตก บางกอกฝนยังชุกมาก ที่ไหนซึ่งเขาบอกว่ามี
 ยุงชุม ยังสู้บางกอกไม่ได้สักแห่งเดียว

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

-
- (๑) พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ข้าหลวง
 เทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต
 (๒) หม่อมเจ้าจรตฤสวัตร ข้าหลวงรักษาราชการเมื่อ
 ปทุมธานี

600017